

ПИРИМҚУЛ
ҚОДИРОВ

КОРА
КЎЗЛАР

Роман

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ – 2008

1

Майнинг охирлари. Водийларда барвакт ҳазон бўлган лолақизғалдоклар Туркистон тизма тоғининг этакларида энди очилган.

Кечаси билан ёмғир ёккан эди. Эрталаб тоғ қаршисидаги кенг текисликдан офтоб чараклаб чиқди. Тоғдан ошиб ўтолмаган қорамтирир булултлар ён бағирларни бекитиб, сузиг юрарди. Офтоб баландроқ кўтарилидди-ю булултлар тарқаб, тоғларда ҳам ҳаво очилиб кетди.

Текисликка ёккан ёмғир тоғ тепасига қор бўлиб тушган экан. Чўққилар аввалгидан ҳам окроқ ва силликроқ. Улардан пастдаги арчазор ён бағирларга кор жуда ола тушибди: бир жой қашқа бўлган, бир жойга сал урвоғи теккан. Тоғнинг ярмидан пасти эса ёмғирдан кейин корайиб, хиёл бугланиб турари ва унча аниқ кўринмайди.

Текисликнинг узоқ четидан чиқиб қелган юқ машинаси шу тоққа караб жадаллаб боряпти.

Шагал ётқизилган йўлда ёмғир кўлмаклари учрайди. Филдираклардан сачраган сув борт тахтасига шатир-штур урилади ва йўл бўйида очилган лолақизғалдокларни жимгина силкитиб ўтади.

Машинадаги юқ устига тўшалган брезентда симоби чакмон кийган, қалин қошлари бир-бирига туташиб кетган, яғриндор, корамагиз йигит ёнбошлаб ётибди. Машина шамоли брезентнинг учини ҳилпиратиб, унинг кирза этигига қайириб уради, чакмонининг этакларини тортқилиди. Шунда йигитнинг белидаги гулбанд сопли пичноқ, чарм попукли қин ва шим чўнтағига учи тиқиб қўйилган мис пойнак кўриниб кетади.

Осмондан қалдирючлар ўқдай учиб ўтади. Тўргайлар бир нукта устида қанот қоқиб гужурлашади. Улардан нарида уч-тўртта йирик-йирик кора қушлар ниманидир мўлжалга олиб шошилмай айланishiади.

Йигит кора қушларни кўрди-ю бирдан сергакланди. Ўрнидан кўтарилиб, орқага тикилиб қаради.

Текислик уфқ билан туташган жойда бир сурув кўй элас-элас кўзга ташланди.

Йигит тез ўтирилиб, ҳалиги қора қушларга қўз юргуртиди. Улар пастқамликда ниманидир аниқ кўришди шекилли, бирдан пастлай бошлашди.

Йигит кабина тепасини каттиқ тақиллатди. Машина тўхтар-тўхтамас ерга сакради. Унинг бўйи баланд эди – кўлинин борт тахтасидан олар-олмас узун оёқлари ерга келиб тушди.

Йигит қора қушлар пастлаётган томонга қараб чопди. Шоп мўйлов шофёр кабинадан бошини чиқариб, норози товуш билан:

– Нима гап? – деди.

Йигит югуриб кетаётган қўйича орқага бир ўтирилди-ю:

– Хозир! – деди.

Сўнг узун дўнглик ортига ўтиб кўринмай кетди. Чўпонларга хос ўткир қийқириқ ҳавони қиличдай кесиб атрофга тараалди. Йигит гапирғанда овози унча кучли туюлмаган эди, қийқириғи эса ерни ҳам титраттудек каттиқ эшилтилди:

– И-и-и-ҳий! И-и-и-ҳий!

Пастлаб келиб энди ўз ўлжалари устига қўнмоқчи бўлаётган қора қушлар бирдан баландлашди ва асабий қанот қоқиб, ўзларини четга олишиди.

Йигит пастқам жойда булутлар орасида ўралашиб, сурувдан қолиб кетган иккита хисорий қўзичокни ердан кўтарди.

Иккови ҳам бир-бирига жуда ўхшаш. Туслари қора-ю, кулоқлари оқиш. Узун оёқчалари ҳам олапоча. Улар оч қолишган: бири тумшуқчаси билан йигитнинг бағрига туртиб ниманидир кидириб кўрди, иккинчиси безовталаниб қисқагина маъради.

Йигит қўзиларини ерга қўйиб, чакмонини ечди.

Хали юришга унча ўрганмаган қўзичоқлар тетапоя қадам ташлашиб, думбалари силкиниб ва нозик гавдалари хиёл тебраниб, қаёққадир кетмоқчи бўлишарди.

Йигит маъсум гўдаклардан завқлангандаи қулиб иккенин чакмонининг икки енгига солди. Бошларини қўлтик томонидан чиқариб қўйди. Кейин чакмонининг икки енгини хуржунга ўхшатиб елкасига ташлади-да, орқага қайтди.

Қўзичоқлар бошларини «хуржундан» чиқариб жим ётишарди. Улар типирчилаб шикастланмаслиги учун йигит щундай қилганини ўzlари ҳам энди билгандай эликиб қолишган эди.

Йигит дўнгликка чиқиб, бояги қўй сурувини қўзлари

билин қидирди. Аммо сурув олислаб кўзга қўринмай кетган эди.

Машинанинг капотини очиб, моторини совутган шопмўйлов шофёр капотни қарсилатиб ёпди-ю:

— Ҳей, Аваз, бўл тезроқ! — деб қичқирди.

Аваз яқин боргандга шофёр унинг елкасидағи қўзи-ларни кўриб:

— Ё тавба! — деб ёқасини ушлади. — Дўнгнинг бери ёғидан қандай кўрдинг? Ё туғиб келдингми, нима бало?

— Кўрганим йўқ. Кора күшлар айланганинга бирорта чўлоқ қўй уялаб қолиб кетганми деган эдим.

— Омадинг келган экан-да, бирпастда иккита қўзилик бўлибсан!

— Эгаси чиқади бунинг.

— Чиқмаса... қизталоқнинг биттасини менга бер, бир-икки ой бокай, ўзинг билан сўйиб еймиз. Ширбоз қўзи-нинг тандир кабоби жуда яхши бўлади-да.

— Эгаси чиқади, — деди Аваз яна ва машинага қараб юрди.

Унинг оёғи йўл бўйидаги такасоқолга тегиб кетди. Тиник ҳаво ранг барглар орасига тўпланиб қолган опшоқ ёмғир суви офтобда ялтираб, тирқираб тўкилди.

2

Бояги юки устига иккита қўзичоқни ҳам ортиб олган машина тоғ этагидаги эллик-олтмиш ҳовлилиқ Ойкўл қишлоғига кириб борди.

Узоқдан караганда силлик туюладиган тоғларнинг ғадир-будур тошлари, қорамтири арчалари бу ердан хийла аниқ кўринар эди. Қорли чўққилардан совук шабада эсиб туради.

Авазга ҳозир бу шабада ёқимли салқинлик берарди.

Ён бағирлардан сой бўйига зинама-зина тушиб келган қишлоқ уйлари ҳам, теграсига тош қалантган ҳовлилар ҳам, текис томларга босилган пичан ғарамлари ҳам, сувалмаган томларда гиламдай бўлиб очилган лолақизғал-доқлар ҳам унга одатдагидан яқинроқ ва қадрдонроқ туюлар эди.

Қишлоқ четида узун молхоналар ва четлари туёқ изларидан чўтири бўлиб кетган молховуз бор. Унинг суви шабадада чимирилиб турибди.

Беш-олтита оқ товуқ молховуз четида оёқларини сувга тегизмасликка тиришиб, «фасон»ини келтириб сув ичи-

шарди: бўйинларини чўзишиб, тумшукларига секин сув олишар, кейин бошларини осмонга кўтариб ютишарди.

Молхона томондан чиқсан беш-олтига ҳўкиз кутилмаганда шу товукларнинг устига бостириб келди. Бечора товуклар қақолаб, канотларини ёйиб қочишиди. Ҳўкизлар эса тиззаларигача ҳовузга кириб, ўзлари лойқалатган сувни симира бошлиди.

Аваз машина устидан буни кўриб кулиб ўтди. Сўнг шу сўқим ҳўкизлар учун олинган ва бикинига ботиб турган тахта кунжара эсига тушди. Аваз бу кунжарани машинага ортугича роса терлаган эди. Ҳозир бориб буни омборга тушириб бериши керак. Шу ташвишни ўйлагандага шабада ҳам энди баданига совуқ тегиб, этини бир жунжиктириди.

Машина бўзда чиллак ўйнаб юрган болаларга яқинланиди. Аваз уларга каради-ю кунжарани яна унуди.

Бўзда оёқ яланг, кўйлакчанг бир бола маррадан қарсиллатиб чиллак отар, унга бир ярим баравар келадиган новча ўсмир йигитча тўнининг енгларини чаппа кийиб, этакларини ёйиб, осмонда учайтган чиллакни тутишга тиришар эди. Аммо у ёқдан бу ёқка ҳаллослаб юргани билан ҳеч тутолмас эди. Томоша қилиб турганлар нукул уни кулги қилишар эди.

Тўнини чаппа кийган бола охири зувлашга тушди.

Машинада буни кўриб ўтаётган Аваз ҳам болаларга қўшилиб кулди-да, ўзининг шунака ўйнаб юрган пайтларини эслаб кетди.

Тенгдошларининг ичида ундан тез чопадигани, чиллак отишда ундан устаси йўқ эди. Аммо ошиқ ўйинига укуви йўқ эди. Унинг Холбек деган тенгдоши — ўнг қўзи билан кулоғининг орасида данақдай қора холи бор бола — бир кун Авазнинг бутун ошиқларини қоқлаб ютиб олди. Аваз чўнтагидан танга чиқарган эди, Холбек: «Пулга сотмайман, ошиқ топиб келсанг ўйнайман», — деб туриб олди. Авазнинг аламини келтириш учун чўнтақларини силкитиб, ошиқларини шакирлатди.

Улардан беш-олти қадам наридаги сангзор бўйида қизчалар силлиқ тошчаларни чиқиллатишиб, тўптош ўйнашар эди.

Хулкар деган қизча ўнг қўли билан тошчаларни биттадан юкорига отар, улар тушиб келгунча ердаги тошчаларни ҳам ўша қўли билан битталаб терар, кейин ҳаммасини йиғиб, бир ҳаракат билан кафтининг орқасига ўтказар эди. Шунда унинг бармоқчалари орқага ёйдай эгиз

либ, ҳамма тошчаларни тутиб қолар эди. Буни кўрган қизчалар ойиларидан эшигтан гапларини эслалиши:

— Чевар бўласан, Хулкар! — дейишарди.

Аваз ҳеч қаердан ошик тополмай алами келиб турганда Холбек уни баттгар қиздирди:

— Энди сан ошикни қўй, Аваз, яхшиси тўғтош ўйна, ютқизсанг, сойда тош кўп, териб чиқаверасан...

Болалар ҳадеб кулишарди. Табиатан мағур бўлган ва йикиласа ёнини бермайдиган Аваз тенгқурлари орасида ҳали бунчалик кулги бўлмаган эди. Холбекни ютиш учун у ҳозир ҳеч нарсадан қайтмас эди.

Хулкар деган ўша чевар қизча бу гапларни эшишиб турган экан, Аваз илож қидириб уйларига караб кетаётганда Хулкар унинг кетидан чопиб борди. Бошқаларга эшигтирмай шивирлаб:

— Сизга ошик керакми? — деди.

Аваз унга умид билан қаради. Қизчанинг катта-катта қора кўзлари юзининг ярмини эгаллаб тургандай кўринарди. У тишлигининг ҳали ўсиб текисланмаган кемтиклигини очиб, сирдошларча кулимсиради:

— Бугун тогамла қўй сўймоқчила. Сўйсала, ошигини сизга бераман. Хўлми?

— Качон?

— Қўй бостирмада турибди. Кечкурун сўймоқчила.

— Бўйти. Бор ўйинингдан қолма.

Хулкарлар Авазлардан бир ҳовли нарида туришар эди. Хулкарнинг отаси уруш вақтида меҳнат батальонига кетиб, Уралда вафот этган, ойиси бир ҳовлида битта қизчаси билан қолган, кейин уларни фарзандсиз тогалари Норбой ота ўз уйига кўчириб келган эди.

Ўша куни Норбой ота далада, Хулкарнинг онаси билан холаси қаёқладир қидириб кетишган эди. Семизгина тўкли бостирма харисига боғланганича маъраб турар эди.

Аваз ўз уйларига кирди-ю армиядан келган акасининг қиличдан ясалган пичорини киши билмас топиб чиқди. У чорвадор оиласда ўсиб, мол сўйишларни кичикилигидан кўп кўрган эди. Ёши ўн иккida бўлса ҳам, бўйи ўсиқ, ўзи миқти эди. Холбекнинг бояги кулгиси ҳали ҳам қулоги остида жаранглаб турар, кўзига ошиқдан бошқа ҳеч нарса кўринмас эди. У кўйни қийналмай кулликлади. Аммо бўғзига пичоқ тортганда кўнгли бир беҳузур бўлди. Ташлаб қочгиси келди. Лекин жониворни чала ўлик қилиб ташлаб кетиш қилаётган ишидан

ҳам ёмон бўлишига, ҳар ҳолда, фахми етди. Ишни бир амаллаб битирди...

Орадан кўп ўтмай Ҳулкарнинг ойиси ҳовлига келиб қараса, қўй яхшилаб сўйилган, орқа оёғидан иккита ошиги олинган. Бошқа ҳамма нарсаси жойида.

«Вой, буни ким қилди?» — деб қўшниларникига чиқди.

Аваз уйларига ўтиб, қўйдан олган ошиқларини ўша қилич-пичоқ билан ийниб, кўпроқ олчи турадиган «кирпи» қилган, буни ойиси кўрган эди. Пичокнинг эгаси — Ортиқ сопнинг зехидан қўйнинг янги қилини топди...

Аваз бўзга қайтиб бориб, Холбекни энди юта бошлиган, қўйнига энди бир сиқим ошиқ соглан ва унинг шиқирилашибдан кувониб турган эди. Ҳали аскарлик гимнастёркасида юрган акаси Ортиқ бирдан югуриб келиб қолди.

— Қўйни сен сўйдингми?!

Авазнинг ранги кув ўчди. Ортиқ укасининг ботинкасига қаради. Ботинкага қўйнинг қони сачраган экан...

Аваз ўзини ўнглагунча бўлмай елкасига мушт келиб тушди. Акасининг иккиччи-учинчи муштидан унинг қўйнидаги ошиқлар бўзга сочилиб кетди...

«Уста Қамбарнинг кичик ўғли иккита ошиқ учун бирорвонинг қўйини сўйиб қўйибди!» — деган гап анчагача шов-шув бўлиб юрди. Баъзилар Авазни «шу кетища каллакесар бўлади» дейишар эди...

Уста Қамбар ўелини урмади, сўқмади-ю лекин биринки ой у билан гаплашмади, «одаммисан» деб юзига қарамади. Қўшнининг қизчаси Ҳулкар эса энди Аваздан қўрқадиган ва ундан узокроқ юрадиган бўлиб қолди. Афтидан, у Аваз тўғрисидаги энг ёмон гапларга ишонган эди...

Уриш-сўкишлар, ўқитувчиларнинг панд-насихатлари ҳам бир бўлди-ю отаси билан мана шу қизчанинг муомаласидаги ўзгариш ҳам бир бўлди. Аваз ошиқни қайтиб қўлига олмайдиган бўлиб кетди.

Кейинчалик қўшнилари «ўзи сўйиладиган қўй эди», деб уни кечиришди. Аваз, Ҳулкар ва Холбекларнинг ораларида яна кўп воқеалар бўлиб ўтди... Аммо ҳозир Аваз факат ўша ҳодисани, болалик оловлигидан оғзи куйган ўша кунни эслар эди. Бирорвонинг қўйини ярим қун олдин сўйиб қўйгани учун уни аллақаёқларга олиб бориб, олиб келган одамлар ҳозир у бирорвонинг қўзи-

чоқларини кутқариб келаёттанини кўришса нима дейишаркин?

Авазнинг кўнглига шу гап келди-ю «сен ҳам иззатпаст бўлибсан-а!» деб, энди ўзидан кулиб қўйди.

3

Ойқўл илгари алохидаги хўжалик эди-ю каттагина идораси бор эди. Кейин қишлоқ чорвадор хўжаликнинг бир бригадасига айланиб, идора керак бўлмай қолди, уни омбор қилиб қўйипди.

Шу омборнинг олдида бояги юк машинасининг бир борти очиқ турар, Аваз терлаб-пишиб кунжара туширап эди.

Девор тагида чакмонга ўроғлиқ ётган қўзичоқлар ўтган-кетганга томоша бўлиб, заифгина тамшанишарди. Улар жуда оч қолган. Тезроқ бир кўй ёки эчки топиб эмизилмаса, ҳолдан кетиб қолишлари мумкин. Шунинг учун Аваз кунжарадан тезроқ қутулишга тиришиб, шошилади.

Таёгини белининг орқасига қўйиб турган ўрта яшар подачи «қўзиларни сотасанми» демоқчи бўлган эди:

— Кўтиларни тотатанми? — дегандай эшитилди.

Унинг оти Тўйчи эди, «з» билан «с»ни «та»га ўхшаби чучук қилиб айтар, шунинг учун лақабини «Атта» дейишар эди.

— Э, Атта, буларнинг қандай топилганини сўра! — деди шопмўйлов шофёр.

Фарч этик кийган, пиджагининг кўкрак чўнтағига қимматбахо авторучка билан автоқалам қистирган омборчи йигит Турди ҳам шофёргинг гапига қизиқиб қулоқ сола бошлиди.

— Бир вақт бу, — деб шофёр Авазга ишора қилди, — машинадан туша солиб дўнгнинг нарёғига қараб чопди. «Бола бечора ёмон нарса еган экан-да» деб ўйладим. Кейин қийкиргани эшитилди. «Шўрликни ёмон буради-ёв» дедим. Вақт кетяпти. Хит бўламан. Бир вақт қарасам, мана бу қўзичоқларни кўтариб келяпти-да. Оғзим очилиб қолибди. «Буларни тугиб келдингми?» дебман.

Ҳаммалари хохолаб кулишар, шофёр билан Тўйчи Атта Аваз томонга қараб-қараб қўйишар эди.

Тўғридан паттатлаб уч филдиракли мотоцикл чиқиб келди. Уни қоракўл телпак ва клёнка плаш кийган, ўттиз ёшлардан ошган қорамағиз йигит миниб келмоқда эди.

Авазнинг акаси Ортиқ шу эди. Унинг мотоцикл рулидан тутган панжаларидан бирида олтита бармоқ бор – чап қўлидаги бosh бармоғи иккита, шунинг учун отини Ортиқ қўйишган.

Ортиқ қўнғир брезент этик кийган эди. Узун оёкларини ерга тираб, мотоциклини Авазнинг олдида тўхтатди-ю энг аввал ерга тўқилган кунжара майдаларига қарди.

— Ҳеч ишни ёлчитмайсан-да, — деди жеркиган товуш билан. — Ўттан куни гўнгни ҳам тўкиб-сошиб ташиссан. Кўлинг тешикми, нима бало? Ахир бу кунжара давлатнинг пулига келган!

— Ундоқ бўлса, Турдида давлатнинг супургиси бор, — деди Аваз ҳазил оҳангизда, — бекорчиликдан зерикканда супуриб олади қўяди-да.

Кўзиларни томоша қилиб, қўлинни белига қўйиб турган Турди Авазга хўмрайиб қаради. Мавқеи унивидан баланд омборчи эканини намойиш қилиб, пиджагининг чўнтағидаги қизил авторучкасини олди.

— Юк ташиганинг учун сен ҳақ оласан! — деди Ортиқ укасига. — Олиб чиқ супургини, ўзинг супур!

— Аввал кунжарани тушириб берай, мунча шошманг, раис!

Ортиқ аслида бригадир эди. Лекин бутун Ойкўл хозир йирик бир бригада бўлгани учун кишлоқда ундан катта бошлиқ йўқ эди. Шунинг учун Аваз уни бир оз киноя билан «раис» деб атар эди.

Ортиқ девор тагидаги кўзиларни қўриб қолди. Каердан ва қандай топилганини суриштириб кетди. Шоффёр воқеани айтиб берган эди, Ортиқ, ишонгиси келмай, аввал Авазга, сўнг Турдига қаради.

— Ким билади, — деди Турди. — Бирорта чўпондан арzon-гаровга сотиб олишганми? Тўл пайтида хўжаликнинг кўзисидан сотадиган чўпонлар ҳам бўлади-ку.

— Ҳаммани ўзинигта ўхшатасан-а! — деди Аваз.

Турди ўзи чўпон бўлганда шунаقا ишларни қилганини Тўйчи Атта ҳам билар эди. Авазнинг галини маъқуллаб кулди.

— Ҳа, нима, далага қўзи экиб қўйиптими бўлмаса?

— Фижинди Турди.

Аваз унга жавоб бергиси келмай акасига юзланди:

— Норбой отанинг сурувидан бўлса ажаб эмас. Ҳар йили эгиз тугадиган тусок совлиқ бор эди. Лекин бунака кеч тутфаса эди.

Норбой отанинг сурувида эгиз тугадиган совлиқлардан уч-тўрттаси ўтган йил ёзда ночорлик қилиб кисир қолган, кейин уларга ем бериб, куйиктирадиган дори едириб, қишида қочиришган эди. Шуларнинг энди қўзилаётганини Ортиқ билар эди. Ҳозир ҳаммасини эслади-ю:

— Оббо! — деди, — айнаган чол, қўэзиларни йўқотиб юриди, дегин!

Катта кўча томондан машина товуши эшитилди. Кейин устига брезент ёпилган яшил «газик» кўринди. Ортиқ директорнинг машинасини таниб, жонсарак бўлиб қолди.

— Директор билса, балога қоламиз. Бир эмас икки қўзи... Яшир буларни!.. Кунжарани супуриб ол! Тез!

Ортиқ мотоциклини тез буриб, «газик» томонга кетди. Шоффёр чакмонга ўроғлик қўзиларни кабинага киритиб, эшикларини ёпиб қўйди. Турди кунжара майдаларини супуриб улгура олмаслигини сезди-да, устига машинанинг брезентини тўшаб қўйди.

Хўжаликка якинда директор бўлиб келган Муталлиб Мансуров бошдан-оёқ бир хил кийинган эди: кул ранг матодан куртка, шу матодан тикилган кепка ва шим. Ёши ўттиз бешларда, рангларроқ. «Газик» тўхтаб, Мансуров ундан тушаётганда яхшилаб тозаланган қора хиром этиги йилтиллаб кетди. Ортиқ мотоциклдан сакраб тушиб, у билан эгилиб кўриди. Аваз одамларнинг олдида акаси учун ўнғайсизланиб, бир кизарди, сўнг ҳеч кимга қарамай ишида давом этди.

Калин ва узун ёли кизларнинг сочидай бўйнидан пастта осилиб тушган чиройли қора йўрга отда хўжаликнинг бўлим бошлиғи Давлатбеков етиб келди. Отдан тушиб, жиловини Ортиқка берди-да, ўзи директорни молхоналар томонга бошлаб кетди.

Давлатбеков унча семиз ҳам, ориқ ҳам эмас, оқиши юзли, хушмўйлов, новча одам эди. Яшил диагональ кители эскириб, ёқалари хиёл йилтираб қолган, кўкрагида кўп вақт тақиб юриб, кейин олиб қўйилган орденнинг ўрни билиниб турар эди.

Хўжаликнинг эски директори ишдан олинганда, кўп одам шу Давлатбековни директор бўлади деб юрас эди. Лекин вилоят бошқармаси ўша ерда масъул ишда ишлаган Мансуровни директор қилиб юборди.

Ҳозир Давлатбеков Мансуров билан ёнма-ён борар экан, бўйи директорнинг бўйидан ярим қарич баланд эканини сезди-да, бундан ўзича мамнун бўлиб қўйди.

Ортиқ отни боғлаб уларнинг кетидан шошилди. Учов-

лари молхоналарни кўриб чиқишиди, сут соғувчилар билан гаглашишиди. Директор машинасига қайтиб келаётганда Аваз унинг:

— Лекин молхона қўп йилга кетадиган қилиб курилган экан, — деганини эшилти.

Ортиқ яйраб кетди:

— Ўзимиз ҳам шунга яраша меҳнат қилганимиз-да! Мана, ўртоқ Давлатбеков айтсинлар...

— Тўғри.

Мансуров қунжара ташиётган Авазнинг олдида тўхтади, «хорма, бор бўл» қилишиди. Сўнг Ортиқка қараб:

— Техника кўринмайди-ку, — деди. — Кўшни қишлоқларда мана бунақа қунжарани молларнинг охуригача электр элтиб қўяди.

— Қани эди, шу электр бизнинг молхоналарга ҳам етиб келса! — деди Ортиқ.

Кутилмаганда Аваз гапга аралашди:

— Ҳа, зора молхонанинг шарофати билан уйларга электр кирса, биз ҳам телевизор-пелевизор кўриб туар эдик.

— Бу қанақа пичинг? — деди Давлатбеков.

— Нима, бу ерга электр келгани йўқми? — сўради Мансуров Ортиқдан.

Ортиқ укасига «сен тумшуфингни тикма» дегандек заҳарханда билан қаради-да, директорга мулойим товуш билан изоҳ берди:

— Энди... бизнинг қишлоғимиз линиядан узоқ...

— Бу ер Ойкўлми ўзи? — деб Мансуров Давлатбековга юзланди.

Шу гапнинг қўзғалганидан кўнгилсизланиб турган Давлатбеков истар-истамас:

— Ҳа, Ойкўл, — деди.

— Кўшни қишлоқлар электрлаштирилганда Ойкўлга ҳам симёроқ ажратилган экан-ку. Ҳужжатини мен ўзим кўрдим.

Давлатбеков елка кисди ва Ортиқка «жавобини ўзинг бер» дегандай қилиб қаради.

Ортиқ бирорта ёлғон баҳона тўқимоқчи эканини Аваз унинг авзойидан сезди-да, энди бунга йўл бергиси келмади. Мансуровга ўзи жавоб берди:

— Симёочларни арралаб, молхонага ишлатиб юборишган.

Ортиқ укасига бақрайиб қаради. Бу қарашиб аввал кўркувни, сўнг чексиз бир газабни билдирарди.

— Ким шундай қилган? — дед Мансуров Давлатбековга қаради.

Бу савол Ортиқнинг хаёлини бўлди, бўлмаса у Авазни сўкиб юборар эди. Давлатбеков Ортиқка «уқангни эплаб юролмасанг», баттар бўл» дегандай истеҳзоли кўз ташлаб:

— Нега шундай қилганингизни айтинг, — деди.

— Аввалги директоримиз... — Ортиқ «рухсат берди» демокчи эди, аммо бунинг етарли эмаслигини вақтида сезиб қолди: — Аввалги директоримиз буюрган эди. Кишда моллар кўчада қоладиган бўлди. Ноилож...

— Электр билан келадиган маданиятни ҳам молга едирибсизлар-да, — деди Мансуров ҳеч кимга қарамай. — Кошки шунга яраша даромад берган бўлсаларинг. Икки йилдан бери киримларингдан чиқимларинг кўп.

Мансуров бу гапни Давлатбековга ҳам тегизиб гапирганини хамма сезди.

— Чорвадан даромад олиш ўзи жуда кийин, ўртоқ Мансуров, — деди Давлатбеков. Шу билан у бутун хўжалик даромад планини бажармаганини эслатмоқчи бўлди.

Директор янгиланишининг бош сабаби шу эди.

Мансуров одамларнинг олдида бу гапни давом этказгиси келмади-ю бир четда қўлини чўнтағига солиб турган Турдини қўрсатиб:

— Бу йигит нима иш қиласди? — деди. Ортиқ Турдининг ем-хашак бўйича омборчи эканини айтган эди, директор киноя қилди: — Мункайган чоллар далада қўй бокиб юрипти-ю кирчиллама йигитлар омборнинг тарозисига посанги бўлиб ўтириптими?

Шоффёр билан подачи қулиб қўйишиди.

— Турдини вақтинча бу ишга қўйганмиз, — деди Давлатбеков босик товуш билан. Шу билан у Турдининг отини ҳам билишини, Мансуров оддий кишиларга жуда баланддан келиб муомала қилаётганини кўрсатмоқчи бўлди.

Ортиқ дадилланди:

— Турдини эрта-индин қўйга чиқармоқчимиз.

Директор индамай машинасига қараб юрди. Давлатбеков отига томон йўл олди. Ортиқ уларнинг қайси бирини олдин кузатишини билмай бир лаҳза иккиланди. Кейин кўрқа-писа директорнинг ортидан кетди.

Ёнгинарчиликдан сўнг ҳаво янада тиниқлашиб, тоғ чўккилари кишлокка гўё қўл чўзса етгудек яқин келиб қолган. Баланд ён бағирларнинг у ер-бу ерида эрталаб кўзга ташланган кор урвоқлари ҳозир эриб, кўринмай кетган. Шамол гуж-гуж арчаларнинг ҳидини олиб келади.

Юкни тушириб бўлиб, уйларига қараб кетаётган Аваз шу улутвор тоғлару чакмонидаги бежирим кўзилардан бошқа нарсани ўйламасликка тиришади.

Аммо Ортиқ акасининг аввал қўрқиб, кейин ғазаблашиб қарагани, янги директорнинг олдида ўсал бўлиб довдираб қолгани Авазнинг кўз олдидан кетмасди.

«Бир онани эмган ака-ука шундай бўладими? — Оталари уста Қамбарнинг ака-ука носоз бўлган пайтда айтидиган бу гаплари Авазнинг эсига тушди. — Ахир бирбирини тарбиялаб, суюб, етаклаб ўсган оға-инилар кўпку, нега сенлар шунақа эмассанлар?»

Бунинг сабаби кўп. Бошда Қамбар отанинг ўзи ўша симёоч воқеасини эшигитиб, Ортиқни бу йўлдан қайтармоқчи бўлган эди. Лекин Ортиқ: «Бошқа иложим йўқ, — деди. — Молхонани қуриб берсам, бу гуноҳимни кечиришади. Агар қуриб бермасам, моллар кўчада қолади-ю ишдан ҳайдаламан».

Отда кўп юриб ўрганганди Ортиқ энди мотоцикл эгаридан тушмайди. Эгардан тушса, умри барбод бўладигандек кўрқади. Акасининг шу заиф томонини Аваз яхши билади, ўзаро гап билан буни йўқотиб бўлмаслигини сезади. Шунинг учун боя атайлаб уни кўпчиликнинг олдида уялтириб, кўзини сал очмоқчи бўлди. Лекин бунинг натижасида икковининг ораси баттар совутанини сезиб, ҳозир таъби тирриқ бўлиб боряпти.

Уларнинг орасига совуқлик туширган бошқа бир сабаб ҳам бор. Бунинг бир чети ўша бўзда Авазнинг ошиқларини ютиб олиб, уни қиздирган Холбекка бориб такалади.

Холбекнинг отаси Исмат бобо илгари қишлоқнинг мартали кишиларидан эди. Шунақа одамлар билан яқинлашишини яхши кўрадиган Ортиқ Исмат бобонинг Суюма деган қизига уйланди. Шундан кейин яна бир ходиса бўлди: кўшнининг қизчаси Ҳулкарни ўн яшарлигига Ортиқнинг ўн уч яшар қайниси Холбекка «фотиха» килиб қўйишиди.

Олдинлари Аваз бунга чандон эътибор бермас эди.

Аммо йиллар ўтган сари Аваз билан Хулкарнинг орасида соф бир меҳр пайдо бўлиб борар эди... Ошиқ можароси туфайли Аваздан совуган Хулкар бўй етганда ошиқлик туфайли унга яқинлашди. «Фотиха»нинг машъум маъноси хам уларга энди билинар, Холбек уларнинг орасида бир жарга ўхшаб турар ва бу жар йил сайин улканлашар эди.

Ортиқ қайнатасининг гапидан чиқмас ва қайниси Холбекка ён босар эди. Аваз мактабда ўқиб юрганда шу важдан ака-уканнинг орасида ёмон бир тўкнашув бўлди.

Ойкўлга ўхшаган узоқ қишлоқларга ўқитувчи етишмас эди. Ортиқ саккизинчини битирган бўлса ҳам, қайнатаси Исмат бобонинг ёрдами билан бешинчи ва еттинчи синфлардан икки ставка дарс олди.

Аваз еттинчида, Хулкар бешинчида ўқир эди. Ортиқ синфхоналар камлигини баҳона қилас, педагогика қоидасига хилоф бўлса ҳам, баъзан бу икки синфни қўшиб ўқитар эди.

Ўзининг билими паст, яхши дарс беролмайди, икки синф қўшилиб тўполон қиласа, баттар асабийлашади. Кўлида узун линейкаси бор. Битта-яримта бола жуда жонига текканда линейка билан уриб қолади.

Бир дарсда Хулкар Авазга қофоздан күш ясад учирган эди, Ортиқ буни кўриб қолди. Қайниси Холбекка унаштирилган бу қизчанинг Авазга меҳри борлиги Ортиқка хиёнатдай кўринар эди. Қоғоз қушча баҳона бўлдиди, Ортиқ Хулкарнинг кўлига линейка билан бир урди.

Хулкар ҳам ёши ўн учга кириб, иззат-нафси уйғониб қолган киз эди. «Нега урасиз?!» — деб аччиқланиб, линейкани Ортиқнинг кўлидан тортиб олмокчи бўлди.

Ортиқ ғазабланиб, линейка билан унинг иккинчи кўлига ҳам урди.

Буни нариги қатордаги партадан кўриб қолган Аваз чопиб келди-ю линейкани акасининг кўлидан юлиб олиб, синдириб ташлади. Синф шовур-шувур бўлиб кетди, кимдир кулди. Бу кулги Ортиқни чакиб олгандай бўлди. У кулочкашлаб укасининг юзига тарсаки тортиб юборди. Ёши ўн бешга кириб, мўйлови эрта сабза ура бошлаган Авазнинг юзида панжа излари оқариб чиқди. У акасининг ўтган сафарги калтагини хам унутмаган эди. Ортиқнинг Холбекка ён босиши ҳам маълум эди. Шунинг хаммаси бир бўлди-ю Аваз бор кучи билан акасининг корнига бир мушт урди. Буни кутмаган Ортиқ гандираклаб бориб, полга ўтириб қолди.

Ортиқнинг ўқитувчи номи бор... Мактаб шов-шув бўлиб кетди. Қишлоқда яна юз хил гап. «Уста Камбарнинг кичик ўғли акасини урибди». «Хамма айб акасида, мактаб болаларини урас экан». «Буларнинг асли таги паст!» «Айтмовдимми, кичигининг рафтори ёмон демовдимми!»

Жаҳл устида акасининг ўқитувчилигини унугиб шу ишни қилган Аваз энди уйда ҳам, қишлоқда ҳам ҳеч кимнинг кўзига кўрингиси келмас эди. У токқа, чўпонларнинг олдига чиқиб кетди.

Чўпонлар ёрдамчига муҳтож эди. Ҳулкарнинг тогаси Норбой ота Авазга қўй бокишни ўргатди. Кейинроқ унинг чўпонликка қизикишини кўриб, ўзига шерик қилиб олди.

Аваз бошқа ўқимади.

Ортиқ ҳам, болаларни ургани маълум бўлиб, мактабдан бўшади. Яна қайнатаси Исмат ота ёрдам бериб, қишлоқдаги магазинни олди, кейин бригадир бўлди.

Аваз ўзи билан бирга ўқиган баъзи синфдошларининг олий маълумот олиб келганини кўрганда, ўзи буғунгига ўхшаб кунжара ташиб юрганини ўйлагандан, мактабдан кетиб хато қилгани ҳали-ҳали юрагига армон солади.

Ака-уканинг кўнгли ҳам шундан бери бир-биридан ҳеч илимайди.

5

Авазларнинг бир чети чорбоққа туташган каттагина ҳовлилари бор. Уйнинг соя томонига Санам хола узун қилиб ўрмак курган, ранг-баранг жун ипларни бир-бирига тўғрилаб, тоҳ қайчини, тоҳ ўрмак қиличини ишга солиб, паттилам тўкияпти. Ёши эллик бешларда бўлса ҳам, юзига ҳали унча ажин тушмаган. Эгнида нафармон тусли делагай. Бошини қора дурра билайн танғиб, устидан оқ дока рўмол ўраб олган. Аваз кўзичаларни ойисига кўрсатиб, қандай топганини айтиб берган эди, Санам хола:

— Ажали етмаган экан-да, — деб кўзиларга қараб кулимсиради.

— Ҳулкар уйдами?

Санам хола бирдан қовоини солиб:

— Йўқ! - деди.

— Қаёққа кетди?

— Билмайман.

Аваз қайнана-келининг орасидан яна бир гап ўтганини сезди. Оғир тин олиб, ҳовлининг тўрига караб кетди.

Бу ерда четан билан ўралган мол қўраси бор эди. Кўрага иккита соғин эчки кўканлаб¹ кўйилган эди.

Аваз қўзичноқларни қўрага олиб кириб, шохсиз қора кал эчкига эмизмоқчи бўлди.

Аммо шум «кал» шаталоқ отиб эмизмади. Санам хола ўрмакнинг қиличини иплар орасидан олаётib, Авазни уришди:

— Тегма, энг серсут эчкимни сутдан қолдирасан!

— Савоб иш-ку бу, ойи, қайтага сути кўпаяди.

Санам хола савобни тан олади-ю лекин эчкиларнинг сути унга жуда керак — қатифини кувида пишади, мойини йиғиб, бозорга чиқаради, тўқиётган паттилами учун бўёқ, жун сотиб олади.

Аваз «кал» эчкини ийдириш учун қўранинг орқасида боғлоқлик турган қора улоқчани бўшатмоқчи бўлган эди, Санам хола унга бақириб берди:

— Бўшатма! Топган пулинг ўзингта етмайди-ю яна менинг оғзимдагини олмоқчимисан!

— Бу қўзилар очдан ўлади. Каранг, сулайиб қолди. Уволидан қўрқмайсизми?..

— Хе, уволи бошидан қолсин! Қўнғир эчкини ийдир, ювошрок.

Аваз онасининг айтганини қилиб қўнғир улоқчани бўшатди. Бўйи нариги эчкидан баланд бўлса ҳам, сутни ундан кам берадиган қўнғир эчки улоқчасини таниб, кувониб эмиза бошлади. Шунда Аваз белбоғини ечиб, қўнғир эчкининг кўзини секин боғлаб кўйди. Кейин чўккалаб эмайтган улоқчани олди-да, ўрнига кўзининг биттасини кўйди.

Бу хийладан бехабар эчки ҳар иккала қўзини ҳам ийиб, думини ликиллатиб эмизди.

Дарвозадан қора чакмонини елкасига ташлаган, қошлиригача оқариб кетган бир мўйсафид кирди. Безовта товуш билан:

— Аваз! Санам буви! — деб чақирди. Санам хола ўрмагини кўйиб ўрнидан турди. Қишлоқча одат билан чолнинг ўнг елкасига кўлини кўйиб кўришди.

— Келинг, — деб совуккина сўрашди.

Аваз қўрадан қўзиларни кўтариб чиқар экан:

¹ К ў к а н — ушок моллар қатор қилиб боғланадиган маҳсус аркон.

— Э, Норбой ота-ку, — деди.

Аваз бу мўйсафид билан кўп йил бирга қўй бокқан, кейин унинг жияннига уйланган эди.

Санам хола келинини сўймас, шунинг учун Норбой отани ҳам хушламас эди.

Мўйсафид қўзиларни таниб, биттасини Авазнинг қўлидан олиб қаради. Тўйиб эмган қўзича энтикиб нафас олар, отанинг қўлида юракчаси гурсиллаб урар эди.

— Умрингдан барака топ, Авазжон. Мени бир жанжалдан кутқаздинг.

— Яна қанақа жанжал?

— Хе, бу Ортиқ акант тоза жонимни олди. «Миянгиз айниб қопти!» дейди-я. Мия-ку, жойидадир. Кўз қурғур узоқни қўрмайдиган бўлиб қолди. Қаридик-да энди, ўёлим, етмиш бирга кирдик. Шартимиз кетиб, партимиз қолди. Бу қўзилар учта туқкан совлиқнинг учамларидан эди. Онаси қурғур ҳам биттасини эргаштириб кетаврибди.

— «Кўймисан» деганлари шу-да... Қани ота, уйга киринг. Қўзилар сўрида туради. Чакмонга ўраб қўямиз.

Норбой ота айвонга чиқсанда Авазга жиддий қўз ташлаб:

— Сен ҳам мени доғда қолдириб кетдинг-а? — деди.

— Нега энди?

— Қариганимда чўпонликни қўлимдан оларсан девдим. Уйландингу чимилдиқقا бекиниб олдинг.

— Жиянчангиз-ку, буни хонаки қилиб олган! — деди Санам хола. У ҳам тўлиб юрган эди, энди гап келиб қолганидан фойдаланди.

Аваз ҳазил қилиб қутулишга уринди:

— Менга карангизлар! Аввал бу қўзиларнинг суюнчинини олай, кейин ҳар қанча сўкиш бўлса белни бақувват қилиб эшитай.

Аммо Норбой отага ҳам ҳозир ҳазил кетмас эди:

— Сен менга бир нарсани айт. Хулкар сенга шарт қўйиб текканмиш. Шу ростми?

— Қанақа шарт? — деб энди Аваз ҳам жиддийлашибди.

— Чўпонликни ташламасанг, тегмайман, деганиш-ку.

— Қизиқ экансиз, Норбой ота. Биз тўғримизда озмунча ифво бўлдими? Бу ҳам шуларнинг биридир-да.

— Шамол бўлмаса дарахтнинг учи қимирламайди, — деди Санам хола. — Чўпон халқи кечаю кундуз қўйнинг

кетидан юради, хафталаб, ойлаб уй бетини кўрмайди. Сенлар бунга чидайсанларми? Бирпас бир-бирларингни кўрмасаларинг туролмайсанлар!

Санам хола ишқ-муҳаббатни қаттиқ уят ҳисоблар ва ўелининг бу «иллатидан» куйиб-ёниб гапирав эди.

— Ё тавба! — деб у Норбой отага юзланди: — Йигит ҳам шунақа бўладими? Эртао кеч хотини билан чақчаклашади. Иккови ҳиринг-ҳиринг кулади. Умрим бино бўлиб хотинга бунчалик бино қўйган эрни кўрганим йўқ.

Аваз яна гапни ҳазилга буришга уринди:

— Мени жуда мақтаб юбордингиз-ку, ойи!

У ҳазил килган сари Санам холани писанд қилмагандай кўринар ва ғашини келтирас эди.

— Шарм-хаёй йўқ санларда! — деб ойиси яна бир парда кўтарилди.

Норбой ота ҳам Авазга «бўз бола йигит эдинг, хотининг измига тушиб қолибсан» дегандай ачиниб қараб туради. Норбой ота ҳам ғаши келди.

— Қани, ойи, қолганини кейин гапиарсиз, ҳозир чой-пой қўйинг, — деб Норбой отани чол-кампирлар турадиган ўнгдаги уйга олиб кирди.

Санам хола ҳам уларнинг кетидан кириб, Норбой отага кўрпача тўшаб берди. Майда-чуйда гапни сўймайдиган Норбой ота она-боланинг орасидаги ғуборни кўтармоқчи бўлди. Яхшилаб фотиха қилгач:

— Энди, Санам буви, — деди, — буларнинг замонаси шу экан.

Тикка турган Санам хола:

— Э, гап замонасида эмас! — деди. — Бундан ўша Ортиқ ҳам дуруст. Хотинини «гах» деса кўлига қўндиради. Бояқиши хотини...

— Улар билан ҳам муроса қилолмаган эдингиз-ку,

— деди Аваз ойисининг сўзини кесиб.

Ортиқ ўтган йили қайнатасининг ховлиси ёнига уй қуриб, бу ховлидан уришиб чиқиб кетган эди. Аваз Санам холага шуни эслатиб, яна балога қолди:

— Сенларнинг касофатларинг уриб шундай бўлди! Ойимчанг фотихани бузиб, орага совуклик туширди!

Аваз ойисининг феъли айниб турганда ҳеч қандай мантиқни тан олмаслигини билар эди. «Гап қайтариш керак эмас», деб Аваз ўзини босмоқчи бўлар эди-ю лекин унинг қонида ҳам Санам холанинг «хамиртуруши-

дан» бир оз бор эди. Мана шу уни ҳам бехосдан кўтариб юборди.

Авазнинг бўйин ва чакка томирлари бўртиб чиқди:

— Ё қулоғимни тинч кўйинг ё биз ҳам шу уйдан кетиб қутулалийлик!

Санам хола «кетавер» дейишга ботинолмади. Лекин аввалги шаштидан ҳам қайтгиси келмади:

— «Биз» деб мунча катта гапирма, бола! Ҳали қўрасан! Холбекдай йигиттга вафо қилмаган хотинчанг сени ҳам маймун қилиб ўйнатади!

— Э, бунака бекорчи жанжаллардан кўра, маймун бўлиб ўйнаган ҳам яхши!

— Маймун дараҳтда юради, унга пул керак эмас! Сенинг отанг ҳали тўйнинг қарзини узгани йўқ. Мен шу исқоти ўрмакка бир кило бўёқ олай десам, пул топилмайди. — Санам хола Норбой отага юзланди: — Чўпонлигига балодай ойлик олар эди. Энди бир ойда олиб келган матойи ўн бен сўм! Хотинининг пардозига етмайди!

Аваз ойисига ёмон бир гап айтиб қўйишини сезди-ю эшикка интилди. Айвонга чиқар экан, дунё қўзига қафасдай тор кўринди. Ўзи ҳам ўзига аввалги Аваз бўлиб эмас, боши сувдонга сиғадиган гаридан бир күшча бўлиб туюлди. Ойиси эса ҳозир унинг назарида худди Ортиқ акасига ўхшаб кетди. «Ха, она-бола бир-бирига тортган! — дерди у нафрат билан. — Кетиш керак, бир ёққа кетиш керак!»

Аваз айвоннинг чап томонидаги эшикни очди. Мис обдаста турган даҳлиздан ўтиб, рангдор вассали сертокча уйга кирди.

Келинчаклик буюмлари билан безатилган бу уй ҳозир кимсасиз эди. Деворда Ҳулкарнинг тўйга тикирган шохи қўйлаги осиғлиқ турар, каравот устида оқ билагузук кулча бўлиб ётар ва бунинг ҳаммаси Авазга мунғайиб қараётгандай бўлар эди. «Бу киши ҳали Ҳулкар билан нима деб уришди экан?» деган ўй Авазнинг юрагига тахлика солиб ўтди. У яна ташқарига чиқди.

6

Тепада бир парча оқ булат сузуб юрипти. Унинг теграсида осмон бенихоя тиник ва кўк кўринади. Қуёш пасайиб, оппоқ чўққилар устига кўна бошлаган, тоғнинг кори кўзни олар даражада ялтирайди.

Кеч кирган сари қишлоқ кўчаларида мактабдан қайтаётган болалар, булоқдан сув олиб келаётган аёллар кўпайиб боради.

Ойкўл қишлоғининг исми жисмига унча монанд эмас. Унда на кўл бор, на каттароқ бир ариқ. Фақат қишлоқнинг ўртасидан бир булоқ чиккан. Бу булоқнинг суви тоғнинг нариги ёғидаги Ойкўлнинг сувига ўхшаш кўмкўк ва ширин. Ойкўлга баланд Сунбул чўққидан одамнинг белидай сув қишин-ёзин тушиб турар экану хеч қаеридан чиқиб кетмас экан. Кексаларнинг айтишича, ўша сув тоғнинг тирқишидан оқиб келиб, мана шу булоқдан чиқармиш. Буни исботлайдиган бир ривоят ҳам бор эмиш: тоғда кўй бокиб юрган бир чўпоннинг таёғи кўлга тушиб, чўкиб кетибди. Таёқнинг ичига олтин яширилган экан. Кейин шу таёқ мана шу булоқдан чиқканмиш...

Шунинг учун булоқка ҳам, қишлоққа ҳам Ойкўл номи берилган экан. Булоқ бутун қишлоқни ширин сув билан таъминлайди. Шу атрофда ўсган тераклар, садалар ва мевали даражатларнинг томирига ҳаёт бағишлади.

Ойкўл учун булоқнинг аҳамияти шунчалик зўр бўлишига қарамай, хали хеч кимга унга дуруст эътибор берган эмас эди. Ҳозир атрофига сув сачраб, лой бўлган. Одамлар бехабар колганда мол кириб булғаб кетади. Қишида сув тўнгиб, четлари сирғанчиқ бўлиб қолади. Қор-ёмғир ёғаётган пайтларда ҳам аёллар ва болалар сувга келишади.

Авазнинг отаси уста Қамбар, ўтган йили Тошкентда ишлайдиган катта ўғли билан Кавказга саёҳатга борди. Саёҳатдан қайтгандан кейин булоқнинг шундай бўлиб ётгани кўзига жуда хунук кўринди. У директорга Кавказда кўрганларини айтиб, илтимос қилиб юриб, бешолти қоп цемент, уч кубометр тахта ундириди. Ўрмон коровуидан рухсат олиб, тоғдан Аваз билан тўртта яхши арча кесиб келди.

Ҳозир ота қора тўнининг этакларини белбоғига қистириб, пойтеша билан арча йўняшти. Ўзи қорамағиз, бўйи баланд, калтагина соқолига битта-яримта оқ оралаган.

Булоқдан сув олаётган катта-кичик ҳамма унга иззатикром билан салом берар, «ҳорманг, отахон» деяр эди. Кўпчиликнинг эътибори жуда ёқиб тушганда Қамбар ота:

— Ишқилиб, шу қора кўзлар омон бўлсин-да! — деб қўярди.

У ўзига ёққан ҳамма одамларни, ҳамма ҳалол мөхнаткашларни — кўзлари кўнғир ёки қўқ бўлса ҳам — қора кўзлар деб атар эди. Ҳамқишлоқлари ҳам унинг бу сўзларини худди шу маънода тушунардилар.

Ёнига чўнтак приёмнигини осган, соч қўйган ва свитер кийган йитит иккита бўш челакни бир қўлига олиб, нафис бир ашулани эшитиб келар эди. Қамбар ота унинг саломига алик олди-ю:

— Бери кел-чи, Замонали ўғлим, — деди.

Замонали Аваз билан бирга ўғсан бола эди, яқинда институтни битириб келган, ҳозир хўжалик марказида иқтисодчи бўлиб ишлар эди.

Қамбар ота унинг куйлаб келаётган жажжи приёмнини, чарм филофи билан бирга олиб, боладай қизиқиб, айлантириб кўрди.

— Ҳукўматга қойилман-да. Шундай нарсаларни ясайди-я!

Унингча, бунақа янти нарсаларнинг ҳаммаси завод-фабрикалардан эмас, ҳукуматнинг қўлидан чиқар эди. Замонали кулиб, приёмникни кайси завод чиқарганини айтди.

— Ўша завод ҳам ҳукуматники-да, — деди ота. — Қани қулогини бура-чи, дуруст ашулага ўхшайди.

Радиода Робертинонинг ашуласи берилмоқда эди. Замонали унинг овозини баландлатар экан:

— Ҳў, мен айтган италиялик камбағалнинг ўғли шуда, — деди.

— Э, ўша болами? Мен аёл киши дебман...

Робертино «О, қуёшим» деган майин, соф бир куйни айтар экан, хаёл Қамбар отани узоқларга олиб кетди. Кора денгиз бўйлари, корли Эльбурс чўққиси, ажойиб тоғ йўллари, туф деган ғалати бир тошдан бино бўлган арман шаҳарлари, уни ўша ерларга олиб борган катта ўғли Ақмал кўзи олдидан бир-бир ўтар эди.

— Бу дунё кенг дунёку-я! — деб қўйди ота. — Дунё кўрганга етмас экан-да, Замонали ўғлим.

— Кавказдан гапиринг ота, — деди Замонали уста Қамбарнинг сўйган мавзуини эсига солиб.

— Бизнинг тоғлар ҳам Кавказдан колишмайди-ю лекин уларнинг бир хил ишлари аломат экан-да. Хоҳ ишон, хоҳ ишонма, жуводиздай сув чикиб турган булоқ бўлса ҳам, атрофини цементлаб, устига шийлон куриб қўйишаркан-да. Шуни кўрдиму ўзимдан уялиб кетдим. Ўттиз йилдан бери шу қишлоқда уй курибман, молхона қурибману

шу булоқ... Ойкўлни Ойкўл қилиб турган шу сув олдимиздан оққани учун кадрсиз бўлиб ётганини сезмабман.

Булокнинг бир четига тош бостирилиб, ёроч новача ўрнатилган, ундан ишилдираб сув тушиб турар эди. Замонали кўлидаги челаклардан бирини шу новачанинг тағига кўйди.

Орқадан мотоцикл товушини эшитиб, Қамбар ота ўтирилиб қаради. Рулда ўтирган Ортиқнинг клеёнка плаши кечки офтобда ялт-юлт қилиб жилоланди.

— Ортиқ! Хў, Ортиқ! — деб Қамбар ота ўғлига қўл силкиди.

Мотоцикл бу ёққа қараб бурилди.

Унинг коляскасида юмалоқ кўзойнак таққан, ўsicк мўйлови оппоқ оқарган, уч ой аввал қўйган соқоли ҳали унча узаймаган Исмат бобо ўтирибди. Ортиқнинг қайнатаси. Бу одам кейинги вақтда кўзи ожизланиб, ҳассасиз юролмайдиган бўлиб колган. Ҳозир у кизил иргай ҳассасини кўлтиғига қисиб келар эди.

Қамбар ота қудаси билан истар-истамас сўрашди-да, Ортиққа қараб:

— Ўғлим, бу тахтангдан молга охур ҳам қилиб бўлмайди-ку, — деди. — Мен шийпон қураман деган эдим, директорингнинг ваъдаси бошқа эди. Фанер кани? Тунука қани?

Ортиқ мотоциклдан тушмай, оёғини ерга тираб турар, таъби жуда тирриқ кўринар эди.

— Дада, энди шу ишларни қўя туринг.

— Ҳа, яна нима бўлди?

Ортиқ Замоналининг олдида гапиргиси келмай, мотоцикл рулига қараб тараддулланди.

— Директор ўзарибди, уста, — деди Исмат бобо. — Эскиси дуруст эди. Буниси Ортиқнинг жонини олаётган эмиш.

— Нимага?

— «Бригаданг қолоқ, қишлоғинг даромад бермайди» деяётганмиш-да.

Ортиқ новадан сув олаётган Замоналининг елкасига сергакланиб қўз ташлади. Замоналининг приёмниги ҳали ҳам охиста куйлаб турар эди.

Муюлишдан ёлдор кора от йўргалаб чиқиб келди. Давлатбеков янги директорни қўшни бўлимга кузатиб кўйиб, энди қайтиб келмоқда эди. У Ортиқни кўриб, отини булоқ бўйига қараб ҳайдади. Қамбар ота ўғлидан секин сўради.

— Бу одам ўрнидами?

— Ха, — деб Ортиқ мотоциклдан тушди.

Салом-алиқдан кейин Қамбар ота Давлатбековга арз қилди:

— Мулла Усмон, сиз ҳаммасидан хабардорсиз. Шу шийпон битмай қолиб кетса, эл олдида яхши бўлмайди.

Давлатбековнинг кўнгли ғаш эди. Бундан бир ой олдин бошқарма бошлиғи уни хўжалик директорлигига тавсия килганини ишончли бир одамдан эшитиб, кувониб юрганда, Тошкент унинг номзодини тасдиқламалти... Ўтган ҳафта Мансуров директор бўлиб келди. Давлатбеков шундан бери ўзини камситилгандай сезади, Мансуров унинг кўзига енгиб чиқсан ракибдай кўриниб, ғашини келтиради. Бунинг устига бугун уста Қамбарнинг кичик ўели Аваз симёғочларнинг сирини очиб, Мансуровнинг олдида Давлатбековнинг мавқеини яна бир поғона пасайтиргандай бўлди. Давлатбеков шунинг учун Қамбар отага ҳам қовогини солиб:

— Мен сизга ёрдам берган эдим, — деди. — Лекин янги директор ҳар бир тийинга тузоқ қўйиб юрипти. Хўжалик даромад бериши керак. Шийпон нима даромад беради? — Давлатбеков ичида Мансуровга киноя килиб ва ўзини ундан баланд олиб деди: — Бизга энди даромад берадиган нарсалардан гапиринглар.

Давлатбеков бу кинояни Мансуровнинг идорасида ишлайдиган Замоналига атайин эшиттириб айтди.

Замонали сувга тўлган челакни нованинг тагидан олди ва Давлатбековга томон ўгирилди. Паст товуш билан куйлаб турган приёмнигини «чиқ» этказиб ў chirди да:

— Энди, Усмон ака, — деди, — даромад тўғрисида гапирамиз десак гап кўп.

Кўзи ожиз Исмат бобо булоқдан сув олаётган киши Замонали эканини энди унинг овозидан таниди ва бир нарсадан қўрққандай ранги оқариб кетди.

Давлатбеков билан Ортиқ ҳам Замоналига сергакланниб кўз ташлашарди. Ёш бўлса ҳам кўп нарсани бошдан кечирган, Ойкўлнинг ҳамма воқеаларидан хабардор бўлган бу мутахассис йигитнинг кимга ён босишини билиш керак эди. Давлатбеков эгарга қулайроқ ўрнашиб:

— Қани, ўртоқ Сайфиддинов, гапингиз бўлса эшитайлик, — деди.

Замонали кўнглига туғиб юрган гапларини каттароқ йиғинда айтмоқчи эди. Аммо хозир Давлатбеков унинг

фиқрини билишга чиндан қизиқаётганини сезди. Бошқалар ҳам жавоб кутиб жим турибди. Давлатбеков ўғли тенги йигитга «Ўртоқ палончиев» деб мурожаат қилгани алоҳида бир эътиборни билдирап эди. «Йиллар ўтиб, бу одам ҳам балки ўзгариб қолгандир?» — деди Замонали ичидা. «Эҳтимол, ўз хатоларини тузатмоқчи бўлиб юргандир?».

- Ўзингиз биласиз, Усмон ака, — деди Замонали,
- биз иқтисодчимиз, даромадни кўп ўйлаймиз.
- Албатта-да, энди даромад сизнинг касбингиз-ку!
- деди Давлатбеков.

— Ҳа, мана шу Ойкўл... илгари бир жамоа хўжалиги эди. Жуда сердаромад хўжалиги бор эди. Фалланинг ўзи ҳар йили минг-минглаб даромад берар эди. Нега ўша лалмикорликлар хозир қўриқ бўлиб ётибди?

Замонали Давлатбековга қаттиқ тегмасин деб, бу гапни Ортиққа қараб айтди. Ортиққа бу савол оғир бир дашномдай туюлди. Унинг энсаси қотиб, Замоналига пичинг қилди:

— Сен ўқища юриб баъзи нарсалардан бехабар қолибсан, ука, мен хабардор қилиб қўяй, биз — чорвардор хўжаликмиз. Сен айтган лалмикорликлар хозир яйлов!

Замонали Давлатбековга қаради, Ортиқнинг пиchinги унга ёққанини мўйловининг мамнун қимирлаб қўйганидан сезди.

— Кизик, — деб Замонали мийигида қулди. — Чорва учун тоғдаги яйловлар ҳам етиб ортади-ку.

— Сиз буни биздан яхшироқ билармикинсиз? — деди Давлатбеков от устида Замоналига кисқа бир назар ташлаб.

Унинг тагидаги от эгаси одамлар билан гаплашганда сабр қилиб туришга ўрганган эди. Човига ўтирган пашшани кувиб, орка оёғини ерга бир уриб депсинди-да, яна сукутга кетди.

— Сизлардан яхшироқ билмасам ҳам, — деди Замонали, — бир нарса менинг эсимда турибди: Ойкўл фаллани кўп олган йиллари чорваси ҳам хозиргидан беш баробар кўп эди. Қамбар ота, сиз айтинг, ўша йиллари тоғда хўжаликнинг олти минг қўйи бормиди? Қани хозир ўша суруввлар?

Қамбар ота Замоналиниң гапига қўшилса, ўғлига қарши гапиргандай бўларди. Шунинг учун жавоб бермай ерга қаради.

— Чорва билан ғалладан келган даромадга хўжалик қанча янги уй қурган эди, Камбар ота? Бир эсланг, ўша уйларни сиз ҳам қурган эдингиз.

— Ҳа, Замонали ўғлим, ўшанда сенинг раҳматли отанг раис эди. Уч йилда иккам олтмишта уй қурган эдик.

— Шунча хўжалик янги уйларга кўчиб кириб, Ойқўл бутунлай ўзгариб кетган эди-ку. Мана, ўша уйлар ҳали ҳам турибди. Лекин ўшандаги даромадлар қани?

Камбар ота Давлатбеков билан Ортиққа тил теккиз-маслика тиришиб:

— Ҳа, энди, — деди, — Ойқўлни Каттаевлар чўктириб кетди-да.

Бу гапдан Исмат бобо бир чўчиб тушди: у Каттаевнинг энг яқин кишиларидан эди.

Давлатбеков бу тўғрида гап очган кишини ёмон қўрар эди. Ортиқ шуни билгани учун Замоналига ўқрайиб:

— Биз сендан янги бир фикр эшитмоқчи эдик, — деди. — Сен унутилиб кетган эски гапларни кўтариб юрибсан-ку!

У Замоналидан ҳафсаласи пир бўлганини билдириш учун жавоб кутмай мотоциклига минди.

Бироқ от устида хомуш ўтирган Давлатбеков Замоналининг ниятини аниқроқ билмоқчи эди. Унинг кўзлари нохуш йилтиллар, лаби лабига ботиб, мўйлови пастга осилиброқ турар, аммо қоматини аввалгидаи тик тутиб гапнинг давомини кутар эди. Замонали ҳали ҳам бўлса унинг олдида ўз фикрини ўтказишга умид килиб:

— Усмон ака, — деди, — ёшлиқда сиз менинг отам билан бирга ишлаган экансиз. Шундай бир одам жонини фидо қилган ишларни наҳотки унутиш мумкин бўлса?!

Давлатбеков гап айланиб нимага келаётганини энди сезди. Замонали ҳам, отаси Сайфиддин акага ўхшаб, Ойқўлдаги жамоа хўжаликнинг Бодомзор қишлоғига мажбуран қўшилганидан норози эди.

Давлатбековнинг туғилган қишлоғи Бодомзор бу ердан ўн бир чакирим пастда. Азалдан унинг ери оз, суви кўп, одамлари боғдорчилик қилиб ўрганган. Уруш даврида ва ундан кейинги йилларда боғларга дуруст каралмай, даромад пасайиб кетган. Бодомзордаги жамоа хўжалиги жуда заифлашиб қолган эди.

Бироқ бу жамоанинг раиси ўша пайтдаги райком секретари Каттаев билан курортларга бирга бориб, улфат бўлиб юрар эди. Эллик биринчи йилда жамоа хўжаликлари йириклиштирилаётган пайтда Каттаев районнинг энг

бакувват хўжаликларидан бўлган Ойкўлни ва унинг атрофидаги бир-иккита чорвадор, фаллакор кишилогоқларни Бодомзордаги жамоага қўшмокчи, ҳаммасига ўша улфатини раис қилмоқчи бўлди. Кўп жойларда тўғри амалга оширилган йириклиштириш бу ерда нотўғри ўтказилаётганини ойкўлликлар пайқаб қолишиди. Чунки олти минг кўйи бор Ойкўл шу бирлаштирилаётган хўжаликларнинг энг бакуввати эди. Райондан узоқроқда бўлса ҳам, ўзига ўхшаш чорвадор, фаллакор жамоаларнинг марказида турар эди. Бодомзор эса ўз ёнидаги боғдор, сабзавоткор жамоага қўшилиши керак эди. Йириклиштириш ихтиёрий бўлгани учун Сайфиддин ака қўпчиликнинг шу фикрини Каттаевга айтиб, у билан тортиша бошлади.

Ўшанда Исмат бобо жамоа хўжаликнинг хосилоти эди, атрофига уч-тўрт кишини йигиб, Сайфиддин акани раисликдан туширишга зимдан харакат қилиб юрар эди. Каттаев сўзини ерда қолдирган одамни аямаслигини, Сайфиддин ака унинг тишига тегиб юрганини ҳамма билар эди.

Исмат бобо шериклари билан Каттаевнинг олдига бориб: «Биз партиянинг солдатларимиз, — деди, — райком бизга нимани тавсия қилса, шунга розимиз. Сайфиддин раисликдан тушишни истамай сизга қарши чиқяпти, кўпчиликни чалғитяпти».

Каттаев маҳсус бюро чакирди, Сайфиддин акани «партиянинг жамоа хўжаликларини йириклиштириш сиёсатига қарши», — деб айблади ва раисликдан олиб ташлашни таклиф қилди.

Кўпчилик ойкўлликлар: «Бизга бошқа раис керак эмас», — деб бунга ҳам қарши чиқициди. Йигирма-ўттиз киши тўпланиб, вилоят марказига арзга жўнади. Сайфиддин ака тоққа чорва иши билан чикиб кетган, одамларнинг бу ишидан беҳабар эди. Исмат бобо киши билмас отганиб, районга қараб чопди. Каттаевга: «Сайфиддиннинг одамлари райкомнинг устидан областга арз қилгани кетяпти», — деб хабар берди.

Каттаев: «Сайфиддин халқни райкомга қарши отлантирипти, чора қўриш керак!» — деб, тегишли идорага топшириқ берди. Ойкўлликларни яхши гаплар билан йўлдан қайтаришиди.

Эртаси куни Сайфиддин ака районга чақирилди-ю шу кетганича қайтиб келмади. «Гунохи зўр экан, қамалибди» деган гап тарқалди. Ойкўл ноилож Бодомзорга қўшилди. Исмат бобо йириклишган жамоа раисига муо-

вин бўлиб олди. Сайфиддин аканинг энг яқин дўстлари у билан ишлаб кетолмади. Йигирма бир хўжалик бир бригада бўлиб, Мирзачўлнинг янги ерларига кўчиб кетди. Кишлок анча бўшаб қолди.

Эллик бешинчи йилда Каттаев порахўрлик килиб кўлга тушди ва қамалиб кетди. Эллик олтинчи йилда Сайфиддин аканинг бетуноҳлиги тўғрисида қофоз келди – бу орада унинг ўзи вафот этган экан...

Бу орада Давлатбеков Бодомзордаги хўжаликка раис бўлган эди. Баъзи ойкўлликлар яна қўшилиши, айрилиш тўғрисида гап қўзғаганда, Давлатбеков уларни: «Ишёқ-маслар, идорама-идора юриб арз қилишдан бошқа ишларинг йўқ!» – деб каттиқ уришди. Унинг юқоридаги катталарга яқинлигини қўп одам билар эди, гапига қарши чикишга хеч кимнинг юраги бетламади.

Давлатбеков бу гапларнинг ковланишини шунинг учун истамайдики, Ойкўлнинг минглаб кўйлари Бодомзорда йўқ бўлиб кетишига унинг ўзи ҳам сабабчи бўлган. Тўгри, чорванинг баракасини ундан олдинги раис билан Каттаев учирив кетган эди. Лекин ҳали қолгани ҳам анча бор эди. Давлатбеков шу колган чорва билан донг чиқарди.

Унинг «чорвадорликда Американи қувиб етиб, ўтиб кетамиз! Рязанликлар ташаббусига қизғин қўшиламиз» деб, радиоларда гапирганини, газеталарда ёзганини кўпчилик ҳали ҳам эслаб юради. Давлатбеков рязанликлардан ҳам ошиб кетишига интилиб, эллик тўққизинчи йилда гўшт топшириш планини икки юз эллик фоиз бажарди ва орден олди. Ўша йили Ойкўлнинг чорvasи аввалгидан беш баравар камайиб кетди.

Бора-бора ордендор раиснинг чорvasи бутунлай ўтириб қолди. Қўшни хўжаликларнинг ахволи ҳам унча яхши эмас эди, уч-тўртгасини давлат ўз қарамогига олиб, давлат айлантириди. Давлатбеков раис бўлган хўжалик шу жамоа хўжалигига бир бўлим бўлиб кирди. Давлатбеков бу бўлимга бошлиқ бўлиб қолди.

Бироқ мана бу Замонали қўзғаётган гаплар яна кўпчиликнинг оғзига тушса-ю янги директор унга ён босса, ахвол мураккаблашиши мумкин.

Шунинг учун Давлатбеков Замоналига мумкин қадар ётиғи билан гапирди:

– Биламан, отангиз жуда файратли одам эди, Ойкўлда кўп яхши ишлар килган эди... Лекин анча қизиккон одам эди-да, раҳматлик. Нозик бир пайтда ўша Каттаев билан олишиб, бир чеккаси ўзи ҳам ўзига жабр килди.

Сиз менга бир оз... отангизнинг йигитлик пайтини эслатяпсиз. Лекин энди сиз олий маълумотли одамсиз, мумкин қадар вазмин бўлишингиз керак. Эски гапларни кўйинг. Нима бўлган бўлса бўлди, ўтди-кетди...

«Тушунарли! — деб ичиди фижиниб қўйди Замонали. — Отам ўзига ўзи қилганмиш... Бу одам кўнглимдагини билиб олиб, мени ўз йўлига юргизмоқчи-ку. Хўп, ниятимни билмоқчи бўлса била қолсин!».

— Ўртоқ Давлатбеков, сиз «ўтди-кетди» деган хатоларнинг ёмон оқибати ҳали ҳам бор. Ойқўл яна қаддини тиклаш учун шуни таг-томири билан йўқ қилиш керак.

— Яъни, нимани? — ўсмоқчилаб сўради Давлатбеков.

Замонали унинг кўкрагига, кителининг орден тақидалиган жойига атайин бир кўз ташлаб олди-да:

— Орденлар қишлоқларни кўтарганларга ярашади, — деди. — Қамбар ота, бу қишлоқни каттаевлар чўқтирган бўлса, уни яна кўтарадиган мард қани?

Давлатбеков ўзига қаратилган истехзони тушуниб, ранги оқариб кетди. Ортиқ Замоналига ўшкирди:

— Сен отангнинг қасдиин оламан деб, ҳаммага тил теккизаверма, лекин!..

Замоналининг отаси тўғрисида ҳар гап очилганда бир безовта бўлаётган Исмат бобо:

— Ортиқжон, — деди. — Ҳайда машинангни! Бу кўчада гапиришадиган гап эмас. Ўртоқ Давлатбеков, сиз ҳам булар билан тент бўлманг!

— Майли, қочинг, — деди Замонали Исмат бобога нафрат билан кўз ташлаб. — Сиз чаёндай чақиб қочишнинг машқини олгансиз.

— Ўзингиз чаёндан ҳам заҳарлироқ кўринасиз-ку, мулла йигит! — деди Давлатбеков. — Кўзи ожиз мўйсафидга шундай дейишга қандай юзингиз чидайди?

— Бу «мўйсафид» менинг отамни чақиб, каматишга қандай юзи чидаганикин?!

— Бекор гап, отангни Каттаев қаматган!

— Хўп, бу-ку отангизнинг алами экан, — деди Давлатбеков Замоналига. — Менинг орденимга нега осиласиз?

— Орденингиз ўзингизга буюрсин, ўртоқ Давлатбеков. Мен қишлоғимизнинг орқага кетиб қолганидан куйяпман.

— «Қишлоғимиз» деб, Ойқўлни нуқул айириб гапирасиз. Нима, уни бошқа қишлоқлардан ажратиб олмоқчимисиз?

— Гап бошқа қишлоқларда эмас, Ойкўлнинг Бодомзорга зўрлик билан кўшилганида. Каттаевларнинг бу хатоси ҳар икки қишлоқнинг ҳам иқтисодига зарар келтиргани аниқ. Бу хатони биз тузатмасак, ким тузатади?

Демак, Ойкўл Бодомзордан ажралиши керак. Унда бутун «сир» очилади-ю Давлатбековнинг ишдан олинини ҳам осонлашади. Давлатбеков шуни ўйлаганда кўзлари газаб билан чакнаб кетди:

— «Иқтисод» деган гап билан чирик маҳаллийчиликни хаспўшлаймайсиз! Хўжаликларни йириклиштиришга карши қаратилган даҳанапарастлик бу!

Замонали унинг газабига мос бўлмаган осойишта товшушибилан:

— Бу янги гап эмас, — деди. — Каттаев ҳам шундай деб дўқ қиласади.

Давлатбеков Замоналининг бунчалик ўзини тутиб гап қайтарипени кутмаган эди. Бу билан қурашиш қийин бўлишини ўйлади. Юкорида турган Мансуровни кўз олдига келтириди. Мансуровга қарши қаратилган бояги ракиблик туйғуси энди Давлатбековнинг ўзига ортиқча туюлди. «Мансуровнинг кўнглини олишим керак! — деди у ичида. — Бошкармада Фиёсiddинов бор, шу иккени кўйиб берса, буни пачақлаб ташлашим ҳеч гап эмас». «Одамларни сафарбар қилиш ўрнига, эски гапларни ковлаштириб, ҳаммани ишдан совутяпти» деб ишонтирасам бас!»

Давлатбеков яна аввалгидай босик бўлишга тиришиб:

— Майли, — деди. — Ёзиб беринг шу гапларингизнинг ҳаммасини. Бошкармада кўрамиз.

— Мен сиз билан Ортиқ аканинг олдидан бир ўтиб кўйдим. Энди бошкармага ёзаманми, мажлисда чиқиб гапираманми, бүёғини ўзимга кўйиб берасиз. Мен ҳам партия аъзосиман.

— Жуда соз! — деб Давлатбеков отининг юганини жаҳл билан силтаб тортди.

Кичиган тумшутини тиззасига ишқаётган қора йўрга чўчиб жойидан кўзгалди.

Ортиқ Давлатбековни шу аҳволда жўнатгиси келмас эди. Мотоциклни отининг ёнидан юргизиб кетди. Нарироқ борганда мотоцикл коляскасидаги Исмат бобо ялинган товуш билан:

— Ўрток Давлатбеков, илоҳим барака топинг, Ортиқдан ёрдамингизни аяманг, — деди.

— Ёрдамга арзирмикин бу одам? — деди Давлатбе-

ков Ортиққа қаҳр билан кўз ташлаб. — Ақалли укасини эплаб юролмайди-ю?

— Аваэм? Э, у билан Замонали иккови бир!

— Ҳамма бузуқилар шу кишлокдан чиқади, — деди Давлатбеков ва унинг хаёлига бошқа бир фикр келди: — Билиб қўйинглар, хозир бошқармага кўчириши бўлимидан одамга келган. Агар бузуқиларинг гап ков-лайверса, Фиёсиддиновга айтаман, Ойкўл даромад бермай ҳамманинг жонига тегиб юрибди, ёппасига чўлга кўчсанлар!

7

Кишлокдан бир кир нарида — беҳисоб қизғалдоқлар далани қизартириб, хиёл чайқалиб турган жойда Хулкар ўт ўради.

Аваэнинг ҳаётидаги шунча ўзгаришларга сабаб бўлган бу келинчак бир қараща гўзал ҳам эмасди. Бўйи ўртадан тикроқ. Сарик кўйлак устидан кийган қора нимчаси қоматини хипча кўрсатади. Юзи ўйчан ва маъюс. Унинг ёноқларидаги оқ қизғиши тиниқлик, ингичка қошларидаги қоралик бошқа тоғ қизларида ҳам кўп учрайди. Баъзиларга унинг лаблари хушбичим кўринса, баъзилари «бурни билан оғзи меъёридан каттароқ» дейди.

Бироқ унинг кўз қарашида, қадди-қоматида, ҳар бир харакатида соғломликдан, етилганликдан, ёш жувонларга хос нафосатдан дарак берувчи сирли бир жозиба бор эдикি, одамни беихтиёр ўзига қаратар эди.

Қадди-қомати нозик кўринса ҳам, ўзи йигитлардай запт билан ўт ўрас, ҳар ўроқ солтанды, очилган қизғалдоқларнинг аллақанчаси қўлига бош эгиб тушар эди.

Хулкар ўрган ўтини бир боғ қилиб боғлади-ю ўрок-часини боғнинг устига саншиб қўйди. Сўнг марзада очилган нафармон тусли эрбўта гулларидан териб, чамбар ясай бошлади. Бу ишлар давомида у ҳам Аваэнни қийнаб юрган нарсалар тўғрисида ўйланар эди.

«Хоҳлаганингга тексанг айб қилмайдиган жойлар озми? Нега биз ўша ёкларда туғилмаган эканмиз? Ҳа, хўп, қайнанам ўз вақтида мухаббатни уят деб ўрганган, келинчаклигида ёруғ кун кўрмаган. Лекин нега бунинг аламини биздан олади? Келин ўғлини яхши кўрса, фахр қиласиган қайнаналар ҳам бор-ку!»

Бугун Хулкар Санам холага:

— «Ойижон, яхши кўрсам сизнинг ўғелингизни яхши кўрибман-ку, нега ҳеч кўз очирмайсиз?» — деди. Кейин биттани у айтди, биттани бу. Охирида Санам хола:

— «Сен ўғлимнинг хотинига ўхшамайсан, ўйнашига ўхшайсан!» — деди.

Хулкар ҳовлидан йиғлаб чиқиб кетди-ю шу далага келди.

У эсини таниғандан бери бошидан кечирган энг оғир дамлари ҳозир хаёлида яна такрорланяпти.

Хулкар ўн яшарлигида «фотиха» деган нарса унга бир балодай ёпишган эди.

Томилга биноан у ўзининг бўлажак күёви Холбекдан ҳам, унинг ота-онаси ва ҳатто опасидан ҳам қочиши, тўйгача улар билан кўришмаслиги ва гаплашмаслиги керак эди. Бу одат аввал Хулкарга бир ўйиндан қизик туюлди. Хулкар болаларча бир ишқибозлик билан таомилни бажо келтириб юрди. Кейинчалик воқеани дурустроқ фахмлаб, Холбекни ва унинг ота-онасини астойдил ёқтирамай қочадиган бўлди.

У Авазни қачон яхши кўриб қолганини аниқ эслай олмайди. Аваз ҳам Хулкарга ўхшаб, эркин ва мустакил бўлишни яхши кўрар эди. Битта-яримта кўрган кинолари ва ўқиган китобларида эркин, хушу хурсанд яшайдиган одамлар бўлса, икковининг ҳам ҳаваси келар, шу тўғриларда кўп гаплашишар эди.

Аваз мактабда Хулкар туфайли Ортиқ акаси билан уришиб, чўпон бўлиб кетгандан кейин, Хулкар уни қўп ўйладиган ва соғинадиган бўлиб қолди.

Оилада ёлғиз фарзанд бўлгани учун онаси ҳам, Норбой тоғаси ҳам Хулкарни авваллари унча кўп тергашмас эди. У ўн учён тўрт ёшларида тоңда ўғил болалар билан бирга от чоптириб юрган пайтлари бўлар эди. Баъзан тоғасини йўқлаб, чўпонларнинг қўшига ҳам борар, Авазни ўша ерда кўрар эди.

Чўпонлик, айниқса қишида жуда ҳам қийин касб эканини Хулкар энди Аваз орқали билар эди. Ҳаво айланниб кор ёки ёмғир ёғаверса, Хулкар қишлоқда Аваз учун изтироб чека бошлар эди. Норбой ота кўпингча Авазни мақтаб келар: «Бу боланинг зуваласи ўзи чўпон. Мен, умрим бино бўлиб, бунака мол танийдиган одамни кўп кўрганман. Тўрт юз-беш юз қўйининг ҳар бирини овозидан танийди-я! Сурувга бегона қўй оралаб қолса, бериги ёнидан туриб, ана» деб кўрсатади. «Шунча

қўйнинг орасидан қандай танийди-я!» деб одамлар ёқасини ушлайди. Мен Авазни қўзикмасин деб кўркаман.

... Хулкар «Холбекка тегмайман» деган фикрга келганда ўн олти ёнда эди. Аммо буни Аваздан бошқа ҳеч кимга айта олмас эди. Чунки уларнинг кишлоқларида ахлок, орият бобида жуда қаттиқ тушунчалар бор. Бу ерда «бешиккертини» бузиб ёки эридан чикиб, хоҳлаганига тегиши дунёдаги энг даҳшатли номус хисобланади. Уруш йилларида жуда кўп эрлар кишлоқдан йироққа кетган, бაъзиларидан ойлаб-йиллаб хат келмаган пайтларда ҳам, бу кишлоқнинг бирорта аёли қўйди-чиқди бўлган эмас. «Ойкўлда палончининг қаллиғи ёки хотини палончи билан палондай бўлипти» деган гапни урушдан кейин ҳам ҳеч ким эшиттани йўқ. Бу ҳаммаси қўпроқ аёлларнинг инсофи ва интизоми туфайли эди. Эркаклар шахарга тушганда ёки армияга борганда килган «шўхликларини» бир-бирларига айтиб мақтанишар эди-ю аёллар хатто ўз эрлари билан тоҳида жўн ҳазиллашиб ўйнаганларини ҳам бир-бирларидан уялиб яширишарди.

Хулкарнинг онаси кизини «эсон-омон эгасига топшириш» учун, уни бўй етган сайин қаттиқ тергар эди. У ўзи заиф, касалманд аёл эди, «Хулкаржон, отанг йўғида ҳам ота, ҳам она бўлиб ўстирдим, юзимни шувут килма, қарғишимга қолма!» — деб ялинар, хатто йигилар, баъзан Хулкар шу мушфик онаси учун ўзини курбон килгиси, «майли, сиз учун ўлимга ҳам тайёрман» дегиси келар эди.

Аммо Авазни қўрганда, «бунинг ахволи нима бўлади? — деган ўй борлигини зиркиратиб ўтарди: — Менчи? Мен хоҳламаган йигитимга қандай... ўпич бераман?»

Бир кун Аваз унга:

- «Ойкўлдан кетамиз!» — деб қолди.
- «Қочиб кетамизми? — деди Хулкар қўркиб. —

Йўқ, етти пуштимга етадиган иснод бўлади!..»

Хулкар «йўқ» деб тўғри қилганини Аваз ҳам кейин билди. Холбеклар «шу бу йил тўй қиласиз» деб юрган йили ёзда Хулкарнинг онаси, касали оғирлашиб, дунёдан ўтди... Тўй кечиктирилди.

Хулкарнинг энди Аваздан якин одами қолмаган эди.

Аваз «нима қиласиз» деб, Тошкентда ишлайдиган катта акасига маслаҳатта борди. Акаси унга:

«Холбек билан яхшиликча бир гаплашиб кўр, — деди. — Кизни олиб қочиши сенга муносиб иш эмас.

Кўркиб қочгандай бўласан. Ҳозир тошбўрон қиласитан замонлар ўтиб кеттан. Сўнг ўзингнинг ҳақлигинги ўша қишлоқда ҳам исбот қилишинг керак. Ахир бу бемаъни одатларни қачондир бир вакт ҳамма жойда бирма-бир парчалаб ташлаш керак-ку!.. Агар бирор ишқаллик чиқса, дарров менга хабар бер».

Аваз Тошкентдан қайтиб келаётса, от мингандан Холбек қишлоқнинг этагида бозорга қўй хайдаб кетаётган экан. «Тўйга тайёрланяпти» деган фикрдан Авазнинг юраги «шиғ» этиб кетди. Ҳозироқ гаплашмаса, кейин жуда қиёнин бўлади...

Аваз Холбекка рўпара бўлди-ю бор гапни айтиб берди.

— Қишлоқда яхши кизлар кўп, сенинг истаганинг ҳам топилиб қолар, — деди.

Холбек Хулкарни унаширилгандан бери бирор марта якиндан кўрмаган, у билан бирор оғиз гаплашмаган бўлса ҳам, орқаворатдан уни кўп ўйлар, таърифини кўп эшиштар эди. «Шундай кизга уйланаман!» деган ўй кўнглига доим жуда илиқ, жуда ёқимли туюлар эди.

Аваз бир лаҳзада уни мана шу орзудан маҳрум қилди. «Бундан менинг қаерим кам? Нега мени номусга қолдириб бунга тегмоқчи?» деган ўй Холбекнинг вужудини қақшатиб юборди.

Аммо унинг қаршисида турган Аваз табибдан нажот излаб келган бемордай қўзлари жавдираб, ишонч билан караб турарди. Одамнинг юзи офтобдан иссиқ...

Холбек унга ёмон гапира олмади. Ерга караб, товуши олиниб:

«Кўрамиз», деди-ю қўйларини бозорга ҳайдаб кетаверди.

Исмат бобо Хулкар билан Холбекка тўй қиласман деб, овоза қилиб юрган бир пайтда «Киз Авазга кўнгил берган экан» деган гапни эшишиб, сочи тикка бўлиб кетди. Унинг баъзи бир яқинлари ҳам бу ходисани чидаб бўлмайдиган бир иснод деб билишар эди. Уларга қараб, Холбекнинг авзойи баттар бузилди.

Воқеадан хабардор бўлган ўқитувчилар бир кун Холбекни ўртага олишиб: — «Энди сен отангта ўхшама, эскича ориятни қўй, — дейишиди. — Кизларнинг хоҳлаганига эрга тегиши кўп жойда аллақачон расм бўлиб кетган. Факат бизнинг қишлоқка бу расм кечикиб келган. Ўзинг бир ўйлаб кўр: Хулкар тенгли қиз — Терешкова юлдузларга учиб чиқсан бир даврда отанг «бешик-

керти»нинг даъвосини қилиб юрса, бу қайси дарвозага сигади?»

Кишлоч нуқул шундай деб ўйлайдиган одамлардан-гина иборат бўлса эди, Холбек аламини ичига ютиб кетар эди. Аммо оғзига кучи етмаганлар дув-дув гап килар, Холбек уларнинг олдида номусга қолиб, ерга кириб кетаётгандай бўлар эди. Кўчадан ўтиб қолса болалар ҳам унга ачиниб караётгандай кўринар эди.

Ўша пайтда каникулда юрган Замонали бир кун Холбекни дарвозаларининг олдида учратиб қолди. — «Сен «гап-сўз»га эътибор берма, — деб ўқиган китобларидан, кўрган-билганларидан бир талай мисол келтириди: — Ўзинг ҳам биласан, ўткинчи «гап-сўз» этикка ёпишган лойга ўхшайди. Киши эътибор бермай ўтаверса «лой» ўзидан-ўзи қуриб тушиб кетади. Ахир, ҳамма дуруст одамлар Хулкарни тушуниб турипти-ку. Кизнинг муҳабатига тан бериш ҳам танти йигитларнинг қўлидан келишини, бу ҳам ор-номусга киришини ҳамма маданий одамлар билади!»

Ўша пайтда хосилот бўлиб ишлайдиган Исмат бобо Замоналининг гапларини эшишиб қолиб, уни чаппараста қилиб сўкиб ташлади. Холбекни уйга олиб кириб:

— Аҳмоқсан! — деди. — Булар қаллиғингни тортиб олиб, Авазнинг қўйнига солмоқчи-ю сен ёлғон «агитацияга» лаққа тушяпсан!

Рихси хола ўғлиниң аҳволига ачиниб:

— Нима қилсин ахир, дадаси, тақдири қўшилмаган бўлса иложи қанча! — дерди.

Холбек кимнинг гапига қулоқ солишини билмай, гангид, кўчага чиқишига ҳам юраги бетламай қолди. Унинг уйда бўшашиб ўтирганини қўриб, Исмат бобо яна сўкиб кетди:

— Зардаси йўқ, орияти йўқ, лапашант! Булар бизни оёқ ости қилиб төпшити, орқаси билан қуляпти-ю сен уйда бақрайиб ўтирибсан! Э, ўл бу кўнингдан!

Холбек сагчиб ўрнидан турди. Кўнглиниң тубида зимдан тўпланаётган алам бирдан хуруж қилиб, вужудини титратиб юборди. «Дунёда ё булар юради, ё мен!» деган ўй энди биринчи марта унинг хаёлига келди.

Шу куни Холбек томга пичан олгани чиқиб, кўчадан ўтаётган Хулкарни қўриб қолди. У мис кўзани ёнбошига қўйиб, булоқдан сув олиб келаётган эди. Қаршисидан Аваз чиқди. Иккови юзма-юз туриб, сирли бир тусда гаплашиб қолишиди.

Холбек уни кўриб, аъзойи баданидан ўт чиқиб кетди. У ҳовлига сакраб тушди-ю уйдан ов милтигини ўқлаб чиқди...

Кечки пайт эди. Ўқ овозига одам тўлпанганда мис қўза қорни пачоқланниб тупроқда ағанаб ётар, ундан тўкилган сув ерни қорайтириб, қўллаб турар эди. Авазнинг ўнг қўли шилқиллаб осилиб қолган. Енгининг ичидан сиркиб чикқан қон панжаларининг орасидан оқиб ерга томяпти. Хулкар йиғлаб уни суюб турибди.

Ортиқ билан Замонали Холбекнинг қўлидан милтигини тортиб олган, ўзини судраб олиб кетишга уринишарди. Холбек силтаниб ва Авазга қараб хириллаб:

— Колганига қарздорман! — деярди. — Иккалангни қўшмозор қиласман!

— Жим бўл-е, аблах! — деб Ортиқ уни итариб юборди. Холбек деворга бориб урилди. Бирдан акалик меҳри ўйғонган Ортиқ Холбекни яна бир-икки тепди.

Авазни уйга олиб кериб кетишиди.

Хулкар не ахволда уйларига қайтар экан, йўлда учраган бা�ъзи кампирлар:

— Ҳамма бало мана шу мегажиндан чиқди! — дейишарди.

Авазнинг яраси унча хавфли эмас эди. Уйга олиб кириб дору-дармон қилишиди.

Воқеадан кечроқ хабар топган Исмат бобо «Замонали милицияга хабар бергани кетибди» деган овозани эшитиб, юраги така-пука бўлиб кетди. Кудаси уста Қамбарнинг олдига чопиб борди. Ортиқ ҳам шу ерда эди. Учовлашиб Авазнинг олдига киришиди.

— Айтиб қўйма, карғага отган экан, менга тегиб кетди дегин, — деб Аваздан илтимос қилишиди. Аввал Холбекни, кейин «касофат қизни» сўкишиди.

Яраси оғриб, иситмалай бошлаган Аваз:

— Агар шу қизга яна тил теккисаларинг, — деди, -- ота-бала икковингни қаматаману Хулкарни олиб, қишлоқдан чиқиб кетаман!

— Авазжон! — деб ялинди Исмат бобо. — Биз шу қиздан кечдик! Майли, ўтган ишга саловат! Энди оғзингдан чиқарма...

Агар Аваз Хулкарни ўйламаганда, Холбекни ҳам, отасини ҳам аямаган бўлар эди. Чунки Холбекни отаси теззагани унга маълум эди. Холбек эса милтиқни Хулкарга тўғрилаб отган, Аваз Хулкарни елкаси билан уриб чеглатишга аранг ултурған, шундан кейин ўқ унинг би-

лагидан юқорисига тегиб, гүштни оралаб ўтган эди. «Агар Хулкарга бир нарса бўлганда кўтар эди!» — деди Аваз ичиди. У Хулкарнинг судларда гувоҳ бўлиб юришини истамасди.

Аваз билан Хулкар даъвогар бўлмагандан кейин иш судга тушмади. Гап-сўз қилиб юрганлар хам «тантилик қилишишти» дейишиди. Авазларнинг қулоги шундан кейин сал тинчиди. Аммо районнинг катталари воқеанинг бир четини эшитиб, Ислом бобони ҳосилотлиқдан, Холбекни бош чўпонликдан бўшатишиди. Шунинг ўзи хам улар учун катта жазо бўлди.

Аваз кўп ўтмай тузалиб кетди. Тошкентдан катта акаси келиб, унинг тўйини бошқарди. «Маданий яшанглар» деб пўлат каравот, диван, батареяли приёмник, китоб қўядиган этажерка совфа қилди.

Ислом боболар илгари Хулкарга берган «тўққиз» ларини қайтиб олишида, бошқа жойдан келин қилишиб, Авазларга қасдма-қасд тўй ўтказишиди. Хулкарларнинг тўйига бормаган одамлар уларнинг тўйига боришиди.

Ортиқ катта акасидан ийманиб икки томонга баробар бўлишга тиришиб кўрди.

Аммо унинг хотини Суюма Хулкарни кўтарга кўзи йўқ эди. «Укамни номусга қолдириб, отамни ишдан туширган бу юзсиз билан бир ҳовлида турмайман!» — деяверди. Ортиқнинг ўзи хам: «Укам менга ёмонлик қилгандা қайнатам яхшилик қилган», — дер эди.

Охири улар рўзгор ажратиб чикиб кетишиди.

Санам хола Хулкарни мана шу сабабларга кўра сўймас, бошқа майдა-чўйдалар шунинг устига қўшилар эди...

* * *

Хулкар ҳали ҳам марзада туриб, эрбўта гулларини соч каби ўриб, чамбар ясар эди-ю «энди охири нима бўлади?» деб ўйланарди. Кўзига ҳеч бир нажот кўринмас, фақат Авазни ўйлаганда, хозир бориб у билан кандай кўришишини тасаввур қилганда, кўнгли бир оз ёришар эди.

Хулкар гулчамбарни битириб бошига кийди. Кейин боғ килиб кўйган ўтини чамбар устидан бошига қўндириди ва марза бўйлаб юриб кетди.

Унинг бошидаги боғда ҳали сўлимаган лолақизғалдоклар хар қадамда мулоийм силкиниб қўяди.

Оч яшил арпа майсалари орасида ҳам қийғос очилган лолақизғалдоклар қизариб кўринади.

Хулкар төгли аёлларга хос бир одат билан бошидаги ўтни ушламай бўйнида тутиб боради. Бояги чамбар бе-зак эмас — юкни қўл билан тутмай боришга хизмат килади.

8

Хулкар марзадан бориб, ёлғиз оёқ йўлга чиқканда орқадан от дупури эшитилди.

Чавкар от минган, белига пичоқ, чақмоқ ва яна алла-канака чўпонлик анжомларини осган йигит Хулкарга ортдан тикилиб каради.

Хулкарнинг узун сочига тақилган кумуш сочпопук сариқ куйлагининг этакларига урилиб майин жиринглар эди. Унинг хипча гавдасини йигит ортдан танитандай бўлди.

Хулкар отта йўл бермокчи бўлиб четга чиқди. Йигит эса отини унга яқинлаштириди. Чавандозча чақкон бир харакат билан қизнинг бошидаги ўтни олди-ю отининг ёли устига кўйиб ўнгарди.

Хулкар «ялт» этиб йигитга каради. Унинг ўнг кўзи билан қулоғи орасидаги тангадай қора холига кўзи тушиб, сесканиб кетди.

Холбек! Хулкарга шунча йил қаллиқ бўлиб юрган, охирида Авазни ярадор килиб тинчиган Холбек... Хулкар тўққиз йилдан бери унинг юзини энди биринчи марта шундай яқин жойдан кўрмоқда. Бу юзда хозир маъносини тушуниш кийин бўлган бир жилмайши бор. Эҳтимол у Хулкарни кўрқитиб юборганидан мамнун бўлиб кулимсираётгандир?

— Нега ундей қиласиз? — деди Хулкар норози бўлиб.

Холбек нега шундай қылганини ўзи ҳам аниқ билмайди. Ҳар ҳолда, кўнглида ғазаб ёки интиқом туйғуси йўқ.

— Нима қилибман? — деди дўриллаган йўғон товуш билан.

— Беринг бу ёқقا! Йўлингиздан қолманг...

— Шошаётганим йўқ, — деб Холбек яна илжайди.

У ўзига кўп алам ўтказган бу қизни яхшилаб бир кўргиси, у билан икки оғиз гапиришгиси келар эди. Холбек ҳам таомилга риоя қилиб, Хулкарни бирор марта яқиндан кўрмаган эди. Холбекнинг уйидагилар Хулкарни бехаёдан олиб, бузуққа солишар, «яхшиям ўша шармандани келин қилмаганимиз!» дейишар эди. Бу гапларга озми-кўпми ишонадиган Холбек Хулкар деганда

кўзлари ўйноклаган, эркак кишини хилватда кўрса дар-
ров илжаядиган бир жувонни тасаввур қиласр эди.

Бироқ ҳозир унинг ёнида бораётган Хулкар бутун-
лай бошқа. Оқиш ёноқларига ичдан уриб турган қизил-
лик ниҳоятда тиниқ. Қора кўзлари сесканганда ҳам, но-
рози бўлганда ҳам шундай самимий қарайдики, Холбек
ўзининг ёмон тасаввурларидан беихтиёр хижолат бўлди.

— Ҳа, энди, ҳамқишлоғимга ёрдам бергим келди-
да, — деди уялинқираф.

Ундаги ўзгаришни кўриб, Хулкар ўзини тез ўнглаб
олди ва майинроқ гапирди:

- Ҳозир сиз бизга ҳамқишлоқ эмассиз-ку?
- Нега?
- Кўшни бўлимда ишлар эмишсиз.

Холбек «бари бир уйимиз Ойкўлда-ку» демоқчи эди,
аммо ўзининг бошқа бўлимга кетишига ҳам Хулкар ва
Аваз сабаб бўлгани эсига тушди. Бирдан Хулкарга зугум
қилиб сўради:

— Сенга ўт кўтартириб қўйиб, эринг нима қилиб
юрибди?

Хулкар Авазнинг кунжара ташишга кетганини билар
эди, шу эсига тушшиб:

— У киши ҳам ўз аравасини тортиб юргандирлар, —
деди.

Хулкарнинг товушидаги шўх оҳанглар Холбекка ғала-
ти таъсир қилди.

Унинг овози бирдан мулоимлашиб:

- Хулкар, энди ростини айт, — деди: — Ўшанда
нега фотиҳани буздинг?
- Эски гапларни қўйинг, Холбек ака.
- Мен билишим керак. Сени... йўлдан урганмиди?
- Аваз акам унақа одам эмас.
- Бўлмаса нега шундай бўлди?

Мен учун жуда кийин, — деди Холбек жиддий. Унинг
ўзини тутиши ва гап оҳанги мухаббатни хали ҳам тан
олмаслигидан далолат берар эди.

Хулкар шуни сезиб гапни бошқа ёкка бурди:

- Сиз жуда яхши қизга уйландингиз, Холбек ака.

Холбек кўл силтади:

- Э, қўй, нимаси яхши ўша қўк кўзнинг?
- Вой, Жаннатхон ўртогим сизни гапирса оғзидан
бол томади-ку.

Холбекнинг кўзлари қувончдан йилтиради, аммо хо-
тинини писанд қилмаган бўлиб:

- Э, ўшанинг гапи ҳам гапми? — деди.
- Сиз билмас экансиз. Жаннатхонда бор овоз ҳеч қайси қизда йўқ. Бир ашула айтса одамни эритиб юборади.
- Бу гап Холбекни хавотирлантириб қўйди:
- Ие, менинг йўғимда ашулачилик қилиб юрибдими ҳали?
- Холбек хотинини қизғанаёттанини сезиб Хулкар мийғида кулди:
- Галати экансиз. Бир жуфт кўшиқ айтса дарров ашулачи бўлиб қоладими?

Холбек гап билан бўлиб отининг жиловини ҳам қўлидан қўйиб юборди. Қаҳри келиб деди:

- Бутун қишлоқ эшитгандир қўшигини?
- Хулкар бир нарсани энди аниқ сезди: ўшанда Холбекнинг изтироб чеккани, кейин орият қилиб қўшни қишиллокка кетиб қолгани муҳаббат туфайли бўлган эмас. «Бу учун мен нима-ю Жаннатхон нима — ҳаммаси бир аёл, — ўйлади у. — Эҳтимол, ҳозир унинг ўз хотинидан хавотирланаётгани — хотинини ўзига жуда яқин олганидан, унга кўнгил қўйганидандир?» Аммо буни Холбекнинг ўзи тушунмас эди-ю:
- Келинчак нарса уялмайдими? — дерди хотинидан ташвиш тортиб.

Шу тарзда уларнинг ҳар бири ўз ўйи билан бўлиб, ўйлга қарамай борар эди. Холбек тагидаги отни бутунлай унугиб қўйган эди.

Кутилмаганда отнинг оёғи тагидаги бутадан катта бир бедана париллаб учди. Қаноти отнинг тумшувига тегиб кетгандай бўлди. От ҳуркиб ўзини орқага ташлади.

Ўтни ўнгараман деб эгарда нокулай ўтирган Холбек отнинг бошидан учеб, ўт билан бирга ерга қулаб тушди.

От баттар чўчиди ва ўзини Хулкар бораётган томонга ташлади. Хулкар хиёл четланди-ю аммо отнинг қочиб арпазорга кириб кетиши мумкинлигини сезиб унинг қаршисидан чиқди. Отни кўп кўрган кишиларга хос бир абжирлик билан юганнинг сувликқа яқин жойидан маҳкам ушлаб олди. От бир силтанди, Хулкарнинг бошидаги кўм-кўк гулчамбар учеб тушди. От уни шахт билан анча жойгача суриб борди-ю охири тўхтади. Хулкар унинг бўйнидан олди:

— Ҳа, жонивор, бўлди-бўлди, — деб ёлинни силаб қўйди, сўнг Холбек томонга етаклади.

Юмшоқ ўт устига йиқилган Холбек дарров ўрнидан турди. Аммо Хулкарнинг олдида жуда ўсал бўлди. Усти бошини ҳам қокмади. Юзлари оқариб кетган. Кўлидаги қамчисини маъжкам қисиб, отига яқинлашди. Юганин индамай Хулкарнинг қўлидан олди.

Хулкар ерда ётган гулчамбарни олиб, бошига қўяр экан, қамчи товушини эшитиб, орқага ўтирилди.

Холбек отнинг юганидан ушлаб олиб, бўйни аралаш ўмровига устма-уст қамчи уради. От жон-жаҳди билан орқага ташланар, хавога сакрар, аммо Холбекнинг темирдек панжараларидан чиқиб кетолмас эди. Хулкар Холбекка қаҳр билан деди.

— Менга қаранг!

Холбек тўхтаб унга қаради. Хулкар босик товуш билан давом этди:

— Мен сизни қизларга тушунмайди десам, сиз шу отга ҳам тушунмайсиз шекилли!

Холбек бўзрайиб қолди. Хулкарнинг бояги гаплари тагида ҳам бошқа маъно борлигини у энди пайқади.

Хулкар ўтини бошига кўтариб, йўлга тушди.

Холбек кўзлари ғазаб ва алам билан қисилиб, Хулкарнинг ортидан бир лаҳза караб турди. Сўнг дир-дир титраётган отта бир сакраб минди-да, Хулкарнинг ёнидан от чоптириб ўтиб кетди.

Чавкар от марзалардан сакраб елдай учиб борар, Холбек эгарда михлангандай ўтирас, боя отдан йиқилган одам шу эканига энди ишониб бўлмас эди.

9

Холбек икки тавакали катта дарвозадан кира туриб отнинг ёли устига энгашди.

Сонлари тердан қорайган чавкар отнинг тақалангандоғи дарвоза бўсағасига тарақлаб тегиб ўтди.

Пешайвонли уйнинг олдида, гилам тўшалган супада кўзойнак тақсан Исмат бобо хассасига юзини тираб ўтирас эди.

У отнинг дупурини эшитиб, дарвоза томонга қаради, аммо отлиқни танимай:

— Кимсан? — деди.

— Ассалому алайкум, дада.

Чол ўғлининг овозини таниб, дарров ўрнидан турди ва кўзи ожиз одамларга хос эҳтиётлик билан юриб, ҳассасини олдинга қилиб кела бошлади.

Ошхонадан Холбекнинг хотини Жаннатхон шошилиб чиқди. У оқ-сариқдан келган, паст бўйли, кўк кўзли, қўнғир соч жувон эди.

Холбек бостирма олдига бориб отдан тушгунча хотини етиб келиб, жиловни эрининг қўлидан олди. Ёқимли паст товуш билан:

— Мунча ҳаяллаб кетдингиз? — деди. Жаннатхоннинг юзида, овозида шундай меҳр ва шодлик бор эдики, бунинг таъсирида Холбекнинг ҳам чехраси очилди. Хулкарнинг бояти совуқ истеҳзосини эслади-ю «ундан ўзимнинг хотиним дуруст» деган гап кўнглидан ўтди.

- Қалай, тингликлими? — деди Холбек.
- Беш қундан бери йўлингизга қараймиз.
- Сени бир соғинтирай дедим-да.

Бу орада Исмат бобо улардан нарироққа келиб тўхтади. Унинг кўзи деярли кўрмас, шунинг учун кулоғи жуда яхши эшитар эди.

Холбек аввал хотини билан сўрашиб, унга меҳрибончилик қилгани отасига одобсизлик бўлиб туюлди:

— Буни кўп соғинтирма, болам. Бўлмаса, ашула айтавериб ҳамма ёқни бузиб юборади.

Отни боғлётган Жаннатхон елкасига калтак теккандай чўчиб қайнатасига қаради. Сарниш юзи лов этиб кизарди.

- Качон шунақа ашула айтибман, отажон?
- Мамат полвоннинг тўйида-чи?

Холбек Хулкардан эшитган гапини ҳам эслади-ю хотинига ўқрайиб қаради.

Ўтинхонадан ўтин олиб чиққан Холбекнинг ойиси, семиз, барваста Рихси хола келинини ёқлади:

— Хой, отаси, қизлар базм қилганда ашула айтса айтибида-да. Ўғлингиз дарвозадан кирав-кирмас «суюнчи» олмасангиз бўлмасмиди!

— Билиб кўйсин-да, — деди Исмат бобо. — Шарм-хаё ҳам керак.

Ховлининг бир ёнидаги деворда кичкина эшик бор эди. Шундан Холбекнинг опаси Суюма чиқиб келди. У ҳам онасидай тўла эди-ю лекин қоши, кўзи ва пешонаси Исмат бобоникига ўхшаб кетар эди.

— Отамнинг гапида жон бор, — деди Суюма Холбекка. — Хотининг нуқул ўша беҳаё Хулкар билан пи-чири-пирир қилиб юради.

— Иккови ўртоқ бўлгандан кейин гаплашади-да, — деди Рихси хола.

— Гаплашмасин, касофати уради! — деди Исмат бобо.

У мана шунақа тўқнашувларда кўзининг ожизлигини унтушиб, ҳамма катори бўлиб қоларди. Бир чеккаси шунинг учун қаерда одамлар бир-бири билан айтишиб қолса, Исмат бобо дарров қўшилар эди.

— Менинг битта бошимга шунча хўжайин, — деди Жаннатхон алам билан ва уйга кириб кетди.

Кўшни ҳовлида ёш бола чирқираб йиғлади. Суюма кирган эшигидан қайтиб кетар экан:

— Кирилиб кеттурлар, бирпас тинч қўймайди-я! — деб болаларини қаргади.

— Отасининг ўзи, — деди Рихси хола қизининг кетидан, сўнг келини кирган уйга кирди.

Жаннатхон остона олдида мунғайиб ўтирас эди.

— Жон болам, кўнглингни кенг қил, — деб Рихси хола уни елкасидан кучди. — Мен ҳам сендайлигимда кўп жабр тортганман. Энди буни ҳеч кимга раво кўрмайман. Эрдан-ку, ёлчимадим, энди сизлардан ёлчитсин худо. Суюма бўлмади. Ўшанда тирик қолганидан кувониб тантқи килиб қўйган эканмизми?

Суюма олти ёшга кирган пайтларда уч яшар сингилчаси бор эди. Унда Холбек ҳали туғилмаган эди. Бир кун ойиси уйда кийим тикаётганда икки қизча сомонхонага кириб гугурт ўйнашади. Сомонхона — ҳамма ёғи берк, ўзи анча чукур бино эди. Бир вақт Рихси хола болаларининг бақириб йиғлаганини эшишиб қолади. Қараса, сомонхонанинг эшигидан тутун буруқсиб чикяпти. Болалар ташқарига йўл тополмай, бўғилиб йиғлашарди.

Рихси хола етиб борганда ичкарига тахланган беда боғлари ёниб кетган, сомонга ҳам ўт тушиб, ёнишдан кўра кўпроқ тутар эди. Тутунда ҳеч нарсани қўриб бўлмас эди. Суюма бир бурчакка қочган экан, Рихси хола уни пайласлаб топиб, дарров олиб чиқди. Суюманинг сочига ўт тегиб, чаккасини бир оз куйдирган эди, шу куюк изи хозир ҳам бор. Ҳовлида Рихси холанинг бир ўзи эди. Кўшниларни чакириб дод солди-да, олов ичида қолган кичик қизчасини кутқаргани чопди.

Бу қизча болалик килиб сомонхонанинг тўрига қочган экан. Рихси хола тутун ва олов ичига икки қайта югуриб кириб чиқди, аммо қизчасини тополмади.

Олов сомонхонанинг шифтига урган, том кулаши мукаррап эди. Рихси хола тутун ва олов қаърига учинчи марта чопиб кирди... Дод овозига етиб келган кўшнилар

унинг ўзини ичкаридан бехуш ахволда кутқаривчиликни ўчиришди, эгнида ёнаётган кўйлагини ўчиришди.

Рихси хола уч ой касалхонада ётди. Уни ким кўргани борса, кичик қизчасини сўрар эди. Эри ҳам, одамлар ҳам «қизчангиз тирик, Тошкентдаги касалхонада» дейишарди. Рихси хола бунинг ёлғонлигини тузалиб чикканда билди... Кейин бутун меҳрини Суюмага берди. Орадан уч йил ўтиб, Холбек тугилгандан кейингина ёнгина ўлтган қизчасининг доғи Рихси холанинг хаёлидан анча узоқлашди.

Жаннатхон бу воқеадан кўп йил кейин эсини таниган бўлса ҳам, болалари учун жонидан кечиб, ўзини қайта-қайта оловга ташлаган онанинг шиҷоатини кўп эшиштан, унга қойил бўлиб ва алоҳида бир хурмат сезиб ўстган. Рихси холанинг ўшаңдаги фидокорлиги ҳали ҳам бор. Бу оиласда энг бағри кенг, меҳрибон одам шу эканини Жаннатхон келин бўлиб келгандан бери ҳам кўриб юрипти. Лекин Ислом ота билан Суюма...

— Ўғлингиз сизга тортса бўлмасмиди, онажон! — деди Жаннатхон куюниб.

— Билмасам, энди, ўғил бола отасига яқин бўлади деганлари ҳам ростмикин? Лекин Холбек Суюмага ўхшаган эмас. Эсингдами, илгари Холбек сенинг ашулантини эшишса, яйраб, эриб кетар эди-ку.

Рихси хола келининг сирдошларча тикилиб қулимсирди. Факат очик кўнгил оналар билан эрга теккан севимли қизлар орасидагина бўладиган сирдошлик Рихси хола билан Жаннатхоннинг орасида ҳам бор эди. Жаннатхон «ух» тортиб:

— О, онажон, — деди, — бу ҳаммаси уйлангуналари-ча экан...

— Йўқ, болам, бунинг ичида бошқа ғашлик борга ўхшайди. Сен кўнглига бир кўл солиб кўргин.

— Бу гаплардан кейин менга кўнгилларини очармидилар! Ҳали уриш бўлмаса деб кўрқаман.

— Кўрқма. Бунақа мунгайиб ҳам ўтирма. Эркак халқи ожиза бўлиб кўркиб ўтирганингни кўрса, баттар тепанита чикиб кетади.

— Рост айтасиз...

— Тур, ҳеч нарса бўлмагандай ишингни қиласкер.

Рихси хола келинининг бошидаги рўмолини тўғрилаб кўйди.

Жаннатхон ўрнидан турди-да, деразадан ташқарига хавотирланиб кўз ташлади...

Холбек ховлида отаси билан гаплашиб турар эди.

- Кўзингиз қалай? Ҳалиги докторга учрадингизми?
- Ҳе, учрамаган докторим колмади...
- Нима дейди?
- Исмат бобо касалликнинг номи ёзилган бир қорозни ўғлига узатди. Унга «глоукома» деб ёзилган эди.

Докторлар Исмат бобога «бу касаллик сизда анчадан бери бор экан, қаттиқ қўркишдан, изтироб чекишдан кўзингиздаги қон босими ошиб кетиб, охири шундай бўлипти, энди буни биз тузатолмаймиз», дейишган эди.

Исмат бобо, ҳақиқатан, сўнгти йилларда жуда кўп изтироб чекди. У илгари «мен Сайфиддинни фош килганман» деб юрар эди, «фош» бўлган киши бегуноҳ чиқди.

Шунда Исмат бобо ичидан бир зил кетди. Бултур Холбек Авазни ярадор қилганда «энди ўзим қамаламан» деб вахимагат ушди. Нихоят, амалидан айрилиб, бекорчи бўлиб қолди-ю бир йил ичida соч-соқоли «дув» оқариб, кўзи ҳам анча хиралашди.

Шунинг устига бир кун эски-туски қўйиладиган қазноқнинг сояси кўзига жуда салқин қўринди. Шу ерга қўрпача тўшатди, кейин «фафлат босиб» ухлаб қолди. Бир вақт келини Жаннатхоннинг «вой-ей, ота, илон!» деган гапидан чўчиб уйғонди. Қараса, битта қора илон қўйнига кириб, яктағида кулча бўлиб ётибди.

Исмат бобо умрида бунчалик қўрқкан эмас эди. Жон ҳолатда ўрнидан сапчиб турди. Илон ерга шалпиллаб тушгани эсида. Кундуз бўлишига қарамай, бирдан хамма ёқ қоп-коронги бўлиб кетди. Шундан бери кўзи деярли қўрмайди...

Холбек отаси берган рецептни ўқиб, хеч нарсани тушунмади.

— Илондан қўрқиб шунақа бўлганинг рост эканми, энди? — деди.

Бу орада Холбекларнинг ховлисига туташган қўшини уйнинг текис томига Замонали чикди-да, радио антеннасига сим боғлай бошлади. Холбек орқа ўгириб тургани учун уни кўрмас, аммо ота-боланинг гали Замоналига эшитилар эди.

— Рост, қўрқишидан ҳам бўлармиш, — деди Исмат бобо.

Ўғли воқеани билса ҳам, қариллик әзмалиги туфайли ҳаммасини бир бошдан ҳикоя қилишга тушди.

Томдаги Замонали уларнинг гапини зидан эшитишдан ўнгайсизланди.

— Холбек, яхшимисан? — деди.

Холбек шошиб ўтирилди: у Замонали билан тенгдош, иккови болаликдан «тепишиб» ўсган. Оталарининг орасидан ўттан ишлар кўнгилларига ёмон тубор солган бўлса ҳам, ҳар холда, ҳалигача салом-аликлари йўқолган эмас.

— Э, Замонали, қалайсан? Ўқиши битирдингми?

— Анча бўлди.

Исмат бобо Замоналининг овозини эшитган захоти талвасага тушиб:

— Юр, уйга юр! — деб ўёлиниңг енгидан тортди.

Холбек бунинг сабабини сезиб, гапи келди. Отасининг гапига эътибор бермай, Замоналига юзланди:

— Ўзимизда ишляяпсанми?

— Ха.

— Холбек, уйга юр, юр дейман! — шипшиди яна Исмат бобо.

Холбек отасининг қилиғидан уялиб, Замоналининг олдида ерга кириб кетгудай бўлди. Сайфиддин ака қамалганда «ёмон одамнинг ўғлисан» деган гапдан кўнгли кўп марталар чўккан Замонали Холбекнинг ҳолатини ич-ичидан сезиб турарди. У булок бўйида Исмат бобога айтадиганини айтиб, Давлатбеков билан қурашишни бўйнига олиб қўйгани учун энди бу Холбек билан ўзининг орасидаги мураккабликка барҳам бергиси келди.

Замонали томнинг четига келиб чўнқайди-ю:

— Холбек, биз бирга ўсган қўшнилармиз, — деди. — Бир нарсани очиқ айтсан хафа бўлмайсанми?

— Йўқ, нега! Туш, бирга чой ичамиз...

— ... Отанг нуқул мени кўрса ўзгариб кетади. Касд олади деб ўйлади чамаси.

— Замонали, энди бўлари бўлган... Бу одам хозир касал...

— Мен ҳам айтмоқчиманки, аввалам бор, қасд олиш истагим ўзи йўқ. Борди-ю бўлганда ҳам, мен бу кишининг нимасидан қасд оламан?

— Ҳаммасини Каттаев қилтган! — деди Исмат бобо.

У ҳали ҳам ўзини оппоқ қилиб кўрсатишга тиришаётгани Замоналининг ғашига тегди.

— Энди буни аниқлаш қийин! — деди Замонали. — Мен аниқламоқчи эдим, район у ёқдан-бу ёкка кўчаве-

риб, архивлари аралашиб кетибди. Керакли қоғозни топиб бўлмайди.

Холбек ерга қараб:

— Ҳа, энди... — деди-ю бошқа гап тополмади. Ўнгайиз жимликни яна Замонали бузди:

— Холбек, сен билан биз оталаримизнинг ўчини бир-биримиздан оладиган одамлар эмасмиз.

— Ҳа, албатта.

— Отанг ҳам энди «қасд олади» деб ҳадиксирашини ташласа яхши бўларди. Бу кишининг кўзини қараган доктор айтиб берди. Этакларига илон кириб ётгани — бу бир тасодиф, албатта. Лекин бу кишидаги ўша таҳлика, ўша ҳадик бўлмагандан, илондан кўрқканлари кўзларига бунчалик ёмон таъсир қилмас эди.

Исмат бобонинг назарида Замонали ундан кулиб гапираётгандай туюлди. Узун мўйловига яраша ўсиб текисланмаган калта оқ соколи асабий силкинди:

— Бу ҳаммаси худодан! Кимки мендан кулса, худо буни ўшшанинг бошига ҳам солади!

— Яна ҳадик! — деди Замонали.

Холбек отасини жеркиди:

— Сиздан ҳеч ким кулаётгани йўқ!

Замонали ўрнидан турди-да, индамай антеннага уннади.

Ота-бола уйларига қараб кетар эканлар, Замонали ўзига-ўзи деди:

«Энди яна худога сифинадиган бўлибсан-да! Сифинмай яшай олмайдиган инсон...»

* * *

Холбек отасини тирсагидан суюб катта, нақшинкор айвонга чиқди.

Бу данғиллама уйни ва айвонни Исмат бобо ўзининг «даври келган» йиллари курган эди. Холбек ҳозир шуни эслаб, кўнгли баттар фаш бўлди.

Замоналининг галлари, ундан олдин Жаннатхоннинг ашула айтиб юргани устига энди бу ғашлик ҳам кўшилиб, уни жуда тажанг қилиб юборди.

У ўз уйида хотини билан ёлғиз қолганда токчада турган қашқарча рубобни қаҳр билан кўлига олди:

— Мен ҳафталаб уйда бўлмасам... Сен бунака ашулачилик қилиб юрсанг!..

Жаннатхон эрининг важоҳатини кўрди-ю ҳамма дардлари гўё бирдан янгиланди. Холбекка тик қараб:

— Урасизми? — деди. — Бу уйга қўшик сиғмайди. Бу уйга рубоб сиғмайди! Фурбатдан бошқа нарса сиғмайди бу уйга! Синдиринг буни! Беринг, мен ўзим синдираман!

Холбек кўзларини катта очиб, хотинини биринчи марта кўраётгандек унга тикилиб колди.

Жаннатхон унга ҳеч қачон ҳозиргидек гўзал ва да-дил кўринмаган бўлса керак. Холбекдаги тажанглик ўрни-ни энди ёмон бир хавотирлик хисси эгаллади.

У далада юрган оддий бир чўпон, Исмат бободай ёмонотлиқ кишининг ўғли. Кўшни ҳовлида Замоналидек ўқимишли ва одамшаванда йигит яшайди. Жаннатхон-нинг ҳозирги хусни устига гўзал овози бор... Холбек шуларни ўйлади-ю хотинидан ажраб қоладигандек ранги «кув» учди.

Кўлидаги рубобни икки қўллаб қисимлаб, товушини пасайтириб:

— Билиб қўй, Жаннат, — деди. — Агар менга хиёнат қиласанг, шуни бошингта ураман. Ўшанда бу ҳам синади, бошинг ҳам кетади.

Холбек рубобни яна токчага қўйиб қўйди.

— Агар билмассангиз сиз ҳам билиб қўйинг, — деди эшик олдида турган Жаннатхон ҳам энди овозини пасайтириб. — Мен хиёнатдан ҳазар қиласман. Лекин ҳар кимнинг гапига учиб фурбат қилассангиз, мен бу уйда турмайман, кетаман!

Жаннатхон айвонга чиқди. Бекасам камзулини бошига ёпинди.

Деразадан буни кўриб қолган Холбек хотинининг ойисиникига бориб ётмоқчи эканини пайкади-ю яна дарғазаб бўлди. Жаннатхонни уйга судраб олиб кириш учун айвонга чиқкан эди, бирдан Рихси хола келинига ёндошиди. Айвонда турган қизил мис кўзанинг тагида қолган сувини чеълакка бўшатди.

— Ол, айланай болам, — деди келинига. — Сувга бориб кел, ёзиласан...

Жаннатхон Рихси холанинг изтиробли юзига қарди-ю сўзини қайтаролмади. Кўзанинг балдоғини билагига солиб, қорини ёнбошига қўйди.

Холбек индамай уйга қайтиб кирди.

Жаннатхоннинг билагидаги мис кўзани қатор-қатор болға излари безаб турарди. Кечки куёшда бу излар олтин тангалар тизимиға ўхшаб жилоланар эди.

Авазларнинг ҳовлисида бошқа ўйлар, бошқача ташвишлар...

Хулкар бошида кўтариб келган ўтини қўрадаги эчкилар билан бузокнинг олдига ёйиб ташлар экан, ошхона томондан Санам холанинг кимгадир зарда қилиб гапиргани эшитилди. Бегам эчкилар қизғалдоқ гулларини иштаха билан чимдиб ёйишар эди.

Яланг оёғига «пучук» калиш кийган, жийда гулли чойнак кўтарган Аваз ошхонадан хит бўлиб чиқди. Уй томонга ўтаётуб, қўрада турган Хулкарга кўзи тушди-да, тўхтади.

Хулкар бошидаги гулчамбарни қўлига олди. Жони қаттиқ эрбўта гуллари шунча эзғиланган бўлса ҳам, барги тўқилмаган ва кўм-кўк рангини йўқотмаган. Хулкар чамбарни ҳам эчкиларнинг олдига ташламоқчи бўлганда бирдан:

— Ташлама, — деди Аваз.

Хулкар орқага ўтирилиб, сўри олдида кулимсираб турган Авазни кўрди.

— Эрбўтани қуритиб қиём қиласа ҳамма дардга даво бўлар эди-ку, — деди Аваз. Бу содда табибликни Авазга бир вакълар Хулкарнинг ўзи айтган эди. Шу эсига тушди-да, чамбарни айвога олиб келиб, устуннинг михига илиб қўйди.

— Бўлдими? — деб эрига маъюс жилмайиб каради.

Аваз бу маъюсликнинг сабабини билар эди. Агар ҳозир у «нима бўлди?» деб сўраса, Хулкар йиғлагандан қилишига тушар эди. Аваз буни сезиб, ўзининг хитлигини ҳам унутди ва шўҳроқ гап қидирди:

— Бугун уйга келсан, яна шамол-тўполон бўлиб турган экан. Мени ҳам варрақдай учирив, роса обориб-обкелди.

— Сиз қуласиз... Менинг хўрлигим келади...

— Э, қулиш қаёқда, ҳозир ошхонада йиғлагандан баттар бўлдим. Шу чойни ҳам кор-бўронларнинг орасидан олиб ўтиб келяпман.

Уларнинг биридаги шўхлик ва завқ иккинчисига тез ўтар эди. Ҳозир ҳам Хулкарнинг қўзларида ёш қалқиётган бўлса-да, лаблари беихтиёр қулимсиради. Аваз уни бутунлай юпатиб олиш учун гапни ёқимлироқ нарсага бурди:

— Бу қўзиларни қара!..

Кулокларининг оқи ва оёқчаларининг оласи ўзлари-га жуда ярашган кўзичалар эчкини эмгандан бери сўрида қора чакмон устида жимгина ётишар эди. «Тўйган кўзи-чоқдай» деган ибора ҳозир уларга жуда мос тушар эди.

- Вой, мунча жажжи! Буларни ким олиб келди?
- Акангарағай! — деб Аваз ўзини кўрсатди.
- Каёқдан?
- Кейин айтиб бераман. Уйга кир. Норбой ота келган.

Хулкар иссиқ чойнакни Авазнинг кўлидан олди, айвонга чиққанда секин шивирлади:

- Йўлда мен бир одамни кўрдим, жуда қизиқ бўлди.
- Кимни? — қизикиб сўради Аваз.
- Кейин!.. — деди Хулкар.

Тогаси уни одобсиз демасин учун, Хулкар чойнакни кўтариб, уйга Аваздан кейин кирди. Норбой отани елкасидан олиб кўришиди, тикка туриб сўрашди-да, айвонга қайтиб чиқди.

Аваз Норбой отага чой қуийб бериб ўтирас эди.

Хулкар айвонда бирпас турди. Ҳозир унинг ювинибтарангиси, ўзининг келинлик уйига кириб ойна олдида бирпас дам олгиси келар эди. Аваз меҳмондан бўшаб, бу уйга киргунча, Хулкар энг тоза кийимларини кийиб ўтиришни истар эди.

Аммо ошхона томондан келаётган жаз-жуз товуши, капгирнинг қозонга урилиб асабий шақирлаши Санам холанинг феълини эслатиб турар эди. Қайнанаси овқатга уннаяптими, демак, Хулкар подадан сигирни қайтариб олиб келиши, уни ва эчкиларни соғиб саранжомлаши керак. Шуни қилмасдан туриб ўзига караса, қайнанасига яна ёмон кўринади.

Хулкар бу ишларни қош қорайганда битирди. Кейин ойнинг ёруғида айвонда туриб, сирланган челяқда кўпирриб турган сутни катта қизил қовоққа докадан сузиб ўтказа бошлади.

Шу пайт Санам хола иссиқ шовла ҳидини таратиб, ошхонадан Норбой ота ўтирган уйга товоқ кўтариб ўтди.

Хулкар эрталабдан бери хеч нарса емаган ва жуда оч қолган эди, қайнанасига сездирмасликка тиришиб ютинди.

Санам хола унга гап қотмас ва қайрилиб қарамас эди. У келинининг биринчи бўлиб гапиришини истарди. «Биз бундай пайтимизда қайнанамиз бошимизда данак чакар

эди, ҳали мен нима қилибманки, бу аразлайди!» — дейяди у ўзича.

Тўғри, Санам хола шу Авазни эмизиб юрган пайтларида қайнанаси арзимаган бир нарсадан уриш чиқариб, шом коронғисида унинг уйдан аразлаб кетишига сабаб бўлган эди. Уста Қамбар ўшандада узоқ бир қишлоқда иморат қуар, уйга кам келар, келганда ҳам хотинининг ихтиёрини онасига бериб кўяр эди. Санам хола аччик устида коронғига ҳам қарамай, тоф ичкарисидаги ота қишлоғига караб жўнади. Аммо йўл юриб бир оз совиди-ю қайнанасининг қўлида қолган ўн ойлик Аваз кўз олдиндан ўтаверди... У ярим йўлдан орқасига қайтди. Келса, дарвоза занжир, ичкаридан боланинг устма-уст йиглагани эшитилади.

Санам хола қорувли жувон эди, ҳовлининг орқасидан деворга тирмашиб томга чиқди. Пичан ғарамининг орасида ўтириб ҳовлига қаради.

Супада бешикда ётган болага бувиси чойнакчанинг жўмрагидан сут бермокда эди. Бола йиғласа, кампир унинг онасини қарғаб терватар эди. Авазнинг ҳолдан кетиб қолганини сезган Санам хола бир вақт томдан осилиб ҳовлига тушди. Бешикни Аваз билан бирга даст кўтариб, уйга олиб кириб кетди...

Шунча ишлардан кейин ҳам Санам хола қайнанасига биринчи бўлиб гапирган эди. Хулкар иккита гапга шунча қовоқ-тумшуқ қиласидими?

Санам хола Хулкарни ошхонага кирап деган эди, кирмагандан кейин, тегишини қозоннинг тагида қолдирди. «Оч қолса бориб, ўзи топиб еяр», — деди ичида.

Ёш келинчакнинг мўйсафидлар билан бир дастурхондан овқат ейиши одобдан эмас эди. Аваз Хулкарнинг ёлиз қолганини сезиб турар, аммо меҳмон билан бошқа уйда еса, бу ҳам айб эди: хотинини шу мўйсафидлардан баланд қўйгандай бўлар эди. «Тавба! — деб Аваз ичичидан ғижиниб қўйди. — Бу қанақа одобки, одамни ўргимчак тўридай чирмаб ташлайди, ўзингни салгина эркин тутай десанг, дарров айбга айланниб кетади!».

12

Чол-кампир турадиган эски уйда ўнинчи осма чироқ тутаб ёнар эди. Тўрда Норбой ота лўла болишга ёнбошлиб ётар, Қамбар ота рангдор тунука билан безанган эски сандиққа суюниб ўтирас эди.

Овқатини ошхонада ёлғиз ўтириб еган Хулкар бир чойнак чой дамлаб, чолларга салом бериб, уйга кирди. Чойнакни пойтаҳда чордана куриб ўтирган Авазнинг олдига қўйди-да, шовладан бўшаган чархинни мужилган суюклар билан бирга хонтаҳтадан йиғиштириб, олиб кетди.

Қамбар ота қайнана-келиннинг ишига аралашмаса ҳам, Хулкар овқатдан кейин чой дамлаб, одоб билан салом бериб кирганда алик ўрнига «баракалла, эна қизим!» деб қўйгувчи эди.

Бугун шу ҳам бўлмади. Қамбар ота ўзи билан ўзи бўлиб ўтирар эди.

Боя Ортиқ унинг олдига қайтиб бориб, Аваздан шикоят қилган, «шу кетиша Замонали иккови менинг ҳам бошимга етади, Ойкўлнинг кўчишига ҳам сабаб бўлади» деган, сўнг Давлатбековнинг таҳдидларини айтиб берган эди.

Уста Қамбар ўғилларининг носозлигидан илгарилари ҳам озорланиб юрар эди. Бугунги кўнгилсизликлар, шунча умид билан қураётган шийлонининг энди кераксизга ўхшаб қолгани уни баттар хафа килди. Уйга келса, қайнана билан келин яна аразаллан...

Қамбар ота оғир тин олиб:

— Бола шу экан-да, Норбой ака, — деб қўйди. — Кичиклигига касал бўлиб, бошқа қилиб, қийнаб юборса, «бола-да, энди, катта бўлса ҳамма ташвишидан кутула-ман-ку» деб ўйлар экансиз. Кейин карасангиз бола катта бўлган сари ташвиши ҳам катта бўлаверар экан.

Тепада тутаб ёнаётган осма чироқ энди Авазнинг ғашини келтирди. У ўрнидан туриб, қайчини топди, қизиган шишини латта билан ушлаб токчага олиб қўйди-да, пиликни қирқиб, текислашга тушди. Қамбар ота булоқ бўйида бўлган воқеани, Замоналининг гаплари-ю Давлатбековнинг дўйларини айтиб берди.

— Оббо! — деди Норбой ота безовталаниб. — Биздан ихтиёр сўрамай кўчираверармикин-а, Аваз?

— Пўўиса қилган, — деди Аваз. — Давлаттага чорва ҳам керак. Чорва учун Ойкўлдан куляй қишлоқ бу атрофда йўқ.

— Сен нимани билиб ўтирибсан? Давлатбеков қасд қилса, қўлидан ҳар бало келади.

— Ха, Каттаев канча қишлоқларни кўчирган эди...

— Каттаевнинг даври ўтиб кетган, — деди Аваз, — сиз шийлонни қураверинг. Фанер бермаса, васса киларсиз...

— Даромад бермагандан кейин нима қиласман деса қиласми.

Аваз чироқ шишиасини чамбарагига ўрнатиб, пиликни кўттарган эди, уй бирдан ёришди.

— Норбой ака, бу йил қўзини кўп олибсиз, энди бу ёнини шухта қилинг, — деди Қамбар ота. — Агар қўй хам дуруст даромад бермаса, қишлоқнинг ахволи танг.

Аваз латта билан кўлинни артар эди.

— Менинг ҳам бошим қотган, уста, — деди Норбой ота. — Текис жойда қўзим ўтмай қўзи йўкотиб юрибману бу қўй-қўзи тоққа чиққандা нима қиласман?

Аваз пойтага келиб чордана қуриб ўтириди. Қамбар ота унга тикилиб қаради. Отасининг бу қарашида «энди нима дейсан?» деган маъно бор эди. Аваз «Кўйга чик маслигимнинг сабабини биласиз» дегандай жавоб қараш қилди. Сўнг Норбой отага:

— Айтсангиз ўрнингизга одам топиб беришар, — деди.

Норбой ота чўккалашиб ўтириб, хонтахтага тирсакларини тиради, Авазга юзини яқинлаштириб:

— Гапнинг пўскалласини айтайми? — деди. — Мен бу қўй-қўзини сендан бошқа одамга ишониб топширомайман. Бугун Ортиқ аканг Турдини айтди, йўқ дедим. Ўлиб-тирилиб хисор зотини хиллаганман, юз йигирматадан¹ қўзи олганман. Кўли эгри одам бир ёзда меҳнатимни «сув» қиласми.

Аваз чордана курганича ўз тиззаларига караб, индамай ўтирап эди. Норбой ота уста Қамбарга гап уқтириб кетди. Бу йил қўзи кўп бўлгани учун Аваз ойликни катта олишини, ойисининг бугунги таъналаридан ҳам кутулишини айтди.

— Кейин, ахир, сендақа чўпон ўзи кам бўлади, ўғлим! — деди Норбой ота Авазга. — Сенинг мол танишингга ҳамма ҳайрон қолиб, ёқасини ушлар эди.

Аваз ўзининг чўпонлик қобилиятидан фуур қилиб, кўнгли тоғдай ўсиб юрган пайтларини эслади. Бугун унга шу фуур етишмагани кўп сезилди. Лекин Ҳулкар... Аваз Ҳулкар билан ҳам фахр қиласми-ку.

— Нега индамайсан? — деди Қамбар ота ўғлига қадалиб қараб.

Аваз нима десин, Санам хола билан Ҳулкарнинг ораси бунақа... Қамбар ота «аёлларнинг гапига аралашмайман», деб ўзини четта олади. Ҳулкар шундай қийналиб

¹ Ҳар юз совликдан, демокчи.

юрганда, Аваз уни ёлғиз ташлаб, қўй билан токқа чиқиб кетса, хафтада, ойда бир келса, инсофдан бўладими? Хулкар унга жуда суюниб қолгани боя ҳам сезилди-ку. Одамлар яхши кўрган кишиси учун нималар қилмайди...

Қамбар ота энди зарда қилиб деди:

— Ё хотинингдан маслаҳат сўраб келасанми?

Аваз бошини кўтарди.

— Хотининг, хотининг дейсизлар. Нима, хотин кўйдан ҳам паст турадими?

— Мен сени хотинингта қайишма демайман, ўғлим. Яхши йигит минган отини хоритмайди, олган хотинини қаритмайди. Ота-боболаримиздан қолган удум шу.

Аваз отасига тик гапирганидан энди бир оз ўнғайсизланди.

— Мени бошқа нарса қийнаяпти, — деди Қамбар ота: — Хотинпарвар бўламан деб сен ўзинг пастлаб кетяпсан. Ўтган йили элнинг оғзига тушган чўпон эдинг. Ҳозир нима килиб юрибсан? Кечча молхона тозалаган экансан. Бугун кунжара ташибсан. Эртага отхона супурасан.

Авазнинг хаёлига «мехнатнинг айби йўқ» деган гап келди. Бироқ отаси андиша қилиб айтмаётган аччиқ бир эътиroz ўзининг кўнглидан эшитилиб кетгандай бўлди: «Сендай қирчиллама йигит ўйда юрсин-да, Норбой ота кўзи кўрмай қўй боқсинми?»

13

Ой дам-бадам булатлар орасига кириб кетар, шунда қишлоқ уйлари бир-бирига чаплашиб кўринмай қолар эди. Фақат оқланган узун мактабхона ва унинг ҳовлисидаги мирзатераклар кўзга аниқроқ чалинар эди.

Мактаб ёнидаги икки хонали уйчада ўқитувчи қиз Чўллоной истикомат қиласди. Унинг онаси — пастаккина серҳаракат кампир — жуссасига мос бўлмаган кучли товуш билан Фаргона шевасида гапиради:

— Таладан келганимда шатта турган эди-я! — Кампир чироқсиз хонада гугурт чақиб, қимиз кадини қиди-рар эди. «Ҳозиргина» демокчи бўлиб: — Эндиғина кўрган эдим, ўлгирни! — дерди.

Чироғи ёниқ қўшни хонада ёзув столининг ёнида Замонали билан Чўллоной бир дафтарни вараклаб кўришмоқда эди. Замонали кампирнинг гапига қулок солиб туриб, беихтиёр қулди.

— Онангизнинг тили жуда ғалати-да.

Чўлпоной ҳам кулимсираб ўрнидан турди, тош чироқни ёкиб, онасининг олдига кўтариб чиқди. Она-бала қимиз қадини қидирав эканлар, хонанинг бурчаклари пўпанак босиб кетганини энди кўришиди.

— Замоналижон, — деди кампир, — янги директорга айтинг, Сабоҳатни қайтариб олиб келсин. Бу уйчани ойдай қилиб, чироғини ёғиб ўтирган эди. Нафсингта ўт тушгур Давлатбеков «едиргани қўймайди» деб бечорани кетказиб юборди.

Сабоҳат деганлари самарқандлик зоотехник қиз эди. Ўзи тожик бўлгани учун ўзбекчани ҳам тожикча қилиб гапирав эди. «Ахволингиз қалай?» дейишса, «ёмон йўқ». дерди. Чўлпонойнинг онаси эса «тушунмадим» демокчи бўлиб, «чучунмадим» деб қўярди. Бу уйга келган одам икковини гапиртириб қўйиб, тилларининг ғалатилигидан қотиб-қотиб кулар эди.

Сабоҳат чорва илмини яхши билар, бу тогда яхши кўпаядиган сергўшт ҳисор зотини хиллашга тиришар, кўйларнинг йиригини сотиб, майдасини олиб, фойдасини бўлиб ейишларига йўл қўймас эди...

Замонали унинг ҳозир кайси бир кишлоқда биология ўқитувчиси бўлиб ишлаётганини эшиттан эди.

— Буни яхши эслатдингиз, она, — деди кампирга. — Чорвадор қишлоқда зоотехник йўғ-а, қаранг!

Давлатбековларнинг бошқа ишлари яна Замоналининг эсига тушди. Сўнг Мансуровни кўз олдига келтирди. У ҳали янги директор билан бирор марта ҳамсұхбат бўлган эмас. Оддий бир идора ходими дабдурустдан директорнинг олдига кириб, Давлатбековдай таникли одамнинг хатоларини гапирса, бирорларни ёмонлаб юрадиган шикоятбоз бўлиб қўриниши ҳам мумкин. Жуда ўринини топиб, яхши бир йўл билан гап очмаса, бутун ҳаракатлари ҳайф бўлади. Замонали шу йўлнинг қандай топилишини ҳали билмайди, бўш қолди дегунча гоҳ ундей, гоҳ бундай режа тузиб, ўйланиб кетади.

Унинг бу мураккаб ўйларини, Давлатбеков икковининг орасидан анча қаттиқ гаплар ўтганини Чўлпоной билан онаси ҳали билмайди, шунинг учун янги директорга бир оғиз айтиб, Сабоҳатни қайтариб олиб келиш мумкин деб ўйлашади. Замонали ҳам ҳозир ҳамма ташвишларни унугиб, Чўлпоной билан фақат яхши нарсалар тўғрисида гаплашишни истайди.

Қимиз кади ҳовлидаги супадан топилди. Кампир ку-

либ ва ўзининг «қариб, эсини еб» кўяётганидан нолиб ҳовлидан чиқар экан:

— Замоналижон, мен келгунча кетиб қолманг-а! — деди.

— Хўп.

Чўлпоной билан онасининг Ойкўлга келиб туриб қолишларига Замонали сабаб бўлган.

У Чўлпонойни бултур Тошкентда институтларининг ҳовлисида юм-юм йиғлаб ўтирган пайтда биринчи марта кўрган эди. Қабул имтихонлари бораётгани учун Замонали «йиқилиб чиқканлардандир» деб ўйлади. Тун ярмидан ошган... Замонали унга яқинлашиб узр сўради-ю кўлидан келганича юпатмоқчи бўлди. Кизнинг узун киприклари кўз ёшидан намланиб, янада узун қўринар эди. Юзи рангпар, аммо жозибали, йирик-йирик қўзлари «шахло» деган сўзни эсга солади.

— Имтихондан «йиқилганда» биз хам йиғлаган эдик. Ҳозир, мана, институтни битиряпмиз. Шунака, синглим, одам йиғлаб-йиғлаб марза олса, қулиб-кулиб сугорар экан.

— Йиқилган бўлсан кошки эди...

— Бошқа гапми?

— Соғлигим тўғри келмай қолди...

Маълум бўлишича, Чўлпонойга сил касали юқсан экан. Бешинчи синфдан бошлаб далада кўп ишлагани, ёз ойларида шийпонда ҳар хил аёлларнинг орасида тунаб юргани, қишлоқча одат билан соғ-касални унча фарқ қилмагани, ўқищдан хам ортда қолмайин деб эрта-ю кеч тинмагани — ҳаммаси бир бўлиб шу оқибатга олиб келган эди.

Замоналининг унга раҳми келди.

Чўлпоной ўн биринчини битирган, ўзи қобилиятли, билими ҳам анча яхши, бошланғич синфларга дарс бериши мумкин.

Замонали Ойкўлда ўқитувчилар танқислигини эслади. Чўлпонойга «тот ҳавоси билан қимизи ўпкангиздаги губорни тез тарқатади» деди, кейин уни онаси билан бирга Ойкўлга бошлаб келди. Янги ерларга кўчиб кетган қариндошларидан бирининг шу ҳовлисига киритиб қўйди.

Бунга ҳали бир йил ҳам бўлгани йўқ, лекин ҳозир Чўлпонойнинг юзлари тўлишиб, кўзи ҳам гўё бир оз кичрайган. Ёнокларида нафис кизиллик ўйнайди.

Онаси Замоналига миннатдорчилигини айтиб адo

қилолмайди. Ойкўлнинг ҳавоси билан қимизини мақтаб, «курот экан, курот» дейди.

Замонали институтни битириб қайтгандан бери уларнига кўп келади.

Хозир ҳам ҳовлидан қараган киши деразанинг пушти дарпардаси ортида Чўлпоной билан икковининг боши бир-бирига ёндошиб турганини кўради.

Чўлпоной қизил сиёҳ билан хатоларини чизиб, «2» кўйган бир дафтар стол устида очиқ турипти. Ҳали текширилмаган дафтарлар бир четга тахлаб кўйилган. Чўлпонойнинг қўллари эса Замоналининг кафтида.

— Шошманг, ойингизнинг гапини яна бир марта айтинг.

— Қайси гапини? — энгахидаги қулгичи ўйнаб сўради Чўлпоной.

— «Чучинмади»ни.

— Тушунмадим, — деб кулди Чўлпоной.

— Бўлмаса «ўтиқ» денг.

— Ҳа, айтаман. Асли тўғриси «ўтиқ». Сизлар «этиқ» қилиб ўзгартириб олгансизлар.

— Бўзак-чи?

— «Бузоқ» тўғрими бўлмаса? Асли «бўзлаш»дан олинган-ку.

— Бўлмаса бақа келинг, — деб Замонали уни ўзига томон тортди.

— У «бу ёққа» сўзини фарғонача қилиб «бақа» деб ҳазиллашгани учун, Чўлпоной ҳам ойкўлликларнинг талаффузига ҳазил қилди, ўзини орқага ташлаб:

— Жўқ! — деди.

Унинг бу ҳазили шундай ширин чиқдики, Замонали ўзини тутолмай, Чўлпонойнинг елкасидан қучиб, лабига лабини қўйди.

Чўлпонойнинг юзи қизиб кетган, ҳаяжон баданига тўлқин солиб ўтар эди.

У Замоналини биринчи учрашган кунларидан бери яхши кўради. Аммо уни ўзига яқинлаштиришдан қўрқади. Тўғри, врач унинг касалини «енгил шакли экан, тузалиб қолибсиз» дейди. Чўлпонойнинг ўзи ҳам хозир соғайиб колганини сезади. Лекин «бирор фалокат бўлиб яна қайталаб колса, Замоналига юқади» деб хавотирланади.

... Чўлпоной лабини Замоналининг лабидан тез олиб, юзини юзига қўйди. Замонали бунинг сабабини сезди: «касалини ҳеч унутмайди-да».

- Унутдим деган эдингиз-ку, Чўлпонхон?
- Бошқа нарсани унуполмайман.
- Нимани?
- Менга килган шунча яхшилигингиз ҳам етади.

Энди яна...

- Мен нима қилган бўлсан, ўзим учун қилганман.
- Ишонмайман. Сиз бундан нима фойда кўрибсиз?
- Сизга... сизни онам келин қилмоқчи.
- Бу гапни кўйинг, Замонали ака.
- Кўйсам ҳам, бир шарт билан кўяман.

Чўлпоной унга кўзлари ёниб қаради.

— Агар, — деди Замонали, — бошқа суйганингиз бўлса...

Чўлпоной стол устидаги дафтарга қараб жим турар, ёноклари ловиллаб ёнаётгани ён томондан кўринар эди.

— Борми? — деди Замонали.

Чўлпоной «сиздан бошқа суйганим йўқ» дейишни истайди. Аммо бу унинг тўйга розилик бергани бўлади. «Касал кейин қайталаса, мен бу одамга нима баҳт бера оламан» деган ўй эса уни тоғ бўлиб босиб турипти.

Ховлида қадам товушлари эшигилди.

Эшик очилиб, Чўлпонойнинг онаси кўринди. Бошқа вақт бўлганда кампир қизи билан Замоналининг орасида жиддий бир гап бўлганини сезар эди. Бироқ ҳозир бўш қимиз кадини ағдариб кўрсатди-ю Ортиқдан шикоят қилиб кетди.

Ортиқ Замоналига кек қилиб Чўлпонойга қимиз бердирмаган. «Боринг, сизларни бу ерга кўчириб келган ўша одамга айтинг, ўзи қимиз топиб беради», — деган эди.

Замонали бояги гулдай туйғулар таъсиридан чиқиб тиканга ағанагандай бўлди. Врач Чўлпонойга бу йил ёзи билан қимизни канда қилмай ичиб туришни буюрган, шунда касали ҳеч бир асар қолдирмай йўқолишини айтган эди. Бу ноинсоф...

— Ўзим бориб гаплашай-чи, — деб Замонали ўрнидан турди.

Чўлпоной уни қайтарди, эртага врач орқали ҳаммасини ўзи тўғрилашини айтди.

Замонали кулоқ солмай чиқиб кетди.

* * *

Толлар тагида қурбақа қуруллар эди.

Норбой отани кузатиб чиққан Аваз дарвозаларидан ташқаридағи яланглиқда бирпас турди. У Норбой ота-

нинг таклифига аниқ жавоб бермаган, бундан чолларнинг таъби хира бўлган, ҳозир ўзининг кўнгли ҳам фаш тортиб турар эди.

Кўчадан кимдир шитоб билан ўтиб борар эди. Ойчиқди-ю Аваз уни свитери ва серсоч яланг бошидан таниди:

— Замон!

Замонали унга қараб бурилди. Аваз оёғидаги пучук калишни судраб босиб унга пешвуз чиқди.

— Мунча шошилиб қаёққа кетяпсан?

— Аканг билан уришгани!

Аваз ундан гап нимадалигини сўраб билгач:

— Менга қолса кимиз деб бормас эдим, — деди.

Сўнг отасидан эшитганларини, Давлатбеков Ортиқка «буларингни тийиб ол», деб буюриб кетганини айтиб берди.

Бу кишлоқда Авазнинг энг очилиб гаплашадиган tengдоши — шу Замонали. Хулкар ҳам Чўлпоной билан борди-келди қиласди. Кўп одам уларни «улфати чор» деб аташади.

— Бизнинг ака атайлаб шундай килган бўлса керак,
— деди Аваз.

— Мени ялинтирмоқчи бўлибми?

— Ялинтириб, кейин гапини ўтказиш учун.

— Аканг ҳам соддаку-я. Бизни тийиб олиш шунчалик осон эмисими?

— Амалдор одамга кўп нарса осон кўринса керак-да... Айтмоқчи, бу Давлатбеков биздан жуда дарғазаб бўлиб кетибди. Нима бўлди ўзи, дурустроқ айтиб берчи?..

Гап катта ва чигал мавзуларга ўтди-ю Замонали қимиз деб Ортиқка бориши чиндан ҳам ўринсиз эканини энди сезди. «Эртага врач тўғрилар», — деди ичидা.

У Чўлпонойнинг ташвишини оширмаслик учун айтмаган нотинч ўйларини, Ойкўлнинг муаммоси ва Давлатбеков масаласидаги мушкулликни Авазга гапира бошлиди.

Бу гапларни нақадар усталик билан кўтариш кераклигини Аваз ҳам энди қадалиб ўйлай бошлади.

— Лекин... янги директор бугун менга анча одамша-ванда кўринди, — деди у. — Аввал ўшанг бир тушунтирсангмикин, Замон?..

— Унинг ҳам бошини ғовлатишаётчи-да.

— Нега?

— Э, Аваз, билган одамга, раҳбар бўлишдан қийин иш йўқ. Ҳар бир қишлоқда аллақанча муаммо бор. Амал параст бригадирлару Давлатбековга ўҳшаганлар шуни ўйламайди. Нуқул бир-бирига чап бўлиб олиб, арзимаган масалаларда бир-бирини ёмонлаб боради. Сен бориб уларнинг айбини айтай десанг, Мансуров, янги одам, «бу ҳам гурухбозлардан эмасмикин» деб сени синайди.

— Ҳамма жойни айланиб кўрса ким қандайлиги билиниб қолар эди.

— Айланиб юришга ҳам вақти кам-да. Ҳали районда кенгаш, ҳали вилоятда мажлис. Гоҳ у идора қайта курилган, гоҳ буниси бунисига кўшилган. Район маркази беш йилда икки марга ўзгарибди.

— Нима бўляпти, ўзи Замонали? Марказдаги бобонг нима қиляпти? Обкомлар ҳам иккита... ҳар куни бир ўзгариш.

— Ҳайронман. Бобомнинг бир юясини «ҳазм» қилиб ултурмасимииздан, иккинчи, учинчисини юбориб турибди. Қанча одам у ёқдан-бу ёққа кўчиб, ўзини омонат сезиб, асабийлашади. Давлатбеков мана шундан фойдаланиб қоляпти-да. «Шаҳарда ҳам данғиллама ховлиси бор, иккита машинаси бор» деб бултур бир мухбир газетада уриб чиқкан эди. Шу ҳам натижа бермади-я!

— Гиёсiddинов суган экан... Бизнинг ака айтиб қолди. Давлатбеков усталик қилиб, шаҳардаги ховлисини жиянининг номига ўтказган экан. «Волга»сининг фиддиракларини олиб, бостиргмага киргизиб кўйибди. «Победа»сини сотибди. Айланиб келиб, мухбир ёлғончи чиқибди... Бу одам билан олишиш жуда қийин...

— Биламан. Лекин ҳалол одамлар ҳам кўп-ку. Шулар астойдил бел боғласа... Дарвоҷе, Давлатбеков машинасини сотиб пулига мол олиб кўйгандир, дейман? Ўзимизнинг бригаданинг сурувларида ҳам яшириқча моли бўлса керак.

— Бунисини билмадим.

— Лекин сен чўпонликни бекор ташладинг-да, Аваз.

— Мен яна қўйга... қайтганимда ҳам... Давлатбековнинг яшириқча молини билиб бериш учун қайтмайман-ку.

— Албатта-ю лекин... Давлатбеков ўз манфаати учун кўпчиликнинг манфаатини курбон қилиб юрган одам-да. Эсингдами, эллик тўққизинч ӣилда шу одам қаҳрамон раис бўламан деб гўшт планини уч юз процент бажаришга сўз берган экан. Дўпни тор келганда сен боқаёт-

ган совлиқларни ҳам гўштга топширмоқчи бўлган экан. Сен совлиқларни бермай, уришиб, сурувни Давлатбеков тополмайдиган узок дарага ҳайдаб кетиб, қутқариб қолган экансан. Агар бўшрок чўпон бўлганда шу совлиқлар ҳам кетар эди-ю Ойкўлнинг ҳозирги сурувлари ҳам қолмас эди...

Бу хотира Авазга ёқимли туюлди, айни вақтда, отаси билан бўлган бояги нохуши гапларни эслатди. Унинг на зарида, Замонали ҳам, «илгари бошқача эдинг, ҳозир ўша Аваз эмассан» демокчи бўлар, лекин андиша қилиб айтмас эди.

— Очигини айтавер, Замонали. Уйдаги ташвишларга ўралашиб, пилигим пастлаб қолаётганини ўзим ҳам пайқаб юрибман.

— Йўқ, мен бундай демокчи эмасман. Чунки гап умуман шу қишлоғимизга соя солиб турган нарсаларни йўқотишда. Эски урф-одатлар ҳам ҳазилакам соя эмас. Ҳулкар иккаланг шу соянинг бир четини кўтариб ташлаб, Ойкўлнинг юзини анча очдиларинг. Лекин... бу ёқда бошқа мушкул ишлар ҳам кўп-да... Одам биттасидан қочса, бошқа ундан ёмонроғи орқадан келиб, оёқдан олар экан...

— Худди шу сен айтган савдо ҳозир менинг бошимга тушган. Мен Ҳулкарга қийин бўлишини ўйлаб юрувдим. Аслида бу қийинчилик билан ҳам юзма-юз олишган маъкул экан... Мен йўғимда Чўлпонжон иккаланг хабар олиб турарсизлар, ахир...

— Ҳулкарданми?.. Сен қўйга қайтмоқчимисан?

— Ҳа, эртага кетсан керак.

Шу пайт ой булутлар орасидан сузиб чиқди-ю камтиги булутнинг четига урилиб, шўх бир силкиниб қўйгандай кўринди.

14

Келинчаклик буюмлари билан безатилган сертокча уйда еттинчи чироқ қизғиши нур сочиб ёнмоқда эди.

Тахмондаги кўрпалар устига ёпилган баҳмал сўзана, тўрдаги токчада қитир-қитир қилиб турган батареяли приёмник, эшикка яқин қўйилган ва китоблардан майишиб турган этажерка, шоҳи рўйжа ёпилган пўлат каравот шу хирагина ёруеда алланечук ғамгин кўринарди.

Боя Авазни кутиб ювиниб-тарангтан ва энг тоза кийимларини кийган Ҳулкар ҳозир дераза яқинидаги қўпол-

тина диванда кўлларини олдига қўйиб, бошини эгиб мунгайиб ўтирибди.

Аваз икки токча оралиғида чарм ўқдони билан осифлиқ турган қўштиғ миљтиқни олиб кўрди, сўнг уни де-ворга суюб қўйди-да, бўш пистон ва дори солинган халтачани топиб, ўқ ясай бошлади.

Бу ишларни у Хулкарга кўрсатишдан ўнғайсизлангандай, унга орка ўғириб қиласар эди. У ҳамма гапни Хулкарга айтиб берган эди. Унинг чўпонликка қайтмасдан туролмаслигини Хулкар ҳам сезар, буни акли билан тушунар эди-ю аммо юраги билан қабул қилолмас эди. Боягина Аваз шунчалик унинг кўнглига қараган эди, уларнинг ҳамма ўйлари, истаклари, дардлари бир жойдан чиқаётган эди. Хозир эса Аваз гўё бошқа бир олам бўлиб колган. Ўқ ясашга киришганидан сезилиб турибдики, бу уйдан тезроқ кетишини истайди.

Хулкарга уйлари ҳозирданоқ хувиллаб колгандай туюлади. Бу ерда қанча кунлар ёлғиз ўзи қайнанасининг ўқдай тегадиган гапларини эшитиб яшashi керак. «Онам ҳам йўқ. Бахтим қаро бўлмаса, онам тирик юрмасми?».

Чироқ пастлай бошлади. Аваз Хулкарга ўғирилиб:

— Тўшак солмайсанми? — деди. — Чироққа қара!

Хулкар секин ўрнидан турди ва тахмондан кўрпа-ёстиқ олиб каравотга қўйди. Аваз ясаган ўқини чарм ўқдонга жойлай бошлади. Хулкар буни қўриб, тўсатдан қаҳри келди.

— Кетадиган бўлсангиз, олинг, тўшагингизни ўзингиз тўшанг, — деб диванга кўрпа-ёстиқ келтириб қўйди.

Бу унинг «бир ўзингиз шу диванда ётасиз» дегани эди. У Аваз учун ўйлаб топган энг оғир жазо шу эди.

— Хўп, — деди Аваз унинг аразини тушунган маънода кулимсираб.

Хулкар каравотга ўзи учун тўшак солар эди.

Аваз ўқни жойлаб бўлиб, кўлини шимига артди, дивандаги кўрпанинг остидан ёстиқни олиб, каравотга, Хулкарнинг ёстиғи ёнига келтириб қўйди:

— Мана, топшириғинг бажарилди, — деб ҳазиллашди.

Хозир Хулкарнинг кўнглига ҳазил сифмас эди. Болаларча бир аламдан лаблари пирираб:

— Биламан, — деди. — Сизга қўй бўлса бас. Кўзи маъраса совлиқ бўлиб югурасиз!

— Рост! — кулди Аваз. Сўнг Хулкарнинг белидан олиб уни ўзига қаратди: — Бу чўпонлик ҳам бангиликка

ўхшар эканми? Бир ўрганганингдан кейин хумор кила-верар экан. Қишлоқда одам зерикиб кетар экан.

— Биз зериктирган бўлсақ, майли, кетаверинг!

— Нима қилай, ахир, олти ойдан бери уйдаман. Агар сен бўлмасанг, олти кун ҳам турмас эдим.

Хулкар унга «мен-чи, мен бу уйда сизсиз қандай тураман?» дегандай қилиб қаради. Аваз унинг кўзлари-даги маънони пайқаб:

— Менга ҳам осон тутма, — деди. — Норбой ота мункайиб қўйда юрибди. Совхозга чўпон етишмаяпти. Мен сенинг кошингдан кетгим келмай юраверсам, чўпонликнинг азобидан қочадиган оқбилак йигитлардан нима фарким колади? Шу кетишда мен элнинг назаридан қоламану, сен ҳам бора-бора аввалги меҳрингни йўқотиб қўясан.

— Сиз йўқотмасангиз, мен ҳеч вақт йўқотмайман!

— Мен ҳам йўқотмайман деб кетяпман, Хулкар! Бўлмаса, сендан бир кун ҳам узоқлашгим келмайди...

Хулкар унинг қўлидан секин чиқди, ёстиқларни уриб-уриб юмшатди-да, ёнма-ён қўйди.

* * *

Пастлатилган чироқ лип-лип этиб ўчишга ҳозирланар, Аваз билан Хулкар пружинали каравотда ёнма-ён ётишар эди. Уй бир кўриниб, бир коронгиликка шўнғир, улар шифтга тикилиб, ўй суришарди.

Хулкар энди Авазнинг кеча-ю кундуз қўй билан юриб, қор-ёмғирнинг тагида қолиб қийналишини ўйлар эди. Бир йил Норбой ота суруви билан селда қолиб, алла-қанча қўй-қўзилари оқиб кетган, отанинг ўзини зўрға қутқариб олишган эди. Ундан олдинги йили қишида Аваз бокиб юрган сурувни бўрон кувиб кетган эди. У қўйларни қайтаролмагандан кейин, ўзи ҳам бир кеча-ю бир кундуз сурувнинг кетида юриб, аллақаёкларга кетиб қолган эди. Кейин уни қидириб топишганда юзи совукдан кўмирдай корайиб, қўллари шишиб кетган, буни Хулкар ҳам кўрган эди.

Ҳозир ҳаммаси унинг кўз олдида турибди: Норбой ота Авазнинг оқсаб зўрға қадам қўяётганини кўрди-ю уйга кирганда оёғидаги кигиз этигини ечиб олмоқчи бўлди. Лекин ҳарчанд тортса ҳам, этик Авазнинг оёғидан чиқмас эди. «Оёғини ҳам совуқ уриб, шишиб кетиптида» деб ўйлашди. Кигиз этикни кўнжиidan тўпифигача кесиб чиқариб олишди. Кейин билишса, Авазнинг оёғини

совуқ урмаган экан. У шу кигиз этикни бир кийганича неча хафтадан бери ечмаган экан. Чунки чўпон деярли хамма вакт кечаси этик кийиб ётади, кўйларга бир гап бўлса, дарҳол югуриб бориши керак. Аваз «хар куни кийиб ечиб юраманми», деб кўпдан бери шундай юрган эди. Кигиз кечаю кундуз оёқ билан ийланавериб, оёқقا ёпишиб, унинг шаклига роса мослашиб кетибди. Этикдўзлар қолип билан шонни тайёр этикдан бўлак-бўлак қилиб чиқариб олганларидаи ё бу оёқларни ёки кигиз этикни бўлак-бўлак қилиб олиш керак бўлиб қолган эди.

Ўшанда бир кийган этигини шунча кун ечмай, оёқлари оқем бўлиб кетса ҳам чидал юрган Аваз энди қандоқ қиларкин? Олдинда уни яна нималар кутаётган экан?

Бир мижжак кокқунча Хулкарнинг хаёлидан мана шу ўйлар чопкиллаб ўтди. Сўнг қоронғилиқда унинг майин товуши эшитилди:

- Аваз ака, сизга ёрдамчи чўпон беришадими?
- Албатта.
- Кўй соғиш, овқат пишириш ўшанинг бўйнига тушиди, а?
- Навбатма-навбат қиласиз, нимайди?
- Мен шу ишларни уйда навбатсиз ҳам қилиб юрибман.
- Хўш?
- Мени бирга олиб кетинг.

Аваз ёнбошга туриб, Хулкарнинг юзига тикилди. Энди чирокнинг липиллагани Авазга чақмоқнинг чақинидай туюлди. Хулкарнинг юзи шу чақмоқ ёргутида жуда аниқ кўринди. Аваз унинг жиддий ва илтимоскорона қараб турганини пайқади.

— Чўпонликнинг машакқати кўп, сенга жавр бўладида, Хулкар!

Авазнинг хаяжонли товушидан унинг ҳам шунга мойиллиги сезилиб турар эди. Хулкар буни пайқади.

— Кемага тушганинг жони бир, — деб шивирлади. — Сизга келган азобни мен ҳам бирга тортарман.

Авазнинг эхтиросли лаби Хулкарнинг иссиқ юзига яқинлашганда чироқ сўнгти бор липиллади-ю ўчди.

Деразадан ой нури куйилаёттани энди аниқ кўринди.

* * *

Эрталаб айвонда Хулкар Авазга нон, майиз, косатовоқ тугар ва, бу ишларни хушу хурсанд қилар эди.

Аваз кечаги милтиқни икки бўлак қилиб филофга жойлар, унинг ҳам чехраси очик қўринар эди.

Қамбар ота билан Санам хола «булар қандай инсофга кела қолди» деган маънода кўз уриштириб олишди. Кейин Санам хола келини туккан майдо-чуйдаларни жойлаш учун уйдан гилам хуржун олиб чиқди. Бу унинг кўнгли ийиб кетганини билдиран эди. Чунки гилам хуржун тўйга ёки байрам кунлари шаҳарга отлик борганда берилар эди.

Аваз шу куни кетганича тўрт кун ўтгандан кейин жийрон қашқа от миниб келди:

- Дада, мен Хулкарни олиб кетаман, — деди.
- Қаёқقا?
- Кўйга-да. Тоққа.

Хулкар бир сидра кўрпа-ёстиқларини, ҳатто батареяли радиоприёмникни ўраб тайёрлаб қўйган экан, айвонга кўтариб чиқди. Санам хола буни кўриб:

— Ҳой, ўйлаб гапиряпсанми? — деди ўғлига. — Бу кишлок бино бўлгандан бери аёл киши тоғда қўй бокқан эмас-а!

- Кўй бокмайди, рўзюр ишларини қилади.
- Вой шарманда! Уятнинг тагида қолиб кетамизку!..
- Сен мунча қизишка, кампир, — деди Қамбар ота. Сўнг Хулкарга мулоимлик билан тушунтиromoқчи бўлди:
- Қизим, бу ишни қўй. Чўпонлик сенга ярашмайди.
- Чўпон эмас, дада, ёрдамчи...
- Бари бир, ёшгина жувон тоғда, қўща бир ўзинг... Яхши эмас... Қийналиб қоласан.
- Қийналса ҳам, офтобнинг тифида кетмон чопадиган аёлларча қийналар-да, — деди Аваз. — Бу ерда қолса, Ортиқ акам буни чопикка юборади.
- Қачон? — деб Қамбар ота ҳайрон бўлди.

Аваз воқеани айтиб берди.

У симёочлар молхонага ишлатилиб кетганини айтгандан бери, Ортиқ «сиримни очди» деб, укасидан хафа бўлиб юрар эди. Ҳар йил ёзда водийдаги гўзаларга ишлов бериш пайтида бу ёқлардан ёрдамчилар сўралар, Ойкўл ҳам беш-ён кишини йигирма-үттиз кунга чопикка юборар эди. Йўл узоқ ва иш оғир бўлгани учун одатда доим эркаклар боришар эди. Бу йил Ортиқ аёллардан ҳам ёрдамчи юбормоқчи бўлди-ю Авазнинг кўзини «мошдай очиб» қўйиш учун рўйхатнинг бошига Хулкарни ёзди.

Аваз ўзи Хулкарни токқа олиб кетишини ўйлаб юрар эди, бугун шу гапни эшитиб, акасининг олдига борди.

— Барзангидай йигитлар турганда сизнинг кунингиз аёлларга қолдими?

— Сенинг хотининг ҳам ўшалардан қолишмайди.

— Қолишмаса, чопикқа менинг шеригимни юборинг.

Хулкар унинг ўрнига кўйга чиқади.

— Кейин сен хотининг билан андармон бўлиб, сурувни хароб қилсанг-чи?

— Жавобини ўзим бераман.

— Йўқ, чорвада бунақа оилачилик кетмайди!..

Шундан кейин Аваз марказга борди ва Замонали билан директор муовинининг олдига кириб, Хулкарнинг кўйга чиқишига рухсат олиб келди. Авазнинг кўйда зерикиб юрган шериги чопикқа борадиган бўлди.

— Энди фишт қолипдан кўчган, — деди Аваз отасига. — Хулкарни олиб кетмасам, ёлғончи бўламан.

Қамбар ота ўғилларининг ноиноқлигини яна бир марта оғриниб ҳис қилди-да, ерга қараб, жим бўлиб колди.

— Қанақа отасиз?! — деб Санам хола бирдан уни жеркиб кетди. — Ўғилларингизга бурнидан ошириб гапиромайсиз! Бўпсиз!

— Гапнинг фойдаси йўқ, кампир!

— Яна биздан «таги паст» деб кулишади. Шўримиз бор экан!

— Оғэига кучи етмаганлар кулса кулар-да, ойижон, — деди Хулкар. — Қирғизлар, қозоқлар эр-хотин бирга кўй бокишар экан. Биз ҳам шуларга ўхшаган одаммиз...

— Хой, ойимча, ундей бўлса сен қозоққа теккин эдида! Қирғизга теккин эди-да!

— Тилингни тий! — деди Қамбар ота.

Отта юк ортаётган Аваз ойисига қарамай:

— Бўлти! — деди. — Бугундан бошлаб мен ҳам ўзбекман, ҳам қозоқман, ҳам қирғизман!

Аваз Хулкарни отта миндириб жўнаб кетди.

15

Санам хола аламини нимадан олишини билмай, ховлидаги ўрмагига уннади. Ўрмак қиличини карсиллатиб уриб, гилам тўқир экан, сўрида ўтирган Қамбар отага зарда қилиб гапира бошлади:

— Ота бўш-бўёв бўлгандан кейин булар бебош бўлмай

ким бўлсин! Катта ўғли Тошкентда, тагида машинаси бор, ойда-йилда бир хабар олай демайди!

— Иши кўп-да, ахир. Банд.

— «Бандман» дейдию хар йили хотинчаси билан курортга боради! Бу укаси ҳам ўшаларга караб шундай қиляпти! Учта ўғил уйлантириб, биттасининг ҳузурини кўрмасам-а!

— Ҳузурига зор эмасмиз, хотин, доғини кўрмасак бўлди.

— Сиз зор эмассиз-да. Ўтган йили Кашказларга бориб келдингиз!..

— Сени ҳам юр дедим, ўзинг бормадинг-ку. Акмал бирга олиб кетмоқчи эди.

— Керак эмас менга! «Кариликда йўргалик» деб яна гап бўлаймиди? Сизга тушибманки, бошим гап-сўздан чиқмайди! Ўшанда отам раҳматли «ўлма, болам, завол кўрма-ю лекин мени шарманда қилдиларинг, болаларингдан қайтсин» деган эди. Мана, шу айтганлари...

— Э, у гаплар ўтди кетди-да! Ковлаб нима қиласан?

Шундай бўлса ҳам, Қамбар ота сўрида, кампири ўрмак устида бирпас жим колишиди ва ўша қарғишнинг тарихини эслаб кетишиди.

Санам хола бу ердан саккиз чакирим нарида, тоғ орасида жойлашган Кўктош қишлоғидан эди. Отаси ўзига тўқ бир одам эди-ю тўнгич ўғлини уйлантириш тарафдусига тушиб, ҳовлисига тўққиз ёғочлик, вассалик уй курдирган эди. Уста Қамбар ўшанда йигирма ёшга кирган девқомат, мулоим табиат бир йигит эди. Ўн еттига тўлган Санамой ҳам жуда жозибали қиз бўлган бўлиши керак, акс ҳолда ҳовлининг бир четида уй қураётган уста йигит унга ошиқ бўлиб қолмас эди. Қиз ёпингчини ёпиниб, чой дамлаб келганда, йигит пайт топиб уни гапга тутар эди. Қиз отасидан кўркиб, ўзини жуда тийиб юрар эди-ю аммо ўрни келса йигитнинг гапига жавоб берар, «Уста ака, ойим сўрадилар, кечга палов дамлайликми?» деб сўрар ва йигит истаган овқатни дарҳол муҳайё қиласар эди. Қизнинг отаси Санамойни шу қишлоқлик бир бойнинг Мамат деган жиянига бермоқчи бўлиб юрар эди. Уста Қамбар буни чолдан эшитган, Санамойни бошқа қишлоқлик йигитга бермасликларини билар, аммо қиздан хеч умидини узолмас эди.

У қураётган уй битган кунларда Кўктошда катта бир кўпкарилик тўй бўлди. Уста Қамбарнинг яхши қора оти

бор эди, ўзи ҳам чавандоз йигит эди, улокда бир неча марта соврин олди.

Санамой укалари билан тоғнинг устидан, тошнинг ортидан мўралаб, йигитнинг улок чопишини кузатар, бирор киши отдан йикилса ёки тўдада қолса «ўщамикин» деб қўрқиб кетар эди. Аммо думи тугилган мумдай қора от тўдани ёриб чиқар, гардишли телпак кийган уста Қамбар улокни гоҳ у тақимига, гоҳ бу тақимига босиб, маррага элтиб ташлар, Санамой қувонганидан кўзларига ўш келар эди. «Энди бўлди, бас!» — деб шивирлар эди у ўзича, аммо гардишли телпак кийган чавандоз яна тўдага кириб кетарди.

Ўша куни Санамой шунчалик кўп ҳаяжонландиди, одатдаги эҳтиётни ҳам унутиб қўйди. Улоқ тарқагандан кейин тоғдан пода қайтди. Санамой подадаги сигир ва эчкиларини қайриб келишга бораётуб, қишлоқ четида отлик келаётган уста Қамбарга дуч келди. Иккови де-ворнинг панасида туриб гаплашиб қолишиди.

Йигит ҳам кўпкарида қизишиб, кўзига ҳеч нарса қўринмайдиган бўлиб қолган эди.

— Агар отанг бермайдиган бўлса, ҳозир опқочиб кетаман! — деди.

Киз қўрқиб унамади.

Улар панада гаплашиб турганини кимдир кўрган экан, қизнинг отасига айтибди. У пайтларда бўй етган қизнинг бегона йигит билан овлоқда гаплашиб туришигина эмас, очиқ юз билан кўриниши ҳам даҳшатли гуноҳ кисобланар эди. Бир вакт Санамой орқасига ўтирилиб қараса, отаси таёқ кўтариб югуриб келаётиди.

— Вой, мен энди ўлдим! — деб, кочадиган жой қидириб қолди.

Отини жиловидан тутиб ерда турган йигит бир сакраб эгарга минди. Аммо қизни шу ахволда ташлаб кетса номардлик бўлишини сезди. Йигит уни ҳимоя қилиб, отаси билан таёқлашса... бу ҳам муносиб иш эмас. Кўктошликлар жуда ориятли одамлар, тўйдаги оломон тўпланиб, «Бизнинг қишлоққа иснод келтирди!» — деб, қизни ҳам уста Қамбарга қўшиб тошбўрон қилиб юборишилари мумкин.

Йигит «таваккал» деди-ю қизни ердан даст кўтариб, орқасига мингаштирди. «Ҳайт» деб, ўз қишлоғига қараб от қўйиб кетди. То қизнинг отаси отланиб, яқинларига хабар бериб ўйлта чиққунча, уста Қамбарнинг улоҳчи оти бир-иккита кирдан ошиб, қўздан ғойиб бўлди. Уста

Қамбар кўктошликларнинг хадемай Ойқўлга бостириб келишини билар эди. Ўша пайтда Ойқўлда бир юзу етти ёшга кирган, қишлоқнинг энг табаррук онаси ҳисобланган бир кампир бор эди. Уста Қамбар қизни ўз уйларига эмас, шу кампирнинг олдига олиб келди.

Бу воқеалар бўлаётган пайтларда қишлоқларда ҳали бойлар, муллалар бор эди. Кўктошлик бир бой одам йигилган жойда Санамойнинг отасига ёпишди:

— Сен қанақа киз ўстиргансан? Кўктошнинг номини булғадинг! Биз энди қандай бош кўтариб юрамиз!

Охири жанжал жуда йириклишиб кетди-ю кўктошликлардан эллик-олтмиштаси таёқ кўтариб, пичоқ тақиб, Ойқўлга йўл олишди.

Уста Қамбарнинг ҳам қариндош-уруғлари, ёр-дўстлари қўп эди, «Кўктошликлар уриб бўпти!» — деб, булар ҳам шайлана бошлишди.

Уста Қамбар кераксиз бир уриш чиқишини, кимлардир ўлиши ёки майиб бўлиши мумкинлигини сезиб, яна ўша бир юз етти ёшлик кампирнинг олдига борди. Фотима кампирнинг саксон беш ёшлик иккита мўйсафид ўғли бор эди. Буларнинг бири хотин томонидан уста Қамбарнинг оталари билан чатишган эди. Бошдан оёқ оқ кийинган, мунқайтан Фотима кампир бир қўли билан ҳассасига таяниб, иккинчи қўлини белининг орқасига қайриб қўйиб, икки мўйсафид ўғлини эргаштириб, кўктошликлар билан ойқўлликлар уришамиз деб турган жойга чиқиб борди. Кўктошликлар Фотима кампирни билишар ва унинг қарфишидан қўрқишишар эди.

— Она, йигитларингиз уялмай сизни орага солишишти-да! — деди улардан бири.

— Ўзим келдим, болаларим, — деди кампир. — Бу устани васвас босиб, уят иш қилиб қўйибди. Юзимиз шувут хаммамизнинг. Энди уришганинг фойдаси йўқ! Қанча қалин десаларинг тўласину қизни никоҳлаб олсин. Шариатда ҳам бошқа йўл йўқ!

— Биздан қалин билан кутулмайди! — деди кўктошликларни бошлаб келган бой. — Синглисини Маматга берсинг!

Санамойни олмоқчи бўлиб юрган Мамат ҳам оломоннинг ичиди типини қайраб турар эди.

Уста Қамбарнинг ўн олти ёшлик синглиси шундай гўзал ва чевар киз эдики, унинг таърифи Ойқўлдан ошибб, кўктошликларга ҳам маълум бўлган эди. Ойиси ҳам қизини ўғилларидан ортиқ суръяр эди. Уриш-жанжал-

ни яхшиликча босолмаганларидан кейин икки қишлоқ мўйсафиidlари «Санамойни уста Қамбарга, устанинг синглисими Маматга бериши керак» дедилар.

Уста Қамбар, унинг онаси ва синглиси бунга кўнмасалар икковарадан чиқарилар эдилар. Шунинг учун ноилож кўндилар.

Санамойни қайнанаси ёмон кўриши ана шу қизи туфайли бошланган эди.

— Сени деб паридай қизимдан айрилдим. Шўрлик, бегона юртда майиб бўлди! — деб, баъзан келинини кувиб соларди.

Рост, кўктошлиқ куёв дуруст чиқмади, хотинини уриб бир қўлинни майиб қилиб кўйди.

Ўша нуроний Фотима кампир ҳам Санамой билан уста Қамбарни кўрганда:

— Тавба қилинглар, — дерди. — Шайтоннинг йўлига юриб, шу балога гирифтор бўлдиларинг, энди тавба қилиб, ота-оналарингдан дуо олинглар!

Кейингчалик уста қамбарлар колхозга кириб, бунақа гаплардан қулоклари тинчиган бўлса ҳам, ўшангача улар муҳаббатни «баҳтсизлик келтирувчи айб иш» деган эътиқодга келиб қолган эдилар. Бундай эътиқодга берилган киши ўзини шунчалик қийнаган «айбни» бошқаларда, хусусан, ўз болаларида кўрса кечира олмайди.

Санам холанинг Аваз билан Ҳулкарга қаттиқ-қурум гапиришларига туб сабаб мана шу эди. Ўзи келинчаклигига кўп камситилган, феъли бузилиб, баджаҳл бўлиб қолган қайнана энди келинини ўша эътиқод бўйича тергар эди.

Қамбар ота йигит киши бўлгани учун ойиси уни кўпда уришиб-сўкмас эди. Бироқ синглисининг баҳтсизлигига сабаб бўлганлиги унинг ҳам кўнглида доимий бир армон бўлиб қолган эди. У онасининг олдида ўзини доим гуноҳкор сезар, Санамойга ачинса ҳам, «Ойи, сиз менинг хотинимни нега мунча қийнайсиз!» демас эди.

Ўғиллари ўсиб-улғайганда ота-оналарининг машхур тарихларини ундан-бундан эшитиб, Қамбар отадан «шундай бўлгани ростми?» деб сўраган пайтлари бўлар эди. Қамбар отага бу савол оғир бир таънадай эштилар, мулоҳим табиатли одам бирдан аччиғланаби:

— Бор, ишингни қил, бунақа гапга аралашма! — деб, савол ерган ўғлини жеркиб ташлар эди.

Шундан кейин оиласда ҳеч ким бу тўғрида гапирмайдиган бўлар эди. Фақат Аваз Ҳулкар туфайли ўқ еб,

кўнгилсиз воқеалар юз берганда, баъзи бирорлар ўша эски ярани тирнаб, «Бунинг ота-онаси шунаقا одамлар эди, таги паст бўлса аслига тортар экан-да!» — деган эди.

Бу оғир гапларни ота-онаси энди унута бошлаганда, мана, Аваз Ойкўлнинг тарихида бўлмаган бир ишни килиб, хотинини тоққа, қўйга олиб чиқиб кетди.

Қамбар ота ўзи ёшлигига килган иш билан хозир ўғли қилаётган ишнинг бир-бирига алоқадор жойи борлигини сезар ва «аслига тортади» деган гап яна эсига тушар эди. Аммо бунинг учун у аввало ўзини гуноҳкор деб биларди. Чунки ўшанда уни қон-конига сингдирилган эътиқод ҳали қўнглидан кетмаган эди. Шунинг учун Санам хола эслатган қарғиши (рахматли қайнатасининг «болаларингдан қайтсан» дегани) сира узиб бўлмайдиган ёмон бир карздай, боши устида ҳамон осилиб турган бир хавфдай туюлиб кетди.

— Нима, қарғиши бўлса ҳам биздан нарига ўтмасин, хотин, — деди у. — Болаларга умр тила, ишкилиб, орқамизда колсин.

Санам хола индамай ўрмак тўкир ва бошқа нарсаларни ўйлар эди.

Келаси ойда бўладиган бир тўйнинг эгалари Санам холани таванбошиликка таклиф қилган эди. Обрўли кайвониларга топшириладиган бу нарса ҳақиқатан жуда ноzik иш эди. Баъзи аёллар ўзлари келтирган совғалардан пастрок сарпо олишса, гинахонлик қилишар, ҳатто уриш чиқаришар эди. Агар шу тўйда Санам хола сарпо улашадиган бўлса, бунақа аёллардан балога қолиши аник.

«Ўлсин шу шарманда, келини ҳам ўзига тортган, эрига мингшиб, тоққа кетган. Биз келиб-келиб шунинг қўлига караб қолдикми?» деган гаплар хозирданоқ Санам холанинг қулоғига эшитилаётгандай бўлади.

Қамбар ота жавоб ололмагач, тоғларга қўз ташлади.

Баланд чўккилардан пастки ёналарга булут ўрмалаб тушмокда эди. Отанинг қўзига тоғлар одатдагидан тундроқ ва баҳайбатроқ қўринди. «Ота-она розилигисиз кетган бу икковининг ахволи нима кечаркин? — деган гап қўнглидан ўтдию шу заҳоти ичиди: — Нима бўлса ҳам, завол кўрмасин, бошлари тошдан бўлсин!» — деб қўйди.

16

Тоғдан шиддат билан оқиб келаётган каттакон сой Ойкўлни анча наридан четлаб ўтади-да, пастдаги боғдор

қишлоқларнинг ариқ ва ҳовузларига сув беради, тегирмонларини юргизиб, чархпалакларини айлантиради.

Баландроқ ерлардаги чорбоғ эгалари сойнинг оқимиға мослаб ўрнаттан чархпалаклар Давлатбековнинг ҳовлиси атрофида кўп учрайди. Давлатбеков ҳар гал уйидан чикқанда сувда қорайиб қолган ёғоч парраклар тиник, шўх оқимнинг кучи билан муттасил айланиб турганини кўради. Чархга боғланган сопол идишлар ёки тунка банкалар сувга тўлиб юкорига кўтарилади, сўнг навбатма-навбат пастга этилиб, ичидагини новага шошилмай тўқади. Сув новадан ариқчага жилдираб ўтиб, бир парча томарқадаги дов-дарахтлар ва сабзавотларнинг чанқофини босади.

Янги директор келгандан бери иши кўпайиб қолган Давлатбеков кеч ётиб, эрта турганда ва уйкуга тўймай боши оғриб кетаётганда кўзи шу чархпалакларга тушса, «Булар ҳам мендай эртаю кеч тинмайди-я!» – деб кўяди.

Асли ўзи Давлатбековнинг бутун ҳаётида шу чархпалакка ўҳшаб кетадиган бир нарса бор. У ҳам доим ўзини ҳаёт оқимига тутади-ю ҳар битирган ишидан, тақдирiga таъсир қила оладиган ҳар одамдан бир манфаат чиқариб, кўнглининг шунга чанқоқ жойини сугоришга тиришади.

Давлатбековнинг кўнглидаги доимий бир чанқоқликнинг боиси шуки, у ўз мавқенини мумкин қадар баланд кўтаришни истайди, аммо бу истакни амалга ошириш кун сайин қийинлашиб боради. Агар Давлатбековнинг бўлими ёзги ишларда бошқа бўлимлардан орқада қолса, тили бу важдан ҳам қисик бўлади-ю ахволи жуда чатоқлашади.

Шунинг учун Давлатбеков гўшит, тухум, жун, ёғ, сут топшириш, пичан ўриш графигини ошириб бажаришга жон-жаҳди билан ҳаракат қилипти. Деярли ҳар куни бўлимидаги беш қишлоқнинг ҳаммасини отда бир-бир айланиб чиқади. Хусусан Ойкўл унинг диккат марказида туради. У Замоналини баъзан Ойкўлда, баъзан давлат хўжалиги марказидаги идорада арифометрини шикклатиб ишлаб ўтирган пайларда кўриб қолса тил учида саломлашади. Давлатбеков у билан аразлашишини ҳам, хозирча унга ҳужум қилишни ҳам ўринисиз деб билади. Аввал графикни бажариб, мавқенини мустаҳкамлаб олсин, кейин Замоналини ёнбошга келтириб, кўтариб уради.

Шунгача у Замоналига эргашиши мумкин бўлган

оикўлликларнинг қўркоқроқларини яхшилаб «бураб» кўйишга, бошқаларининг кўнглини олишга тиришади.

Ўтган ҳафта Ойкўлда пичан ўрги сустлашиб қолди. Давлатбеков бориб, сабабини суриштириб қараса, байзи одамлар ўзларининг хусусий молларига пичан ўриш билан андармон бўлиб, давлатга кам ишлаётган экан.

Кечки пайт одамлар ишдан қайтгандан кейин Давлатбеков Ойкўлини айланиб, томларда қуритилаётган ва фарам қилинаётган пичанларни кўриб чиқди. Кейин Ортиққа автокачкани қўштириб келишни буюрди.

Эргаш кўса деган кишининг томидаги пичаннинг фарами каттароқ эди. Пичан ўришга чиқканда 'нормасини бажармаётган ишчилардан бири ҳам шу одам эди. Автокачка келгандан кейин Давлатбеков Ортиққа Эргаш кўсаннинг томидаги пичанини кўрсатиб:

— Олинг, автокачка босинг, давлатнинг пичанига элтиб қўшасиз! — деб буюрди.

Ортиқ томга чиқди. Пичан босаёттан Эргаш кўса қўлидаги паншахани силкитиб:

— Ҳақларинг йўқ! — деди. — Мен бу пичанни давлатнинг пичанзоридан ўрибманми? Хусусий молга ажратилган адирдан ўриб келганман!

Кўчада от устида турган Давлатбеков Эргаш кўсаннинг нормани бажармаётганини айтиб сўкинди.

— Сизга ўҳшаганлар бутун бўлимга иснод келтиряпти! — деди. — Шахсий манфаатини давлат манфаатидан баланд қўяётган одамларга шафқат йўқ! Норманинг қанчасини бажармаган бўлсангиз, шунча пичанингиз давлатникига элтиб қўшилади!

— Битта менми нормани бажармаган?

— Кимки нормани бажармай хусусий пичанга зўр берса, томидан олиб давлатнигига қўшаверамиз! Қамбаров, босинг пичанинг автокачкага! Чиқинг, сиз ёрдамлашинг! — буюрди Давлатбеков аравакашга.

Шу куни Эргаш кўса пичанидан ажради.

Нормани бажармаётган кишилар Давлатбековнинг ҳеч балодан қайтмайдиган қаттиққўл киши эканини яна бир марта сезишиб, дурустроқ ишлай бошлади. Бешолти кун ичига Ортиқнинг бригадаси ҳам графикни кувиб етди.

Дўқдан кўркмайдиган, Давлатбековнинг ишидан норози бўлиб юрган одамлар план хусусида унга индамаса ҳам:

— Юртга ғамхўрлиги йўқ, — деб тўнғилашади. —

Одамларни факат ишлатишни билади. Катта мажлисларда «турмуш маданиятини ошириш керак» деб қарор қабул қилинган эди. Ҳаммаси қорозда қолиб кетяпти.

Ойкўлдаги ўқитувчилар орасида бўлган бу гапларни Давлатбековга Ортиқ келиб айтди. Бахорда республика маҳсус пленуми турмуш маданиятини ошириш бўйича катта қарор қабул қилгани Давлатбековнинг эсига тушди. Район ҳам, область ҳам бу қарорнинг амалга ошишини кўп сурингиради. Газеталар «палон жойда, палон ойдан бери аҳолига маданий хизмат кўрсатилмайди» деб, танкидий мақолалар босади. Ортиқ Давлатбековга шундай мақолалардан бирини кўрсатиб:

— Бир йўлини қиласидик, Усмон ака, — деди. — Бўлмаса, тўнғиллаб юрган ўқитувчилар ҳам Замоналига кўшилиб, газетага ёзиб чиқицдан тоймайди.

— Бораверинг, мен ўзим тўғрилайман.

Орадан уч кун ўтгач Ойкўлга кўчма кино билан Тошкентдан келган бир лектор борадиган бўлди. Давлатбеков буни шахсан ўзи ўюштирганини кўрсатиб қўйиш учун қишлоққа олдинроқ келди.

Мактабхонанинг олдида қишлоқ Советининг раисаси Ражабий Сафарова ўқитувчилар билан гаплашиб турган экан. Этик кийган ўрта яшар бу аёлнинг раисалигини Давлатбеков унча писанд қилмаса ҳам, шу кунларда ўзига хайриҳоҳ одамларни кўпайтиришга уриниб юргани учун Сафарова билан отдан тушиб кўриди.

Ўқитувчилар орасида оқ кофта ва плисели қўнғир юбка кийган Чўлпоной ҳам бор эди. У Давлатбековга аламли бир назар ташлаб кўйди.

Бунинг сабаби Сафарованинг гапидан маълум бўлди:

— Ўртоқ Давлатбеков, бу Ортиғингиз жуда ҳаддидан ошиб кетаётганга ўхшайди. Чўлпонхонга доктор буюрган қимизни бердирмай кўйиби.

Давлатбеков бу гапни Ортиқнинг ўзидан эшитганда: «Сайфиддиновнинг севгилисини боплабсан, майли, бир ялиниб келсин, кўрайлик!» — деган эди. Ҳозир эса ўзини билмаганга солиб:

— Қачон? — деди ва Чўлпоной шунаقا иш билан раисанинг вақтини олганидан норози бўлган каби қошини чимирди: — Нега менг айтмадингиз?

— Врач сизга телефон қилиб тополмади. Қамбаровга қороз қилиб берган эди, ўқиб ҳам кўрмай, қайтарди.

— Жини кўзиб юрган бўлса керак-да! — Давлатбеков раиса билан ўқитувчиларнинг кўзи олдида бригадир-

нинг хатосини тузатган киши бўлиб: — Кани, ўша қоюзни менга беринг-чи! — деди.

Давлатбеков докторнинг қоғозини Чўллонойдан олаёт-гандан, «Камбаров, бунака ишлар иккинчи такрорланмасин, ўқитувчига қимиз бериб турилсин!» деб резолюция қўймоқчи эди. Бироқ дастхати яхши эмаслиги, бир вақтлар араб алифбосида бошланғич маълумот олганича курспурслардан бошқа жойда ўқимагани, уйда болалари ҳам ёзувидан хатолар топиб юриши эсига тушди. «Бу қиз ҳам ҳатомни топиб масхара килади» деди-ю резолюция қўйишдан ўзини тутди, врачнинг қоғозини икки буклаб чўнтағига солди.

— Бўлди, бугундан бошлаб яна қимизингизни олаве-расиз. — Давлатбеков раисага юзланди: — Кечкурун Ойқўлда катта томоша бўлади, сиз ҳам қатнашасизми?

Давлатбеков турмуш маданиятини ошириш тўғрисида лекция ва «Сен етим эмасман» деган картина бўлишини айтар экан, раиса ҳам, ўқитувчilar ҳам, «янги директор бу одамнинг кўзини очаётганга ўҳшайди» дегандек, бир-бирларига маъноли караб олишиди.

Чўллонойнинг назарида, Давлатбеков Замоналига ҳам муносабатини ўзгартиргандек ва икки орада ҳеч бир аддиват қолмагандек туюлди.

— Бугун кечкурун бўлса, — деди Чўллоной суюнган товуш билан, — эълон-пеълон ёзайлик, ҳамма келсин.

Давлатбеков дарсларини тугатиб китоб-дафтарларини кўлтиқлаб чикиб келаётган тўп-тўп болаларга қаради.

— Булар бор жойда эълон нима керак! — деди.

Янги кино келганда ҳаммадан ортиқ кувониб, бутун қишлоққа жар соладиганлар болалар эканини Давлатбеков яхши билар эди. У бугунги оқшомнинг мумкин қадар тантанали ўтишини истарди. Давлатбеков болаларни тўхтатиб, кечкурун ажойиб бир кино кўрсатилишини шундай оҳангда айтдики, болалар бирдан:

— Ур-е-й! — Кино-о-о-о! — деб чувуллаши.

— Лекин кинодан олдин жуда ғалати лекция бўлади. Бунга ота-оналаринг келишсин. Ойиларингта, опаларингта айтинглар, ҳозирдан ўсма-пўсмасини қўйиб, ясан-тусанини боллайверсин. Ўзларинг ҳам кинога яхши кийиниб, галстук тақиб келинглар. Галстуксиз келган пионер кинога киргизилмайди. Тушунарлими?

— Тушунарли-ии-и!! — деб кичкиришди болалар ва киҳшабарни ҳаммага айтиш учун қишлоқ бўйлаб елдай югуриб кетишиди.

Давлатбеков бу ишни қойиллатганини сезиб, ўзи ҳам бир яйраб олди. Унинг онгида чархпалакка ўхшаб айланаб турган нарса шу пайт ҳамма косаларини қувончга тўлдириб чиккандай бўлди. Тўғри, кечкурун лекциядан кейин тушган саволлар Давлатбековни анча шоширди. Пичанини олдиргандан бери Давлатбековга ўқрайиб юрган ўша Эргаш кўса лекторга караб:

— Маданият дейсиз, мулла ака, бизга шу вақтгача электр туширилмагани маданиятта кирадими? — деб қолди.

Фовур кўтарилиди. «Тўғри савол!» деган хитоблар эшилди. Лектор Эргаш кўсанинг гапини дафтарчасига ёзиб олди, бошқарма парткомида бу масалани кўтаришга сўз берди.

Давлатбеков минбар олдида раислик вазифасини ўтаб турар эди. У симёючлар туфайли яна гап эштиришдан қўркиб, Ойқўлга электр тушириш хақида юқориларга оғиз очолмас эди. Шундай бўлса ҳам, одамларни тинчилиш учун:

— Бу йил Ойқўлга электр, албатта, келади, — деди. — Биз тегишли жойлар билан гаплашиб юрибмиз. Агар яна шунаقا гапларинг бўлса, майли, лекцияни мажлисга айлантириб кўя қоламиз. Қани, ким гапиради? Марҳамат, мажлис очик.

— Кино нима бўлади? — деди кимдир сабрсизланиб.
— Кинони бугун кўрмасак ҳам бўлаверади, — деди Давлатбеков ясама бир совуққонлик билан.

Зал норози бўлиб гувиллай бошлади.

Давлатбековнинг айтганини қилиб, галстукларини тақиб келган ва қаторларга сочилган лолалардек бўлиб ўтирган пионерлар кинонинг бошланишини кутаётган бошқа одамларга қўшилиб:

— Йўқ! — деб кичкиришди. — Кино бўлаверсин!
Кино!

Қарсак бошланди. Давлатбеков шуни истар эди:

— Хўп, хўп, талабларингта биноан, энди «Сен етим эмассан» деган кино кўрсатилади! — деб лекторни бошлаб тушиб кетгунча қарсак тинмади.

Фильмни кўраётганда кўнгли юмшокроқ аёллар уруш даврининг кўзга ёш келтирадиган воқеаларидан пича йирлаб олишган бўлса ҳам, картинадан ҳаммаларининг рухлари кўтарилиб, кўнгиллари яйраб тарқалишди ва бир неча кун шу тўғрида гапириб юришди.

Давлатбеков ёрдамчиларига буюриб, бу фильм билан

лекцияни ўз бўлмининг бошқа қишлоқларидан ҳам айлантириб чиқди. Бу орада хўжалик ишлари бўйича килган ҳаракатлари яхши натижа бериб, бўлими сут топшириш ва пичан ўриш бўйича биринчи ўринга чиқди.

«Ана энди бирортаси менга осилиб кўрсин-чи!» — деди Давлатбеков.

«Бирортаси» деганда у энг аввал Замоналини назарда тутар эди.

17

Мансуров директор бўлиб келганда хўжаликнинг банкдаги счёти ёпилиб ётар, ишчилар, хизматчилар ойликни ҳам вақтида ололмай хит бўлиб юришар эди.

Вилоят бошқармаси бундан хабардор бўлгани учун янги директорни «куруқ» юборгиси келмади. Хўжалик кўтариш учун анчагина маблағ берди. Мансуров шу маблағнинг катта бир қисмини иш хақи фондига ўтказдириб, ойликларни вақтида тўланадиган қилди-ю одамларнинг чехраси очилди.

Кўплар қатори Замонали ҳам янги директорга умид билан қаради. Мансуровнинг ҳамма қишлоқларни ўзи айланиси чиққани, камчиликларни тез пайқаши, планинг бажарилишини қаттиқ талаб қилиш билан бирга, даромадга ҳам кўп эътибор берётгани Замоналига ёқди. Шу тўғрида ўзи ўйлаб юрган муаммоларни директорга кириб айтгиси келди.

Бирок Мансуровга рўпара бўлганда бунга кўнгли чопмай қолди. Янги директор қишлоқларда мушкул ишлар кўплигини кўриб дикқат бўляптими ёки майдачуйда гапларни «дастурхон» килиб арзга келувчилар унинг жонига текканми, ё ўзи табиатан бир оз тундроқ ва чўрткесарроқ одамми, хуллас, идора хизматчилари билан унча очилиб гаплашмайди. Кенгашдами, кабинетидами, агар ходимларидан бирортаси хом-хатала фикр айтса, ёки гапни чўёса, устма-уст луқма ташлаб, шарт кесади.

Замонали идорада план ва даромад масалалари билан шуғулланади. Бошқармага Мансуровнинг имзоси билан юбориладиган баъзи ахборотларни тайёрлашга иштирок этади, шу муносабат билан директорнинг кабинетига деярли ҳар куни кириб туради.

Бугун машинкада кўчиритилган ва таблицалар билан безанганд варақларни Мансуров энди Замоналининг

кўлидан олиб кўра бошлаганда телефон устма-уст жиринглаб қолди.

Мансуров ковоғини солиб трубкани олди-ю кейин бирдан чехраси очилиб:

— Э, Абдуманноп Воҳидович, салом алайкум! — деди.

Абдуманноп Воҳидов бошқарма парткомининг биринчи секретари эди. У билан Мансуров университетда бирга ўқиганини, ҳозир ҳам икковининг яқинлиги борлигиги Замонали одамлардан эшитган эди. Шунинг учун Мансуровнинг галига қулок солмасликка тиришиб, девордаги катта соатта ва оқ дермонтиң қопланган эшикка қарай бошлади.

— ... Ҳа, Ойкўл деган қишлоғимизга ҳали электр борган эмас, — деди Мансуров трубкага.

Замонали беихтиёр қулогини «динг» қилиб тинглашга тушди. «Оббо, Ойкўлга келиб кеттан, лектор қишлоқнинг талабини Воҳидовга бориб айтибди-да!» деган ўй кўнглига жуда илиқ туюлди.

— ... Бошқа қишлоқларимизнинг кўпига электр борган, — дерди Мансуров. — Ҳа, тўғри, Ойкўлга ажратилган симёочларни бултурги директор молхонага ишлаттириб юборгани рост... Лекин бунинг учун қишлоқни «жазолаш» керакми ахир?.. Албатта!.. Менми?.. Ҳа, ижроқомга икки марта кириб ҳал қилолмадим... Энди ўзингиз сал юмшатиб берсангиз, кейин мен... Ҳа, Ойкўлни қолоқлиқдан чиқаришнинг чоралари... Албатта-да, ахир, электр билан ҳам маданият боради, ҳам... йўқ, мана, масалан, кўй киркимини олинг... Чўпонлар қирқлик ишлатиб, қўллари қаваргани билан ишининг унуми бўлмайди, жун қимматга тушади. Холбуки, қўйнинг жунини электр билан оладиган машиналаримиз бекор турибди. Мана шуни тушунишмайди-да!.. Ўзингиз бир ёрдамлашинг, Абдуманнопжон... Ҳўп, хўп, эртагача!..

Мансуров трубкани қўйиб, Замоналига томон бурилганда чехраси одатдагидан хийла очик кўринди. Столига ёпилган кўк мовутнинг бир чети сал буришиб турган экан, шуни кафти билан секин текислаб қўйди. Сўнг Замонали тайёрлаган материалларни вараклаб чикиб:

— Бўлти, раҳмат, — деди ва Замоналига жавоб бермоқчи бўлди. Аммо Замонали стулга яхшироқ ўрнашиб, бир лаҳза жим қолди-да:

— Муталлиб Мансурович, мен ҳам Ойкўлданман, — деди. — Ҳозир телефонда сиз айтган гапларни эшитмай-

ин десам ҳам... эшитиб қолдим. Мени кечиринг. Ойкўлни қолокликдан чиқариш... менинг ҳам кўнглимда бир дард бўлиб юрибди... Шуни сизга айтиб, маслаҳат сўрамоқчи эдим.

— Хўш, қани...

Замонали гапни Ойкўлнинг илгари сердаромад хўжалиги бўлганидан, ғаллани ҳам кўп экиб, яхши ҳосил олганидан бошлади. Сўнг унинг Бодомзорга қандай кўшилганини, отаси билан Каттаевнинг орасида қандай олишувлар бўлганини, Давлатбеков раис бўлиб орден олган йили чорва қандай ўтириб қолганини, ўшандаги хатоларни ҳозир тузатиш нега қийин бўлаётганини бирма-бир айтиб берди.

Муаммонинг бир чети Давлатбеков орқали бошқарма бошлиғи Фиёсiddиновга ҳам бориб тақалишини, Замоналининг кўнглида отасининг дарди ҳам борлигини сезган Мансуров сукут қилиб ўйланиб турди-да:

— Чигал масала, — деди. — Ўша ёқларда яна ғалла экиш бўлса, биз ўзимиз ўйлашиб кўрармиз. Лекин нотўғри бирлаштирилган қишлоқларни ажратиш... бошқарманинг иши. Фиёсiddиновнинг қулоғига ҳозир бунақа гап кирмаса керак.

— Мен буни ўртоқ Вохидовга ёзиб бермоқчи эдим, — деди Замонали. — Ё мажлисда гапирсаммикан? Унда Давлатбеков «долзарб пайтда одамларни ишдан чалғитяпти» деб айблаши мумкин.

— Йўқ, бўлмайди... Вохидовга ёзиб берганингизда ҳам... бир нарсани унумтманг, биродар. «Давлатбеков ундей, палончи бундай» деб алоҳида шахслар тўғрисидаги гапни қўпайтириш керак эмас. Принципial баҳс бошқаю «палончини йикитишим керак» деб қасдма-қасд олишиш бошқа. Хусумат аралашган ишлардан мен ҳам жуда безор бўлганман. Агар сизда ҳам шу сезилса, мендан ёрдам кутмайсиз.

Шу топда Мансуров Замоналига яна бадқовоқ ва тунд кўринди. «Давлатбековга тақилма!» деб огоҳлантирганими бу «ё ишни пухта қил» демоқчими? Наҳотки Замоналини хусуматга боради деб ўйласа?

Замонали директорнинг олдидан мана шунақа ўйлар билан чиқиб кетдию бир неча кун нима қилишини билмай юрди. Сўнг директорга айтганларини қисқа ва лўнда қилиб қоғозга туширди-да, Вохидовга элтиб берди.

* * *

Давлатбеков бугун идорадан анча хурсанд бўлиб чиқди. Ҳозир унинг бўлими сут топшириш ва пичан ўриш бўйича олдинда бормоқда эди. Бугунги кенгашда Мансуров шуни айтиб, «бошқалар ибрат олиши керак» деган маънода гапирди.

«Тан берди-я, бачағар! — дерди кўчада кетаётган Давлатбеков. — Душманларим мени ёмонлаб юрган бўлса ҳам, бу мақтади-я! Танти экан-е. Тил топишиб кетадиганга ўхшаймиз».

Давлатбеков танишининг ҳовлисига боғлаб келган отини олгани борар экан, атрофга мамнун бир назар ташлаб чиқди.

Сойининг нариги юзидағи сердараҳт истироҳатгоҳнинг ичидаги ёзги кинотеатрнинг баланд девори қўриниб турибди. Кинотеатрнинг болохонасида қулоқни қоматта келтирадиган жаз музика янграйди ва «Сукунат» фильмига одам чорлайди.

Бири чойхона олдида, бири чорраҳада баланд симёточлар устида турган темир радиокарнайлар жаз музикани босиб кетишга тиришаётгандай қаттиқ-қаттиқ сўйлайди.

Радиокарнайнинг тагидаги магазинда ун ва макарон берилгапти. Ўттиз-кирқ киши сабрсизлик билан навбат кутади, кимлардир навбатсиз олишга уринади, қўпчилик шовкин солиб, бунга йўл бермайди. Идораларда иш куни тамом бўлгани учун одам тобора кўп келиб, магазин олдида оломон улканлашгапти.

Давлатбеков шу магазин олдида бир нарсадан ҳайрон бўлиб тўхтади: макарон олишга турган одамлар орасида Мансуровнинг онаси ҳам бор. Кўп йиллар ўқитувчилик қилиб, бу йил пенсияга чиқкан, ингичка олтин гардишли кўзойнак такқан рангпар кекса аёл, кўлида бўш сумка, ёнидаги аёллар билан гаплашиб навбат кутубди туребди.

Давлатбековнинг хаёлига дадил бир фикр келди. У оркага қайтиб, яна идорага, директорнинг кабинетига кирди. Дабдурустдан:

— Ўртоқ Мансуров, — деди, — бизни синамоқчимисиз ё уялтироқчимисиз?

Хирабоқ бир ёзувни кўзойнак билан ўқиётган Мансуров кўзойнагини тез қўлига олди:

— Тинчликми ўзи?

— Онангиз макаронра навбатда турибдилар.

Давлатбеков бу гапни шундай қуюниб айтдики, гүё Мансуровнинг онаси эмас, унинг ўз онаси чидаб бўлмас даражада қийналиб колган...

Мансуров оила аъзоларининг ишига ходимларининг аралashiшини ёмон кўради. Бундан ташқари, онасининг магазинларга кўп чиқишини хўшламайди, «нима керак бўлса айтинг, ўзим олдириб бераман» дейди. Бироқ онаси пенсияга чиққандан бери уйда ўтириб, зерикар, «бировларни ишга солиб олдириб берганинг керак эмас, ўзим ҳам бўшман, қўғчилик навбат кутганда мен нега кутмас эканман!» дер эди.

Мансуров ҳозир бу гапларни эслаб, «кексалик хархапаси», деб яна гапи келди. Аммо Давлатбековга мулоиймроқ гапиришга тириши:

— Хўш, директорнинг онаси магазинда кўп қатори навбат кутса нега бунча эриш кўринади ўзи?

Мансуров бу саволни фақат Давлатбековга эмас, ўзига ҳам бермоқда эди. Онасининг ҳозирги ишини бир кўнгли ёқтиримай турипти. Яна бир кўнгли Давлатбековнинг шу ишга аралашганидан норози бўлиб, онасини баразли гапдан ҳимоя қилишга ундейди.

Ундаги иккиланишни сезган Давлатбеков жонкуяр одам қиёфасида яна дадил эътиroz қилди:

— Тогдачи чўпонларга ун-пунларни рўйхат билан жўнатдирдингиз. Сизнинг оиласизга шу рўйхатдан ўрин топилмасмиди?

— Чўпонлар бу ерга келиб ҳар нарсага навбат кутса, қўйни ким боқади, ўртоқ Давлатбеков? — кулиб сўради Мансуров.

Мансуров «арзимаган гапни бунча жиддий муаммога айлантиримайлик» деган маънода кулар эди. Аммо Давлатбеков бу кулгига бошқача маъно берди. «Жонкуярлигим ёқяпти, фақат ўзини камтар тутиб куляпти» деб ўйлади ва яна бир поғона кўтарилди:

— Э, қўйинг-э! Камтарлик ҳам эви билан-да! Идора хизматчиларингизда ҳам фаросат йўқ экан-е! Ойингизни чақиринг, бу ердагилар эплаёлмаётган бўлса, мен сизга бўлимимизнинг магазинидан бериб юборай шу макарон билан унни. Бу йил бизга Украянанинг буғдоидидан тортилган унлар келган!

Мансуров бирдан жиддийлашиб:

— Лекин менга кўп керак-да, — деди. — Бўлимингизда бори етармикан?

Давлатбеков «энди тил топишдик» деб қувониб, паст товуш билан:

— Неча пул керак? — деди.

«Бу менинг кўнглимага макарондан кўпrik солиб ўтиб, ҳамтовоқ бўлмоқчи-ку» деган гап энди Мансуровнинг кўнглига келди. У истехзоли жилмайиб деди:

— Ҳар бир ишчи билан хизматчига бир пуддан бўлганда ҳам сал кам уч минг жон... ҳисоблаб қўрингчи?

Давлатбеков сир бой бериб қўйганидан изза бўлиб:

— Тўгри, сиз бутун хўжаликни ўйлашингиз кепрак, — деди. — Лекин шундай нуроний онангиз бор эканлар. Ахир бу танқисликлар вактинча-ку. Ўтган йилги қурғоқчиликнинг касофати. Бу йил йиғим-терим яхши олинса ўтади кетади. Сиз онангизни қийнаганингиз қолади. Муваққат танқислик бу!

— Муваққатми, бошқами, нима қийинчилик бўлса, шуни биз эл билан баробар торгамизми, йўқми? Ёки элга меҳру оқибат бизнинг давримиизда унутилиб кетса ҳам майлими?

— Албатта унутилмаслиги керак... Ахир мени ҳам бу ерга меҳру оқибат тортиб келди-ку. Азбаройи сизнинг онангизга кикина бир ёрдам килганидан...

Давлатбековнинг риёкорлиги энди Мансуровнинг жахлини чиқарди:

— Сиз меҳру оқибат кўрсатаман десангиз, директорнинг онасидан бошқа одам топилмасми? Бўлимингизда ёрдамга муҳтоҷ одамлар озми? Ёрдам сўраёттан қишлоклар йўқми?

— Мен кўлимдан келган ёрдамни ҳеч кимдан аяган эмасман. Мана, битта факт. Иш қайнаган пайт бўлса ҳам, ўзим югуриб юриб, ҳамма бригадаларга кино кўрсатдим... Лекция ўтказдик...

— Ойда-йилда битта кино!.. Агар электр бўлса, одамлар кинони хоҳлаганида кўрар эди. Мен нуқул сизнинг оғзингизни пойлайман. Ойқўлга электр туширишни талаб килармикинсиз дейман...

— Энди, сизнинг ташвишингиз бусиз ҳам жуда кўп деб тортиниб юрибман-да...

«Яна йўл топди-я, бунақа маккор одам кам бўлади!» — деди Мансуров ичидা.

Давлатбеков симёочлар важидан гап эшишишни истамай жим юрганини Мансуров аллақачон сезган эди.

— Мана, — деб Мансуров столининг тортмасидан

битта қоғоз олиб Давлатбековга узатди. — Сизнинг... «тортичоклигингизни» сезиб, биз ўзимиз ҳаракат қилдик. Вохидов ёрдам берди. Энди сиз бу қарорни олингу ишни тезлатинг. Ойкўлга шу ойнинг охиригача электр бориши керак.

Давлатбеков ўлганининг кунидан «кувонч» билдириди:

— Жуда яхши бўлипти-да! Бу ёғи албатта бизга тан. Лекин... бу ой ичи бошқа долзарб ишлар қўпроқми...

— Бошқа ишлар ўз йўлига. Сиз макаронга сарфла-моқчи бўлган вақтингизни ҳам шунга сарфланг!

Давлатбеков бу гапни ҳазилга йўйиб, зўрмазўраки кулди.

Мансуров деразадан қараб, ташқарида тўхтаб турган прицепли машинани боя мўлжалта олиб қўйган эди. Ҳозир шу машинага ортилган тўрт киррали цемент «симёғоч»ларни Давлатбековга кўрсатди:

— Илтимос шуки, энди мана бунака арралаб бўлмайдиган «симёғочлардан» ўрнаттиринг!..

Давлатбеков «хўп» дейишга мажбур эди.

Орадан икки ҳафта ўтгач, симёғочлар сафи жарлардан ва қирлардан «ҳатлаб» ўтиб, Ойкўл томонга тизилиб бора бошлиди.

18

Саратон киргандан кейин чилланинг қори баланд чўққиларнинг учига чиқиб кетди. Булатлар ҳам қўпроқ ўша баландликларда хурпайиб юришади, курк бўлган товуқларга ўхшаб, оқ чўққиларни узок-узок босиб ётишади.

Арчазор ўрмон тогнинг пастидан сийрак бўлиб бошланади-ю баландга чиқкан сари қалинлашиб ва йириклишиб боради. Бироқ уч-тўрт чақирим юқорилагандан кейин ўрмон янга сийраклашади. Салқин баландликларда бутадай яккам-дуккам нимжон арчалар ерга қапишиб ўсади, қорли чўққиларга яқинлашганда эса тамоман йўқолади. Афтидан, ўрмонга тогнинг бели кўпроқ ёқади.

Чўпонлар қўйларини ўрмон сийракроқ жойларда, тогнинг белидан юқоридаги ўтлокларда бокадилар.

Кўкёна деб аталадиган кенг ўтлокнинг этагида юз йиллик арчалар, танаси қизил чиройли четанлар, гуж-гуж бўлиб турган кул ранг зирклар, итузумга ўхшаб мева қиласидиган шилби дараҳтлари (бу мевани айиклар

шилиб ейиши яхши кўради) — ҳаммаси бир-бирига чирмашиб, улкан бир ўрмон яратган.

Кор сувлари ва тоғ булоқлари тошларга урилиб шалдираиди. Бу шалдираш ўрмондан акс садо бўлиб қайтади.

Бир вақт ғазабли йўғон товуш бу шалдирашни босиб кетди:

— Ча! Харом ўлтири! Ча!

Юнги узун чиройли қора серка арчазорлар орасидан чопиб чикди-ю Кўкёнанинг тик ён бағридан юқорига қараб чопди.

Унинг кетидан Холбек югуриб келмоқда эди. У серкани узоқдан қувиб келаётгани қора терга ботиб кетганидан ва оғзини очиб, қийналиб нафас олаёттанидан билиниб туар эди.

У яна бир марта ғазаб билан:

— Ча! — дедио бор кучини тўплаб, ёнанинг ўнг томонидан чопиб кўтарила бошлади. Холбек серканинг ён томонидан айланиб ўтмоқчи ва олдидан кесиб чиқмоқчи эди. Аммо серка ундан тезроқ ва енгилроқ чопар эди.

Холбек қўлидаги иргай таёфини серканинг боши устидан ошириб олдинга отди.

Одатда қўй-эчкилар чўпоннинг таёни устидан ўтмайди, олдига таёқ келиб тушса, дарров орқага қайтади. Серка ўз олдига келиб тушган таёқдан ҳатлаб ўтмадио аммо ортга ҳам қайтмади. Бир сакраб ўнг томонга бурилди-да, аввалгидан ҳам тезроқ чопиб, қийиклар юрадиган қўкиш қоятошлар орасига кирди. Тошдан тошга сакраб ўтиб, кўринмай кетди.

Холбек тоғда кўп юриб пишиган бақувват йигит бўлса ҳам, хозир жуда холдан тойган эди. Серкани тутолмаслигига кўзи етгач, ўзини майнин қўқатнинг устига ташлади.

Бири ортидан бири мўралаб турган бехисоб ён бағирларга, бир-биридан тик қоятошларга, бири бирига уланниб кетган жилгаларга, кўл етмас улкан чўққиларга Холбек ҳозир ғазаб билан қараб чикди. Бу улкан тоғ, бу ёввойи табиат уни бояги серкадан ҳам ожиз қилиб қўйган эди. Холбекдан безиб қочган серка шу тоғдан, шу табиатдан химоя топган эди. Бу беозор уй ҳайвони энди ёввойи тоғ эчкисига айланиб кетиши мумкин — бундай ходисалар тоғда бўлиб туради...

Холбек елкаси билан нафас олиб, ҳансираф ётган жойдан Кўкёнанинг тепасида ўтлаб юрган бир сурув

кўй кўринар эди. Холбекнинг кўзи барваста чўпоннинг ёнидаги аёл кишининг сариқ кўйлагига тушиди. Бу Хулкар эди. Ҳали аёл кишининг оёғи тегмаган бу баландликда юрган Хулкар эри билан бирга Холбекка тепадан кулиб караётгандай кўринди. Холбек сакраб ўрнидан турди. Таёгини қўлига олди-ю қиялаб пастга тушиб кетди.

Катта бир дўнгликтинг икки томонида икки сурув кўй ёйилиб юрар, ёлғизлиқдан зериккан чўпонлар дўнглик устига тўпланишиб, гаплашиб туришар эди.

Кўнғиртоб мўйловлик, қирқ беш ёшлиқ қисик кўз Суюнбой ака таёғига кўкрагини тираб, тикка турар эди. Юзи ва қулогига ҳам жун чиқиб кетган, гўштдор, бурнида кўкиш томирчалар кўриниб турган серкош, серсоқол Эшмурот ака — лақаби «жунбош» — эллик ёшларга бориб қолган. У таёгини тиззасига кўйиб, катта бир тошнинг четида ўтирибди.

Директор ўша куни Турдини «омборнинг тарозисига посонгисан» деб уришгандан кейин, у ҳам кўйга чиқиб келган. Хозир Эшмурот ака билан бирга Ойкўлнинг бўйдок кўйларини боқаётган Турди кўкат устида ёнбошлаб, пичоғи билан бир чўпни йўнар эди.

Холбек уларнинг олдига бўшашиб қайтиб келди.

— Ие, ахир, ушлаган эдинг-ку! — деди Эшмурот ака.

— Падарига лаънат, бўйнидаги или ночор экан, узилби кетди.

Серканинг бўйнига осилган сариқ жез қўнғироқча узилган или билан Холбекнинг қўлида қолган эди.

— Uriб чатоқ килдинг-да, ука, — деди Суюнбой ака. У Холбекнинг шериги эди. — Сал нарса бўлса отни ҳам, кўйни ҳам, эчкини ҳам савалайверасан. Бирда эмас бирда қасдини олади-да.

— Урмай нима!.. — Холбек серкани сўқди. — Кўйларни нуқул кийик юрадиган бузук жойга бошлайди!

— Бу зор қолтур ўн кундан бери туткич бермаяпти, шу кетища ё бўрига ем бўлади, ё кийикларга қўшилиб кетади, — деди Суюнбой ака.

— Э, сиз мунча кўркманг, бўри еса товонини ўзим тўлайман.

— Товонидан ҳам уяти ёмон, ука! Серка кўйнинг йўлбопчиси, шунинг учун ҳар сурувда битта бўлади. Серкасини йўқотган чўпон байробини олдирган аскарга ўхшаб қолади.

Холбекка ҳам шуниси алам қилмоқда әди. У қўлида қолган қўнфироқни ерга аччиқ билан отиб урди.

Қўнфироқча узук-юлук жиринглаб, бир-икки юмаладиу Турдига яқин бориб жим бўлди.

— Э, буни йўқотманг, Холбек ака! — Турди қўнфироқни олиб тилига қаради: — Узилмти... Менга каранг! Серкани бўри еди деб акт тузинглару шу қўнфироққа қўшиб беринглар қўйинглар.

Эшмурот ака қулди.

— Сенга шу қўнфироқ керакми? — деб Холбек Турдига ўшқирди. — Ол, бўйнингта ос!

— Дарров тажанглигингиз тутмасин, мен тўғриликча маслаҳат бердим.

— Э, бу Холбекнинг тажанг бўлганича бор. — Эшмурот ака ўрнидан туриб пастда ёйлаётган қўйларига бир караб олди. — Бу йил тоққа бир касофат оралаган. Пастдаги фермадан кечаси айиқ битта бузоқни қўтариб кетибди. Ҳеч ақлга сиймайдиган иш.

— Гўштта ўрганган айиқ бор битта, — деди Суюнбой ака.

— Гўштга ўрганса тўғри фермага борадими?

— Подачилар ҳам мундай чодирдан чиқиб, ўқ-пўк отишмапти-да, ўлгудай кўрқоқлик қилишибти.

— Ўқлари ёмғирда қолиб, дориси нам тортган экан дейишиади.

— Баҳона.

— Баҳона бўлмагандга ҳам, кечаси иккита айиқни битта ов милтиғи билан эслаб бўладими? Айиқ ярадор бўлиб қутургандан кейин бутун фермани пийпалаб ташлайди-ку.

— Буниси рост.

— Ҳа, мен шуни эшиттандан бери қўрқиб юрган эдим. Мана энди бу серка...

— Сиз ҳар нарсадан қўрқаверасиз, — деди Турди ва Кўкёнадан тушиб келаётган Хулкарни қўрсатди: — Ана уни қаранг. Аёл боши билан ҳеч нарсадан тап тортмайди.

— Мен мана шуни айтяпман-да. Буларнинг касофати бизга уряптими, дейман. Қўй жонивор жуда ҳалол нарса, бехосият одам ораласа, бирор фалокат бўлмай қолмайди.

Ҳамма бирпас жим қолди.

Эшмурот ака томоқ қириб олди-да:

— Ё тавбантдан кетай худо! — деб қўйди. Бу ибора-нинг маъносини унинг ўзи ҳам яхши билмайди, аммо

гунога алоқадор мавзуда гапирса шу сўзларни кўп такрорлашга одатланган. — Уруш вақти... Мен Ховос томондаги бир колхознинг қўйини бокаман. Шеригимнинг ёшгина хотини бор, эрини йўқлаб қўшга кўп келади. Бир хил кунлар ётиб ҳам қолади. Ўшанда мен кучга тўлган норгул йигитман... Ё тавбангдан кетай худо, ҳалиги жувонни кўрсан шундай шайтон кўтаради, унга қарамайин десам ҳам шундай тикилиб қарайман!.. Эри курфур ҳам бўшрок йигит эди... Бир кун жувон менга жилмайиб қўйгандай бўлди. Шайтоним авж олиб, йўлини пойлашга тушдим. Киш пайти эди. Жувон қишлоқдан чиқадиган куни сурувни унинг йўлидаги овлокроқ бир жойга ёйиб чиқдим. Шу атрофдаги пичан ғарамини мўлжалга олиб қўйдим... Ё тавбангдан кетай худо, хаёлимга шундай нарсалар келадики, қўйлар ҳам қўзимга кўринмайди, чўпонлигим ҳам эсимга келмайди. Нукул ҳалиги жувоннинг йўлига қарайман... Бир вақт сал ҳушимни йиғиб атрофга кўз ташласам, бўрон бошланиб, шамол қўйларни Гулдурама жар деган бузук жойларга қараб кувиб боряпти. Олдинга чопиб ўтиб, сурувни кайтармоқчи бўлдим. Ё тавбангдан кетай худо, сурув ўзимни жарга суриб олиб бориб ташласа бўладими!.. Жарда қор бор экан, ҳечқатим синмади. Лекин дарров эмаклаб қочмасам қўйларнинг тагида қолиб ўлар эканман... ўша куни ўтгиз уч қўй жарга қулаб, бир-бирининг тагида қолиб, ҳаром ўлди... Ҳалоллаганларимни айтмаёқ қўяқолай.

Эшмурат ака бунинг ҳаммасига ўзининг бузук ниятидан эмас, ўша жувоннинг бехосиятлигидан кўрар:

— Кўйга аёл ораласа ёмон бўлишини мен ўшанда кўрганман, — дер эди.
— Ўзингиз ҳам бироннинг жуфти ҳалолига кўз олайтирибсиз-да, роса жазосини тортибсиз! — деди Суюнбой ака кулиб.

— Э, мен тинчгина юрган эдим. Ўша жувон келдию бутун ишни худо урди!

— Ҳамма бало одамнинг ўзида, — деб эътиroz қилди Суюнбой ака.

Икковлари баҳслашиб кетиши. Холбек Эшмурут аканинг тарафини олди. Чунки у ҳам «касофат» деган нарсадан кўрқади. Бундан ташқари, Эшмурат ака айни Ҳулкарнинг «бехосиятлигига» ағдариб, Холбекка бир оз енгиллик берди.

Турди гапга аралашмас, ўрнидан кўтарилиб, Ҳулкар

кетган томонга қараб турарди. У Эшмурот акани «қолок одам» деб билар, унинг гапларига эътибор бермас эди. Тоғда аёл зотини соғиниб юрган Турди Ҳулкар билан бир учрашиб, гаплашишга иштиёқманд эди.

19

Кўйлар тунайдиган бўзлик қўтонлар қорамтири арчазорлар орасида яшил оролларга ўхшаб кўринади. Денгиз сатҳидан неча минг метр баланд турган шу қўтонлардан бирида Авазларнинг чодири бор. Тош ўчокда арча чўти яллиғланиб турибди. Енгларини шимариб олган Ҳулкар чодир олдига супра ёйиб, яхши кўпчиган хамирдан зувала ясаянти.

Тоққа чикқандан бери унинг юзи янада тиниқлашган. Кўзининг оқи ниҳоятда тоза. Тоғда хаво салқин бўлса хам, сийрак, шунинг учун офтоб юзни тез қорайтиради. Аммо Ҳулкарнинг оч жигар ранг ёноқларида ажиб бир қизиллик ўйнайди.

Тўғри, бу ерда хам ташвиш оз эмас. Ҳулкар чодирда ёлғиз ўтиргиси келмайди, рўзгор ишларини битиргач, Авазга қўшилиб, ҳар куни аллақанча ёналардан ошади, аллақанча жилгалардан ўгади. Пастта тушиб, юқорига чиқаверишлардан оёғи толиб, нафаси қайтиб кетади. Тунлар хам тинч ўтмайди: қўтон очиқ бўлгани учун кўйлар туриб кетиши ёки бирор йиртқич оралаб қолиши мумкин. Кечалари Аваз чодирдан ташкарига чиқиб, ечинмай ухладиди. Ҳулкар хам чодирда якка ётишни истамайди-ю хаво очиқ бўлса эрининг ёнига чикади. Кўрпа-тўшак, оқ чойшаб ва оқ ёстиқлар ичкарида қолади, чунки ташқарида ётган чўпоннинг устига гоҳ кўйлар бостириб кела-ди, гоҳ кўзичалар кумалоклаб кетади...

Бугун кечаси эр-хотин юлдузлари парпираган қопқора осмонга қараб ётиб, шу тўғрида гаплашиб қолинди.

— Одамлар яхши кўрган хотинлари учун қасрлар қурган экан. Сенинг ётишинг бу, Ҳулкар. Четдан қараган киши «шу хам турмушми» деса керак.

— Четдан қараган одам нимани кўради? Менинг кўзим билан қарасин.

— Қани, кўзингни бер, бўлмаса, мен бир қарай...

— Каранг... Ҳозир биз энг чиройли бир қасрда ётибмиз. Шифтида қандиллар эмас... юлдузлар ёниб турибди. Деворлари гиштдан эмас, тоғнинг тошларидан, ўрмон-

нинг арчаларидан. Бир хил қасрлар хотинларга қафас бўлган экан. Бу ерда мен... сиздай эркинман.

— Мендай?

— Ойим раҳматли мени қиз тукқанидан ўксинар эди. «Эрк деганинг ҳаммасини эркакка берган, худо сўймаган бандасини аёл қилиб яратади» дер эди. Мен сизга ўхшаган йигитларга ҳавас килар эдим... Чодирдан чиқиб, ёнингизда кийиниб ётганим ҳам шундан.

... Бу сухбатни Ҳулкар ҳозир батафсил эслар эди-югоҳ ўзидан-ўзи бир оз уялиб, гоҳ завқ қилиб жилмаяр эди.

Ҳулкардан анча наридаги улкан арча тагида қулоғи ва думи кесилган, боши катта Тўрткўз ит ерга бағрини бериб ётарди.

Ҳулкар хамирни зувалалаб бўлди-ю ўчоқдаги чўғустига қозонни тўнтариб қиздира бошлади. Ит ўрнидан туриб, йўғон товуш билан вовуллади.

— Тўрткўз, Тўрткўз! Қўшнингни танимадингми? — деди Турди.

Ҳулкар Турдини кўриб беихтиёр қувонди: тоққа чикканларидан бери қўшни чўпонлар улар билан бордикелди қилишмас. Ҳулкарга ўқрайиб қарашпар эди.

— Тўрткўз, ёт! — деди Ҳулкар ва Турдига пешвоз чиқди.

Ўчоқдаги чўғнинг тантидан Ҳулкарнинг юзи қизарип, кўзлари ёниб турар эди. Турди унга шўх бир назар ташлаб:

— Ҳорманг, Ҳулкархон! — деди.

— Келинг, Турдивой, омонмисиз!

Турди ўзини анча эркин тутар эди. Чодирдан ичкарига бош суқиб:

— Ҳеч ким йўқ-ку, — деди. — Ие, радиони ҳам олиб чиқибсиз-да.

— Ўлсин, батареяси тамом бўлиб хириллаб қолди.

Ҳулкар қизиган қозонни ўтдан олди. Зувалаларни ажаб бир чаққонлик билан қозонга ёпишириб, ёйиб, нон шаклига келтирди. Урвоқсиз юмшоқ ҳамир қизиган қозонга «жиз-жиз» этиб ёпишар эди. Ҳулкар нонни ёпиб бўлиб, устидан озгина сув сочди-да, қозонни яллиғланган чўғнинг устига тўнкариб қўйди.

Турни унинг ҳар бир ҳарақатини ҳавас билан кузатар эди. У хийла келишган йигит эди. Ўзининг қизларга ёқишини билар, шунинг учун Ҳулкар билан ҳам анча дадил гаплашар эди.

— Хулкархон, қўлингизда магнитингиз борми дейманда?

Юзи иссикдан бўёриккан Хулкар унга савол назари билан қаради. Турди изоҳ берди:

— Шундай юмшоқ хамир тўнкарилган қозондан оқиб тушиб кетмагани фалати. Худди магнит ушлаб тургандай.

— Ҳа, буми? Бунақа «магнитни» ойингизнинг қўлларида кўрмаганмисиз? Ҳожар холам ҳам қозон нонни яхши ёпадилар-ку.

— Э, у бошқа! Сиз бошқачасиз!

Унинг мақтовида алоҳида маъно борлигини Хулкар энди сезди:

— Бирор иш билан келганмидингиз?

— Қатикқа уста эмишсиз, оқлиқ олмоқчи эдим.

Хулкар қозонни ўтдан олди. Нон арча чўғида қизарив, кўлтиб пишган эди. Хулкар уни каптир билан кўчириб ола бошлади.

Турди нонларнинг юзида Хулкарнинг қўлидан қолган фалати изларга қараб:

— Нонни ҳам ўзингизга ўхшатиб чиройли қиласиз-а! — деди.

Хулкар қошини чимириб:

— Оқлик керак бўлса, чодирдан олиб кета қолинг, — деди. — Қатик қўк кастрюлкада.

Турди чодирга кирди, сирланган қўк касрюлкани кўрса ҳам кўрмагандай:

— Қани? — деди. — Ўзингиз олиб бермасангиз мен тополмайман.

Хулкар қип-қизил сўлқилдок нонларни дастурхонга ўраб чодирга олиб кирди.

— Мана-ку, — деб кастрюлкани кўрсатди.

— Хулкархон, энди шу нонингизнинг хамиртурушидан ҳам бермасангиз суким киради.

— Девдай йигит хотинларга ўхшаб оқлик, хамиртуруш сўраб юришингиз қизиқ.

— Нима қилайлик, бу тоғда бизнинг сизга ўхшаган... Хулкаримиз бўлмаса. Нонни ҳам, қатикни ҳам ўзимиз пишириб, ивитамиз-да.

— Ажаб бўлгти! — деб Хулкар кулди. — Хотини борлар олиб чиқса бўлмайдими?

— Менда хотин ҳам йўқ.

— Бўлмаса, уйланинг!

Турди унга жилмайиб қараб қолди.

Хулкар унинг кўзига одамлар айтгандаи «шайтони зўр» жувон бўлиб кўринди. Турди бир энтикиб олиб:

— Уйланиш тўғрисида сиздан маслаҳат олмоқчиман, — деди. — Сизга ўхшаган бирор киз бўлс...

Хулкар ҳам энди ўзи хақида тарқалган ёмон гапларни эслади. Турдининг тўғриликча келганидан шубҳаланди.

— Мана ҳамсоялик ҳурмати, — деб нондан иккита-сини берди: — Сукингиз ёмон бўлса, олинг. Маслаҳатни мендан яхшироқ аёллардан сўрарсиз... Мана оқлик...

— Хулкархон, нега ундаи дейсиз? Сизни ёмон деган-ларнинг ўзлари ёмон.

— Раҳмат, Турдибой... Энди мени гапга тутманг, Аваз аканлизига тушлиқ элтишим керак.

Хулкар дастурхонга ўроғлиқ нонни бир кўлига, кас-триюлкадаги кўйининг қатифини иккинчи кўлига олди-ю чодирдан чиқди.

Турди келган томонга қайтиб кетар экан, елкаси оша ўтирилиб Хулкарга қаради.

— Эрингизга ҳавасим келяпти!

Хулкар Тўрткўзни эргаштириб каршидаги ёнада ке-тиб борар эди. Кулиб кўйди:

— Ҳавасингиз келса, айтдим-ку... Киз кўп!

Турди нарирокқа бориб, унга яна бир ўгирилиб қара-ди.

20

Кун қиёмга келган бўлса ҳам, тоғ ҳавоси салқин, кўй-кўзилар жилғанинг майин кўқати устида — офтобда кавш қайтариб дам олишади. Шоҳи узун қизил серка арча соясида ястаниб ётиби. Шоҳининг уни билан би-қинини қашлаганда бўйнидаги қўнғирокча мулојим жи-ринглаб кўяди.

Аваз билан Хулкар юкоридан шилдираб тушаётган тиник сув бўйида, арча билан айқашиб ўсган зирк таги-да ўтириб овқатланишади. Улар ўтирган баландликдан жилғадаги сурув яхши кўринади. Катта бўлиб колган семиз кўзилар оналарининг соясига бошларини яшириб кавшанишади. Кичикроқлари жилға бўйида у ёқдан-бу ёққа югуриб ўйин тушишади. Шўх ширбозларнинг ора-сида Аваз даладан топсан тусоқ кўзичалар ҳам ўйноқлаб юрибди.

Тоғ ялпизининг ва қандайдир хушбўй бир ўтнинг хиди сув салқинига қўшилиб димокқа урилади. Қарши-

даги ён бағирнинг гоҳ у тошида, гоҳ бу тошида какликлар бир-бирини йўқлаб сайрайди.

Авазлардан беш-тўрт қалам нарида Тўрткўз ит иягиги олдинги оёқларига қўйиб кимир этмай ётади: гўё у ҳам какликларнинг сайрашидан эриб кетган.

Аваз овқатни еб бўлиб, майин кўкат устига чўзилди. Баданидаги чарчоқлик ёқимли бир ховурдай тарқаб йўқолиб борар, еру кўк бенихоя осуда туюлар. Аваз ўзини ҳар қачонгидан ҳам эркин ва хотиржам сезар эди.

Баланддан самолёт фўнгиллаб ўтар экан, Хулкар уни кўзи билан қидириб осмонга қаради. Қанотлари шўнғиёттан күшини эслатиб орқага керилган «ТУ» жанубуга томон шошади. Ким билсин, Дехлигами ёки Жакартагами?

Хулкар бошини орқага ташлаб самолётга тикилиб турганда дуррасининг устига чамбар килиб қўйган икки ўрим узун соchlари очилиб кетди-ю учи кўкатлар устига келиб тушди.

Аваз ётган қўйича қўлини чўзиб кўкат устидаги соч ўримларидан бирини олди ва секин тортди:

- Чўзил сен ҳам.
- Йўқ, қўйинг.
- Чарчагандирсан. Чўзила қол.
- Мен ўтирганда яхши дам оламан.

Авазнинг шўхлик қилгиси келар эди. Хулкар буни сезиб нарироқ сурилиб ўтириди-да:

— Ана у Турди-чи, — деди. — Ўша оқлик сўраб келибди. Кўзи бирам сук. Нон килаётувдим. Иккита бердим.

Аваз қўлларини бошининг орқасига қўйиб, осмонга тикилиб қолди.

Хозир унга олам ҳам, одамлар ҳам шу осмондай тоза ва ёруғ қўринар, дунёда ёмонлик йўқдай, факат тушунмовчилик бўлиши мумкиндай туйилар эди.

- Мунча ўйланиб кетдингиз?

Аваз ётган қўйича юзини Хулкарга бурди:

- Гуручингдан қолганми?
- Уч-тўрт ошлиқ бор.
- Бўлмаса... Эртага оқшом тизза бўйи қилиб палов дамла. Шуларни бир чақирайлик.

- Кимларни? — деб Хулкар ҳайрон бўлди.

- Суюнбой акани... Бошқаларини ҳам.

Аваз қўшини чўпонларнинг Хулкарга ёмон муносабатини яхшилик билан йўқотмоқчи эди.

Хулкар унинг ниятини пайқади-ю меҳри товланиб, бир нарса дегиси келди. Аммо муносиб сўз тополмай, Авазнинг очик турган кўйлак ёқасини тўғрилаб кўйди.

— Яна тутмасини узибсиз-ку, — деб уни уришган бўлди. — Лўлига хотин чидамайди, сизга тугма!..

Аваз кулди. Хулкар нимчасининг ёқасидан игна олди.

— Кел, кўй шуни, Хулкар. Кўкракка шамол тегиб юрсин.

- Бўлмаса «кўчмак» ўйнайлик.
- Ютқазасан.
- Сиз ютқазсангиз-чи?
- Агар ютқазсанг... Нима десам кўнасанми?
- Ҳо, шумсиз-а!
- Бўлмаса ўйнамайман.
- Лекин шўхлигингиши қўйиб турасиз.
- Унақа чеклаш кетмайди.
- Хўп, бўлмаса, илоҳим ютқазинг!

Аваз учи тирсакка ўхшашиб силлик тош толиб, бўэни ўйиб, икки қатор чуқурчалар ясади. Хулкар этагига бир дунё ранг-баранг юмалоқ тошчалар териб келди.

Нўхатдай-нўхатдай келадиган бу тошчаларни санаб, ҳар чуқурчага олтитадан солиб чиқишиди-да, биттадан чуқурчани бўш қолдиришиди. Кейин иккови чуқурчаларнинг икки томонига ёнбошлиб, «кўчмак»ка киришиди.

Нимасидир дамкани эслатадиган бу ўйин баъзи жойларда «ўрда» деб аталади. Ҳар юриш чуқурчалардан биридаги тошчаларни олиб, бошқа чуқурчаларга биттадан улашиб кўчириш билан бошланади. Уста ўйинчи тошчаларнинг ва чуқурчаларнинг аниқ ҳисобини олиб кўчади.

Чўпонлар қадимдан ўйлаб топган «кўчмак» бошдан-оёқ чорвадор хаётига мосланган. Бўш чуқурчада тош учтага етса «қўзилаган» бўлади.

- Кўзилатиб олинг.
- Бойитиб оламан. Кўч.
- Вой, кўйди-ку!
- Оббо, ҳаром ўлгир...

Хулкар кувониб, Авазнинг «куйган» тошчаларини олди-да, ўз олдида алоҳида турган каттагина чуқурчага — «қозонга» солди.

Одатда қизлар «кўчмак» ўйнамайди. Хулкар ҳам буни шу тоққа чиққандан кейин Аваздан ўрганган эди. Ҳозир «устозини» жуда шошириб кўйди.

Кутилмаганда Тўрткўз бошини кўтариб ириллади.

Айни вақтда пастдаги серканинг қўнгироғи кескин жи-
ринглаб кетди.

Якинлашаётган хавфли серка билан ит бир вақтда сез-
ган эди. Тўрткўз қаттиқ хуриб, пастга отилди. Кўй-кўзи-
лар «дув» этиб Авазлар ўтирган томонга ўрлаб қочишиди.

Аваз ўрнидан сакраб турди-ю Тўрткўзнинг кетидан
югурди.

Бир лаҳзада ҳамма ёқ тўполон бўлиб кетди. Арча-
ларнинг орасидан пусиб келган сарғиш-қўнғир тусли ул-
кан бир айқ юз эллик кадамча нарида эди. Итни кўриб
қочмади-ю ўзини қалин зиркларнинг панасига олди.

Аваз айикни кўрмай ўша ёққа чопиб борар, унинг
кўлида хеч нарса йўқ эди.

Хулкар айикнинг катта бошини, бу бошга номутано-
сиб кичик-кичик кўзларини ва кесилганга ўхшаш калта
кулоқларини аниқ кўрди. Айикнинг баҳайбат елкасида
ёлга ўхшаш бир тутам жуни хурпайиб турар, унинг қар-
шисида Аваз ҳам, Тўрткўз ит ҳам жуда кичик кўринарди.

— Аваз ака, айик! Эҳтиёт бўлинг! Айик!

Хулкар шундай деб Авазнинг кетидан югурди.

Аваз сал секинлади ва бор кучини овозига бериб
чўпончасига қийқириди.

Хулкарнинг кичкириги ва кучукнинг хуриши устига
Авазнинг қийқириги ҳам қўшилиб, тоғлар янграб кетди.

Айик энди орқага чекинди. Кўпол гавдасига мос бўлма-
ган бир тезлик билан лапанглаб қочди-да, қалин ўрмон
ичига кириб, кўздан йўқолди.

Кўй-кўзилар асабий маърар эди.

— Оббо хумпар-ей! — деди Аваз ҳансираф Хулкарга
яқинлашар экан. — Хайрият, битта-яримта қўйни кўта-
риб кетмади.

Хулкарнинг юзида қон қолмаган эди. Титроғини бо-
сишга тиришиб:

— Ҳалиги... бузоқни кўтариб кетган айик шумикин? —
деди.

— Шу бўлса керак. Бўлмаса куппа-кундуз бунақа
килиб келмас эди.

Хулкар кўзлари жавдираб Авазга қаради-ю:

— Бирда эмас бирда сизга дуч келса... — деди. —
Энди мен қўрқиб ўламан!

Аваз бошқа бир ходисани эслаб, юраги «шиғ» этиб
кетди. Бундан олти йил аввал шунака бир айик Қарши-
бой деган чўпон йигитни ўлдириб кетган эди. Аваз суюк-
лари синиб, гавдаси халта бўлиб ётган ўша йигитни кўрган

эди. Айиқ кечаси қўрага ҳужум қилганда Қаршибойнинг кўлида милтиги йўқ экан. Ўзи дадил йигит эди. Таёқ билан айикнинг бошини мўлжаллаб уради. Таёқ қарсиллаб тегади-ю синиб кетади. Айиқ бўкириб унга ташланади, йигитни фижимлаб, кўтариб ерга отаверади. Қимир этса яна кўтариб отади...

Хозир шу ҳодиса Авазнинг кўз олдидан ўтди-да, «Хулкарга рўпара келиб қолса нима бўлар эди» деган ўй кўнглига тахлика солди. Аммо буни Хулкарга билдирамасликка тиришиб:

— Сен буни ўйлама, — деди. — Айиқ одамдан кўрқади. Лапанглаб кочганини кўрдинг-ку.

Анча жойгача айикка эргашиб хуриб борган Тўрткўз арчаларнинг орасидан тилини осилтириб чикиб келди. Аваз уни бўйнидан олиб эркалата бошлади.

Ит ерга бағрини бериб думини ликиллатиб ётар, Авазнинг эркалатиши жуда ёкиб кетганда кўзларини юмарди. Аммо ковоқлари тепасидаги иккита оқ-сарғиш нукталар очик коларди. Шунда унинг асосий кўзлари юмилиб, юқоридаги «запас» кўзлари очилгандай бўлар ва кишининг кулгисини келтиради.

Хулкар шуни кўриб кулимсиради-ю кафтига бир нарса ботиб турганини энди сезди. Караса, ҳалиги тошчаларни сиқимлаб чопган экан. Кафтини секин очиб, тошчаларни ерга тўқди.

21

Итнинг қаттиқ хургани ва Авазнинг кийқиргани бир жилға наридаги кўшни чўпонларга ҳам эшитилган эди. Суюнбой aka жилғадан тепага чопиб чикиб қаради.

Сийрак тоғ ҳавосида узок-узоклар ҳам яхши кўринар эди. Суюнбой aka Авазнинг кучугини эркалатаётганини кўрди-да:

— Хайрият, — деб қўйди ва жилғага қайтиб тушди.

Эшмурот aka булоқ сувига нон ботириб ер экан:

— Ишқилиб, нима балолари бўлса, ўзларидан бери келмасин, — деди.

Ховуцида сув ичаётган Холбек ихлос билан бош ирғаб, бу гапни маъқуллаб қўйди. Тасодиф қўп бўлиб турадиган бу тоғ ўрмонида у ўзини чумолидай кичик сезади. Отасининг бошига тушган фалокат, кейин мана бу серкасининг қочиб юргани ҳам, Холбекнинг ўзига ишончи ни емириб, ҳар нарсадан хавфсирашига сабаб бўлади.

Илгари Холбек эрта кундан доим бир яхшилик кутиб яшар эди. Хозир эса төғнинг ҳар ёнаси ортида уни бир фалокат кутиб турганга ўхшайди. Одамлар ҳам уни ҳар хил гумонларга олиб боради. Мана, Эшмурот ака бутун унга яхши муомала қиляпти. Лекин эртага бирор ҳодиса бўлиб оралари бузилса, бу ҳам «сен ўша Ислам кўрнинг ўғлисан-да» дейиши аниқ. Отасининг мансаб-парастлигини, берахмлигини, одамларга кўп ёмонлик қилганини Холбек энди тушунади. Буни тушунган сари тақдир уни камситгандай бўлади. Кўнглидаги очиқ яра сал нарсадан оғрийди.

Факат Жаннатхон билан бирга бўлганда ва унинг кўзларида ўзига аталган бир меҳр борлигини пайқаганда дунё Холбекка иликрок, ишончлирок туюлади. Лекин ўтган гал уйга борганда унинг тажанглиги тутиб, Жаннатхонни ҳам хафа қилди. У эртаси куни қўйга қайтаётib, ўзи билан хотинининг орасида ёмон бир губор қолганини сезган эди. Хозир шу эсига тушди. Номаълум бир хавфдан хавотир олиб: «Уйда яна нима гаплар бўлаётган экан?» — деди. Одамлар ҳали бу серканинг қочганини айтиб, Холбекдан кулиб борса, хотинининг ихлоси баттар қайтса керак...

Холбек ўзини шу юрган одамларнинг ҳаммасидан толесиз сезар, ёлғизлика ўхшаган ёмон бир туйфу юрагини кемирар эди.

Тушдан кейин Суюнбой ака нон-пон қилгани қўшга қайди-ю Холбек бир ўзи қўйларини кунботиш томонга ёйиб кетди.

Кўйнинг кетида ёлғиз юрган одам ўй-хаёлдан бўшамайди. Холбек ўзининг иши бунчалик чаппасидан кетаётганига сабаб қидириб, турли тахминларга боради.

«Ё ўша кийикнинг уволи урдимикин? Ойим билан Жаннат айтган эди-я!»

Холбек шу йил қиши оёқлаганда мана шу тоғда бўлган бир ҳодисани эслаб кетди.

Ўшанда у ойкўллик уч-тўртта ўсмир болаларни эргаштириб, ўтинга чиққан эди. Ҳаво анча юмшаган бўлса ҳам, тоғда ҳали кор қалин эди. Улар Оқтош деб атала-диган жойга келишди. От-увловларини пастда қолдиришибди. Хуржунга солиб кетган кабедаларини¹ уларнинг олдига тўкиб қўйишиди.

Ўтин учун арча ва зиркларнинг куриб қолганларини

¹ Кабеда — сомон аралаш беда (автор).

топиб киркиш керак эди. Ҳаммага етарли ўтин бир жойдан чиқмас эди. Шунинг учун ҳар ким ўз болта ва арқонини олиб, истаган ёнасига кўтарилиб кетди.

Холбек қоятошлар орасидан ўтди-да, ховлидай жойни эга лаган ва тифиз бўлиб ўсган баланд зиркларга яқинлашди. Шу пайт корда хали унча эскирмаган бир из кўринди. Гўё ёлғиз бир кўй ёки эчки баланддан тушиб келиб, шу зирклар орасига кириб кетган. Лекин кишида бу тоғда кўй-эчки нима қилсин?

Холбек бунинг кийик эканини пайқади ва из кетган томонга секин бурилди. Қор майин эди. У шарпасини сездирмасликка тиришиб зиркзорга кирди.

Юқорироқда бир бола куруқ арчага болта ура бошлигани эди. Холбек тез ўгирилиб, қўли билан «жим» деган ишорани қилди. Бола болта кўтарганча унга ағрайиб қараб қолди.

Зирклар тўрт тарафни девордек ўраб турар, фақат кийик изи кириб кетган жойда ичкарига ўтадиган торгини йўл бор эди.

Кийик бетоб эканми, зиркзор ичига кириб ухлаб колган экан. Холбек ҳалиги йўлақдан секин кираётганда бирдан ичкаридаги зирклар шатирлаб кетди.

У ҳар қанча эҳтиёт бўлса ҳам, кийик шарпа сезиб уйғониб кетган ва уйку аралаш нариги ёққа қараб сакраган эди. Бироқ у томонни баланд ва тифиз зирклар тўсиб турар эди. Кийик ўтолмади-ю олдинги икки оёғи зиркларнинг орасига кириб қолди. Кийик оёғини тортиб олиб, ўзини ўнглагунча Холбек бир сакраб етиб борди. Умрида жуда кўп чарс молларни ушлаб ўрганганди Холбек кийикнинг орқа оёқларига чанг солди.

Бу орада кийик олдинги оёқларини зирқдан бўшатиб, жон ҳолатда бир сакради. Холбек жуда бақувват йигит бўлишигига қарамай, ўртача эчкидай келадиган шу кийикнинг сакраш зарби уни қорга ағанатди. Бироқ кийикнинг орқа оёғи ҳамон Холбекнинг кўлида эди. Кийикнинг ўзи ҳам йиқилиб тушди. Холбек унинг оёқларини кўйиб юбормай:

— Мамадали! Чоп! — деб қичқирди.

Юқорида болта ушлаб турган ҳалиги бола шатирлашни эшилтан заҳоти бу томонга қараб чопган эди. Келиб қараса, Холбекнинг теллаги бошидан учиб кетган, ҳамма ёғи кор. Кийик оёғини ҳар силтаб торганда Холбекнинг корда ётган гавдаси бир кўтарилиб тушар эди.

Бола кийикнинг устига ўзини ташлади ва дарров

бўйнидан олди. Лекин кийик ипакдай силлик ва ниҳоятда сергай эди, бир талпиниб бўйнини бўшатиб олди.

— Олдинги оёғидан ол, аҳмок! — деди кўли толиб ҳолдан кетаётган Холбек.

Бола кийикнинг олд оёқидан олган эди, жонивор ёнбошига йикилди. Холбек энди ўзини ўнглаб чўккалади. Лабларига ёпишган корни туфлаб ташлади-да, кийикнинг бир оёғини тиззаси билан босиб, белидаги чилвирини ечди. Боланинг ёрдами билан кийикнинг оёқлари-ни бир жойга йиғиб куликлай бошлади. Кийик энди биринчи марта товуш чиқарди. Паст, нафис вва умидсиз овоз билан кискагина маъради.

Холбек қўп йил чўпонлик килиб бунақа таъсирили маърашни эшитмаган эди. Кийик типирчилар, йирик кора кўзлари учкун сочиб йилтирас, қизғиши-кул ранг сирти ва оқиши корни жуда чиройли кўринар эди.

Корли ён бағирлардан болта товуши эшитилар эди. Ҳеч нарсадан бехабар йигитчалар ўтин кесмоқда эдилар. Тоқ чўқкилари қуёш нуридан ялтирас, кийик энди тақдирга тан бергандай шу чўқкиларга маъюс тикилиб ётар эди.

Холбек ўша куни тоғдан ўтин ўрнига кийик ўнгариб кетди. Ойқўлда тирик кийикни яқиндан кўрган одам жуда кам эди. Уларнинг ҳовлиларидан одам узилмай қолди.

Холбек кийикни бедаҳонага олиб кириб, шохи араплаш бўйнидан аркон билан боғлаб кўйди-ю оёғини бўшатди.

Келганларнинг орасида кийикни яхши биладиган овчилар ҳам бор эди. Шулардан бири кийикнинг шохидаги бўғинларини санаб:

— Беш яшар экан, — деди. Кейин унинг корнини салмоқлаб кўрди: — Юки борга ўхшайди.

— Ха, мен ҳам ўнгариб келаётib сездим, — деди Холбек.

— Эгиз бўлса ҳам ажаб эмас. Жонивор оғирлашганда. Бонкоронғига ўшаган бир дардга йўлиқкан. Бўлмаса тўпидан ажраб, зиркзорда ухлаб колмас эди.

Кийик одамлардан хуркиб, бадани дир-дир титрар, ҳадеб аркондан бўшамоқчи бўлиб сакрар эди.

— Э, бу бўғилиб ҳаром ўлади, вактнинг борида сўя кол, ўғлим, — деди Исмат ота.

Ўша пайтда Холбекнинг Жаннатхонга уйланганига энди икки ойча бўлган эди. Жаннатхоннинг кийикка раҳми келиб:

— Сўйманг, Холбек ака, сўйманг! — деб илтимос қилди.

Холбекнинг ойиси Рихси хола ҳам:

— Юки бўлса, уволига қоласан, — деди.

Исмат бобо уларга ўшкириб берди:

— Аёл ҳалки ахмок бўлади-да! Шунча меҳнат қилиб тутиб келсину энди бекорга қўйиб юборсинми?

Овчилардан бири:

— Шаҳарга элтиб бер, — деди. — Ҳайвонот боғи сотиб олади.

Аммо қишлоқда кийик гўштини ейишга ҳавас қилиб юрганлар кўп эди. Улар:

— Овни шахарга олиб бориб сотиш нокаслик бўлади, — дерди.

Жаннатхон эрига шивирлаб:

— Сўйманг, бокиб оламиз, — дер ва кийикнинг олдига дам-бадам беда гулидан тўкарди.

Кийик емишга қарамас, нуқул одамлардан ҳуркар эди.

Одамлар тарқаб, қоронғи тушганда Жаннатхон кийикдан хабар олиб, қувониб келди:

— Кийик «курт-курт» қилиб беданинг гулидан еяпти!

Холбекнинг ўзи бориб қараган эди, кийик яна безовта бўлиб, ўзини ҳар қаёққа ота бошлиди. Кечаси арқонга ўралиб ҳаром ўлса, «нокас, ўзи ҳам қуруқ колди, бизга ҳам бермади» дейишлари аниқ.

Холбек «кийик бўғилса вақтида ҳалоллайман», деб пичоғини сандалнинг устига қўйиб, яна анча вақт иккиланиб ўтириди. Агар отаси «майли, қўйиб юбор, тоғда кийик кўпайсин» деса, Холбек кийикни қўйиб юбориши ҳам мумкин эди. Бирор Исмат бобо кийикнинг гўштидан райондаги ошналарига олиб бормоқчи эди, Холбекни ўз ҳолига қўймади.

... Холбек ноилож кийикни сўйган эди, қорнидан иккита боласи чиқди.

Жаннатхон ўшанда биринчи марта Холбекдан озорланиб:

— Сиз ҳам отангизга ўхшаган бераҳм экансиз! — деган эди.

Хозир шу гап Холбекнинг қулоғига қайтадан эшитилиб кетди.

«Отангта тортибсан» деган сўзлар унга чидаб бўлмас бир ҳақоратдай туюлади. Шунинг учун Холбек бошқа

тўғрида ўйлашга тиришди. «Серка ҳам ўша кийикнинг касдига қочдимикин», — деди ичида.

Аммо ўйи чала колди.

Сурувнинг олди Девдарага ошиб ўтмоқда эди. Ўз номига мос келадиган бу баҳайбат дара Холбекка доим сирли ва хатарли қўринарди. У қўйларини тезроқ қайта-риш учун «ҳай-ҳай»лаб Девдара томонга чопиб кетди.

22

Девдаранинг тубидан оқиб ўтадиган сув ёзда одамни оқизадиган даражада катта бўлади. Унинг гувиллашига баланд ва тик қирғокларининг акс садоси қўшилади. Даранинг нариги ёғида баландлиги юз метрча келадиган девордай тик қоятош бор. Унинг юкори қисмига ғалати расмлар ўйилган. Болалар чизган суратдай соддагина ўймакорликларда баъзиси қўйга ҳам, эчкига ҳам ўхшайдиган ҳайвонлар, тош қурол кўтарган, сочлари ўсиқ яланюч одамлар тасвирланган. Даранинг бериги томонидан караган киши бу одамларнинг орасида энг улкани ва ҳаммага иш буюриб, марказда тургани аёл киши эканини гавдасидан ва қўкрагидан билиши мумкин.

Бу расмларни одам ишлаганига ишониш қийин эди, чунки расм ўйилган саксон-тўқсон метрли баландликка ҳеч қандай нарвон билан чиқиб бўлмас эди. Бунинг устига серсоч ва яланюч аёл... Қайси бир замондан қайси бир мулла қуръонда расм чизиш ман этилганидан келиб чиқиб, «бу суратларни девлар чизган, аёли - алвости» деган бўлса керак, содда тоғликлар шундан кейин бу ерни Девдара деб атайдиган бўлишган. Анча-мунча одам бу дарага ёлғиз келса, ота-боболаридан эшитган дев чалиши эсига тушиб, юраги шифиллай бошлиди.

Холбек Девдарага ошиб ўтиб, қўйларини қайтарар экан, тошга ўйилган халиги суратларга қарамасликка тиришар эди. Бир вақт худди ўша ёқдан:

— Хей, кимсан? — деган товуш эшитилди.

Бу товуш кимсасиз бу жойларда анча вақттacha акс садо бериб турди. Холбек товуш келган томонга атайлаб қарамади. Чунки «караган одамнинг ҳушини олиб, кейин бир балога ўйлиқтиради», деб эшитган эди.

— Холбекмисан? — деди яна ўша товуш. Бу гал Холбекка овоз танишдек туюлди. Замоналининг товушига ўхшади. «Таниш одамнинг киёфасига кириб чакира-

ди, жавоб берсанг, оғзингни кийшайтириб кетади!» деган гап эсига тушди.

Холбек ўзини эшитмасликка солиб қўйларини қувиб хайдаб кетаётган эди:

— Тўхта, мен ажинаман, кўрқканингни сезсан бари бир чалиб кетаман! — деди ҳалиги таниш овоз. Сўнг бир неча кишининг қах-қахлаб кулгани эшитилди.

Холбек энди ўтирилиб каради. Сурат солинган баланд қоятошнинг устида Замонали ва комбенизон кийган яна икки киши турар эди. Кигиз қалпоқ кийган учингчи бир киши бели билан икки сонига арқон боғлаб, юқоридан ҳалиги суратларнинг устига осилиб тушган ва оқ бир нарсани тошга қўйиб нимадир чизмоқда эди.

Холбек хеч нарсага тушунолмай афрайиб турди-ю:

— Замонали? — деди баланд товуш билан. Қаттиқ гапирилмаса овоз етиб бормас эди: — Нима бало киляпсанлар?

— Бу ёққа кел, иш бор! — деб қўл силкиди Замонали.

Арқонга осилиб туриб тошда нимадир чизаёттан йигит қўлидаги оқ нарсани ўрам қила бошлади. Холбек бунинг қофоз эканини, йигит тошга ўйилган расмларни қофозга тушириб олаётганини энди пайқади. Арқон йигитнинг оёқларини кийиб кетди, чамаси:

— Торт! — деб юқоридагиларга кичкирди.

Уни тортиб ола бошладилар.

Холбек ўзининг бояги хадиги учун энди хижолат бўлди. Замоналининг олдига бормаса қўрқок қўриниши мумкинлигини сезди. Қўйларини нарёқдан қўринадиган қилиб ёйиб қўйди-да, тошларга тармашиб, юқорига ўрлаб кетди.

У даранинг пастроғидан сув кечиб нарёққа ўтиши мумкин эди. Аммо Замоналига ва унинг нотаниши шерикларига Холбек ўзининг қўрқок эмаслигини, факат инсу жинсга келганда одамлардан ўргангандарига амал қилганини кўрсатиб қўйгиси келди. Юқорида даранинг икки томонидаги қоятошлар бир-бирига жуда яқин келган жой бор. Ундан дадил сакраган одам нариги ёққа ўтиши мумкин. Аммо бош айланарли баландлиқдан тош жарнинг тубига қараган киши бўкириб, кўпириб оқаётган сувдан чўчиса, зовдан қулаб чилларчин бўлиши хеч гап эмас. Бу ердан тоғлиқ йигитларнинг энг далиллари сакраб ўта олади.

Хозир Холбек ҳам шу ердан сакраб ўтди ва Замоналининг олдига ранги оқариброқ тушиб борди. Сакраш

осон бўлмаганини Замонали унинг рангидан сезди. «Хар ҳолда, бўш келмайди!» деб, Холбекка ўзича қойил бўлиб қўйди. Сўнг уни ёнидаги кишилар билан таништирди.

Бир лаҳза нафасини ростлаб, ҳозир яна арконга осилиб тушаётган чайир гавдали, паст бўйли, корамтирик ќўнғир юэли йигит — ўттиз ёшли археолог олим Аҳаджон Махкамов эди. Замонали у билан Тошкентда ўкиб юрган пайтларида танишган, бир кун унга Девдара тўғрисида гапириб берган эди. Аҳаджон кизиқиб қолиб, «албатта борамиз» деган эди. Кеча у шериклари билан қишлоқка келди. Замонали идорадан жавоб олиб, уларни тоққа бошлаб чиқди, бирок машиналари дарага ўтолмай пастда қолиб кетди.

Комбинезон кийган, сочлари кўп тўкилиб, чаккалари ялтираб қолган баланд бўйли озгин хайдовчи йигит Аҳаджонга керакли нарсаларни елкасида кўтариб келди. Ҳозир шу хайдовчи билан яна бир йигит арконнинг бир учини катта арчага боғлаб қўйиб, Аҳаджонга боғланган иккинчи учини аста-секин пастга туширмоқда эди.

— Шунчалик зарил эканми? — деди Холбек «зарур» сўзини қишлоқча талаффуз этиб.

— Зарил ҳам гапми! — қулди Замонали.

У ҳам, комбенизонли кишилар ҳам катта бир хазина топгандай хурсанд эканликларини Холбек энди сезди.

Тошдаги расмлар бундан кўп минг йил аввал ўтган бобо калонларимизнинг ижоди экан. Шу расмларга қараб, қадимги одамлар қандай яшаганини билиш мумкин. Боболаримиз жуда қадим замонларда шунчалик расм чизишни билганилиги ҳам Ўзбекистон тарихи учун муҳим бир янгилик. Аҳаджон тошдаги расмларни дастурхондай катта, йилтироқ қофозларга кўчириб, Тошкентга, Фанлар академиясига олиб кетмоқчи.

— Мана бу калькага бир қара, — деди Замонали. У «калька» деб расм кўчирилган қофозни айтган эди. Холбек эса болаларникдай чалакамчатти расмлар, шохлари жимжимадор бугулар ва сочи ўсиқ яланғоч одамларнинг орасидан Замонали айтган «калькани» қидириб тополмади.

— Калькаси мана буми? — деб суратнинг марказидағи бўйдор аёлни кўрсатди.

Замонали кальканнинг нималигини тушунтирди. Холбек уялиб кетди, аммо сир бой бермасдан:

— Шу одамлар шу расмни чизгани ёлон, — деди.

— Hera?

— Бўйини кўрятсанми? Биздан ҳам пастак. Бу тошнинг баландлиги...

— Сен сувга қара, — деди Замонали. — Тезлиги зўр, тошларни кемириб оқитти. Шу окишида ҳар йили тоғни канча ўяди? Минг йилда-чи? Ўн минг йилда-чи?

Бу дара илгари унча чуқур бўлмагани, расмни афсонавий девлар эмас, ярим ёввойи одамлар ўйиб кеттани Холбекнинг назарида Девдаранинг обрўсини тушириб юборгандай бўлди. Тўғри, унинг юрагига таҳлика солиб юрган сирли «душманлар» чиппакка чиқса, Холбек ҳам катта бир енгиллик сезган бўлар эди. Аммо ҳамиша ҳайбат ва салобатга тўлиб турадиган Девдаранинг сири кетиб «миси чикиб» колиши... Йўқ, Холбек буни истамайди, бунга ишонмайди. Замоналига қўшилиб шак келтирса бир балога гирифттор бўлиши мумкин.

— Мунча катта кетманлар, лекин... — деди у Замоналига.

Пастдан бўғик товуш эшитилди:

— Торт!

Аҳаджонни яна тортиб олдилар. У арқон кийиб кетган сонларини уқалаб:

— Беш минутдан ортиқ чидаб бўлмайди-е! — деди. — Ишимиз бутун битмайди, Замонали. Мен ҳали эрта-индин яна арғимчоқ учадигангага ўхшайман.

Бу миқти йигитнинг шахарлик олим эканига Холбекнинг ишонигиси келмас эди. Девдаранинг зовидан бир марта арқонга осилиб тушадиган мардни топиш қанчалик мушкулу бу йигит уч кун сурункасига шундай қилмоқчи. Яна буни жўнгина қилиб «арғимчоқ учиш» деб атаяпти.

— Сиз кетаверинг, бўлмаса, — деди Аҳаджон Замоналига. — Бизга мана бу чўпон дўстлар ёрдам беришар ахир...

Холбек булар билан ёлғиз қолгиси келмай:

— Канака ёрдам? — деди Замоналига.

— Мен ҳозир бориб Аваз билан Эшмуорот акаларга ҳам айтиб кетаман. Мехмонлар кечаси Қорабулокнинг бўйида тунапса керак. Машиналари ўша ерда турибди. Холбек, сен тандир кабонинг пирисан. Булар таърифинингни эшитиб, қизиқиб колишиди.

— Кўй бўлса қилаверамиз.

— Топилади. Ундан кейин меҳмонларга Девдаранинг ривоятларидан айтиб беринглар. Фан учун керак.

— Ривояting нимаси?

— Хо, Тоғбой бобога учраган ажина бор-ку, ана шунга ўхшаган ёлғон гаплар-да.

«Ажина» деб эшилтириб гапирган одам ажинани чақиравмиш» — Холбек шуни эслади.

— Мен бунақа гапни билмайман, — деди шошилиб.

— Биласану шак келтирингнг келмаяпти-да. Майли, ажина урса хам мени урсин, мен ҳозир бир шак келтирай-чи...

Замонали меҳмонларга юзланди.

— Бу ер жуда ғалати жой-да. Бир кун Тоғбой бува деган чол эшак миниб ўтинга келаётса, Девдаранинг оғзида семизгина бир така турғанини. «Адашиб келган, чамаси», деб чол секин эшагидан тушибди. Така қочмас эмиш. «Оббо, жонивор-ей, одамга ўрганган экан-да», деб, чол уни ушлаб, эшагига ўнгариб олибди. Ўзи камбағал одам экан, такани қандай сўйиб ейишини ўйлаб кетибди. Агар кўрган бўлсангизлар, баъзи қишлокларда таканинг маълум бир жойидан ишланган носвой халталар бўлади. «Ёрғоқ» дейилади.

— Кўрганмиз, — кулди ҳайдовчи йигит.

— Тоғбой бува шунака ёрғонини йўқотиб, хумор бўлиб юрган экан. Энди ўнгариб кетаётган такасининг носвой халта бўладиган жойини хам чамалаб кўрибди. Шунда така бирдан тилга кириб, «Қалай, отангнинг ёрғочиша келадими?» — дермиш. Тоғбой бува қўркиб кетиб ўзини эшакдан ерга ташлабди-ю дарров калима келтирибди. Бир вақт қараса, така-пака йўқ эмиш. Ажина экан!

Замонали меҳмонларга қўшилиб қулар ва жиддий турган Холбекка «мана, мени уриб кетмади-ку», дегандай қилиб қарар эди.

Холбек тўккиз, ўн яшарлик пайтларида Замоналини «отаси қамалган» деб қалака қиласар эди. Бола бўлгани учун бунинг маъносини тушунмас, отасининг гапларига биноан Замоналини тубан бир кишининг ўғли деб билар ва уни «оғзи қийшик» деган маънода масхара қиласар эди.

Мана энди кулиш навбати Замоналига келганга ўхшайди. У Тошкентда ўкиб, жуда билимдон бўлиб келган, ҳозир соя-салкин идорада ишлайди.

— Кулсанг, кулмасанг, биз орқада қолган молбоқармиз! — деди Холбек бирдан ачниғланиб. — Шуни очик айтиб қўя қулсанг бўлмайдими? «Ажина» деб наштарингни яшириб санчиб нима қиласан?

— Сенга яшириб наштар санчганлар бошқалар, Хол-

бек. Тоғни талқон киладиган йигитсану одамзоднинг кучига ишонмайсан. Шу тошга расм ўйиб кетганлар — биздан ҳам қолоқ қишилар экан-ку. Биз нега «буни девлар қилган» деб юрибмиз? Сени онгли, маданиятли қилиб тарбиялаши керак бўлган фамхўрларингдан бири отанг, бири поччанг Ортиқ, бири уларнинг дўсти Давлатбеков... Агар тушунишса, сен ҳали ҳам ажинага ишониб юрганинг билан уларнинг «тарбиясига» ҳам баҳо беряпсан.

— Хўш, сен-чи, сен бу ерга мажлис ўтказгани келдингми?

Замонали кесатиққа тан бергандай бош этиб қулди:

— Мен сенга Девдаранинг тилсимини очадиган қалит топиб бермоқчи эдим... Бўлмади. Энди меҳмонларга қарашиб... Аҳаджон ака, хайр бўлмаса...

— Индин кечқурун кelasiz-a?

— Ҳаракат қиласман. Лекин кеч қолсам, кутмангизлар. Шу кунларда олатасир ишларимиз кўп.

23

Пастдан саф тортиб келаётган цемент «симёочлар» Ойкўлга етай деб қолган. Мансуров «арралаб бўлмайдиганидан ўрнатинг» деб пичинг қилганда Давлатбековнинг кўзига тикандай қадалган бу нарсалар ҳозир унга жуда хушкомат кўринади. Чунки воқеанинг тафсилотини билмайдиган ойкўлликлар унинг югуриб-елиб юрганини кўришиб, «Қишлоғимиизга Давлатбеков электр тушириб келяпти, директор янгилангандан бери бу одам халққа фамхўр бўлиб қолди!» дейишади.

Давлатбековга энг кераги мана шу. У ўзининг онгидаги чархпалакни Ойкўлга келаётган электрнинг кучи билан ҳам юргизмоқчи, бу ишнинг бутун «раҳматини» ўзиники қилиб, яна мавқенини мустаҳкамламоқчи. Ҳозирча унинг бу нияти яхши амалга ошияпти. Тушки овқатта уйига келган Давлетбеков ҳовуз бўйидаги саданинг соясида, сўрида шунинг завқини сурib ётибди.

Давлатбековга ўзининг бое-ҳовлиси ҳаётнинг жуда ширин, жуда тўла бир мағзидек туюлади. Ярим гектар келадиган бу кўркам бое силликлаб сомон сувоқ қилинган баланд девор билан ўралган. Давлатбековни кийнайдиган юз хил ташвишлар шу девордан нарида — ташки оламда қолган. Девор киррасига қадалган тиканлар ҳам бу ташвишларнинг йўлини тўсиши керак.

Дарахт бутун кучини мевасининг пӯчоғига эмас, мағизига берганидек, Давлатбеков ҳам топған-туттанини шу боғ-ховлига жойлади.

Бостирмада филдираклари олинган, тагига ёғоч қўйилиб, устига брезент ёпилган «Волга» турибди. Хозирча Давлатбеков уни бузиб қўйибди, вакти келса тузатиб, Тошкентларга миниб боради.

Осмонга бўй чўзган азим тутлар, ёнроқ ва ўриклар болохонали гиштин иморатта соя солади. Томнинг бўғотида фурраклар сайрайди, майналар ола қанотларини силкитишиб, дарахтдан дарахтга учиб ўтишади.

Боғда ёз бўйи доим икки-уч кипши ишлаб туради. Хозир ҳам оқ яктак кийган озғин бир чол ишкомлар орасида токларга сув қуйиб юрибди. Баргидан кўп узум. Шивилғониси хафта-ўн кунда пишадиган бўлиб қолган. Боғнинг ичкарисига, ёшрок дарахтлар орасига сабзавот экилган. Бошини қийиқ билан танғиб олган азамат бир йигит кетмонини офтобда ялтиллатиб картошка чопади.

Накшлари чўедай ёниб турган айвонда «Фестиваль» приёмниги тиник товуш билан концерт беряпти. Давлатбековнинг қарға шойи кўйлак-лозим кийган хотини ёзги ошхонада қийма палов пиширяпти. Келинлари терак соясида бугун сўйилган кўйнинг гўштини тузлайпти.

Этигини ечиб, дўпписини бошидан олиб қўйиб, ёнбошлиб ётган Давлатбеков ҳовузга бирпас тикилиб турди-да, кейин бошини кўтариб келинини чақирди:

— Анави ўнка-пўлкангдан озгина қўймалаб бер! Лекин пиёз аралашмасин.

Келини унинг айттанини қилиб, қошиқнинг учida хом қийма келтирди. Давлатбеков ўрнидан туриб ўтирди. Сўнг қошиқдагидан бир чимдим олиб, ҳовузга ташлади. Ойнадай силлиқ сув бирдан тўлқинланди, баъзи жойлари бижирлаб қўпирди. Билакдай келадиган бир балиқ қийманни бошқа кичикларидан тортиб олиб еярди.

«Кўзингдан аканг сенинг, бўш келма! — деди Давлатбеков балиқнинг кучидан завқланиб. Сўнг бошқарма бошлиги Фиёсiddиновни эслаб кетди: — Балиқни яхши кўради, яна бир келса эди, ўтган йилдагидай ёқтирганини ушлатиб, қовуртириб берар эдим. Мансуров ахмок! На ўзи ҳузур кўради, на бошқа катталарга кўрсатади. Шу кетища ҳадемай думи тугилади. Кимга керак бунақа закончи?»

Айвондаги радио Давлатбековнинг яхши кўрган куйини айтиб қолди.

— Баландлатиб кўйинглар! — кичкирди келинига у.

Ховузда баликлар тиник сувни тўлқинлатиб ўйнайди, боғдан райхон хиди келади. Давлатбеков радиодан айтилаётган кўйдан, хусусан, унинг сўзларидан завқланаб тебранади:

*Яна ўйнайлик, яна куйлайлик,
Иқболимиз ёрқин экан, даврон сурайлик!
Иқболимиз ёрқин экан, даврон сурайлик!*

Давлатбеков ошни еб бўлиб, чойга ҳам қониб, ҳовуз бўйида энди бир мизғиб олмоқчи бўлиб чўзилган эди, кўчада мотор гувиллади. Давлатбековнинг чиройли ҳаво ранг дарвозаси олдига бир «газик» келиб тўхтади. Дарвозани очишга чиқсан келини кутилмаганда... Мансуровни бошлаб кирди.

Чақирса келмайдиган одам энди бирдан ўзи кулимсираб кириб келганидан уй эгаси ҳангуманг бўлиб қолди:

— Ие! Ие! — деб сўридан сакраб тушиб, калишини кияр-киймас директорга қараб чопди.

Мансуров бу ерга биринчи келиши эди: кўркам бокка, болохонадор иморатта, сояда суви корайиб кўринаётган ҳовузга бир-бир кўз югуртириб чиқди.

Давлатбеков уни сув бўйидаги сўрига таклиф қилди.

— Йўқ, иш бор, — деди Мансуров. — Сиз ҳам бирга чиқасиз.

«Бу менинг молу мулкимни кўриб қўймоқчиман? — этик кияётиб ўйланди Давлатбеков. — Чакик билан келган! Иши бўлса одам юбормасмиди? Уйимда телефон турипти, кўнфироқ қилмасмиди?»

Мансуров ишкомларга томон ўтди. Ток суғораётган чол ва бағваста йигит директор билан саломлашди. Давлатбеков, этигини чала кийиб, директорга томон шошилди. Чунки боғда ишлаётганлар давлат хўжалиги ишчилари эди.

— Танишиб кўйинг, ўртоқ Мансуров, бу мўйсафид менинг қайнатам, — олдини олиб деди Давлатбеков. — Йигит амакиваччам.

— Қариндошларингизни ишлатиб, ўзингиз мўйловни бураб ётган экансиз-да.

Чол билан йигит директорнинг галини ёқтириб кулишди. Давлатбеков ҳаммадан қаттиқроқ қах-қах уришга тиришар эди.

У ўз боғининг ҳозир мумкин кадар кичик кўрини-

шини, айвондаги нақшлар, ҳовузда семирган балиқлар Мансуров кетгунча кўзга ташланмай туришини истарди.

У Мансуровни яна сўрига таклиф қилди.

— Вакт йўқ, қани, кетдик, — деди Мансуров.

Улар Бодомзор қишлоғини «газик»да оралаб ўтиб, асфальт ётқизилган катта йўлга қараб кетишиди.

Бирор соат ичида шу йўлдан бошкарма бошлиғи Фиёсиддинов ўтиши керак. Унинг секретари боя Мансуровга телефон қилиб, шундай деган эди: «Қобилжон Фиёсович сизни чақиртиromoқчи эдилар, бугун сиздан наридаги бир гурӯҳ жамоаларнинг активини йигиб, тушда кенгаши ўтказгани кетяптилар, сиз бу ерга келиб, вакт ўтказиб юрманг, катта йўлга чикиб туришингизни сўрадилар, қайтишда гаплашар эканлар, Давлатбековни ҳам олиб чиқар экансиз».

Бошкарма бу ерга олтмиш чақирим келади. Йўл хийла ёмон: машинада бориб келишга сал кам бир кун кетади. Фиёсиддинов Мансуровни шу ташвишдан қуткарғани албатта яхши, аммо бунинг эвазига яна қанақа топшириклар беришар экан, қанақа мажбуриятлар юклашар экан? Мансуров мана шуни ўйлади.

Орқа ўриндиқда ўтирган Давлатбековнинг оқ оралаган хушбичим мўйлови яқинда еган паловининг ёғидан йилтираб турар эди. Мансуров унга ўгирилиб, қаёқка ва нега кетаётгандарини айтмоқчи бўлган эди, унинг кипклизил юзига ва мўйлови йилтиллаётганига кўзи тушиб, айтгиси келмади.

Мансуров ҳақиқатан Давлатбековнинг қандай яшашини бир кўриб кўйиш учун атайлаб унинг ҳовлисига кириб ўтган эди. Энди у ерда кўрганларини Бодомзор қишлоғининг умумий ахволига солиштира бошлади.

Машина қишлоқдан чиққунча уч-тўрт марта сув кешиб ўтди. Одамларнинг томорқаларида дуруст-дуруст токлар, шохлари мевадан эгилган дараҳтлар кўринади.

Нега ва қаёқка кетаётгандарини билолмай хит бўлиб ўтирган Давлатбеков охири жимлиқдан бўғилиб кетди.

— Ўртоқ Мансуров, мени отишга олиб кетяпсизми, нега айтмайсиз! — деб ҳазиллашди.

— Тўхтатинг, — деди Мансуров ҳайдовчига. — Катта йўлнинг четига буриб кўйинг.

Директорнинг кетидан Давлатбеков ҳам ерга тушди.

— Мана энди Фиёсиддиновни кутамиз, — деди Мансуров.

— Э-э, чиқиб туринглар деганими! — бирдан енгил

тортди Давлатбеков. — Ўтакам ёрилиб кетди-ку, ўртоқ Мансуров, боятдан бери айтмайсизми?

Мансуров индамай юқорига қаради. Тоғлар бу ердан Самарқанд кошинлариңдай силлиқ мовий тус бериб кўринади. Тоғ этагида Ойкўл қишлоғининг мирзатераклари элас-элас кўзга ташланади.

Кун унча иссиқ эмас. Йўл четида зарғалдоқлар сайрайди.

Мансуров ҳозир Бодомзор билан Ойкўлнинг тақдирларини ўйлайди, Замоналиниң гаплари эсига тушади.

Улар келиб тушган йўлнинг этагида илтари Бодомзордаги жамоанинг катта бир боғи бор эди. Ҳозир унинг деворлари кулаб, ариқлари бекилиб кетган, баланд-баланд мева дараҳтларининг тепасида қуриган шоҳлар орасида яккам-дуккам яшил новдалар қолган.

Мансуров шу боққа қараб юрди. Давлатбеков хурмат юзасидан унга эргаши.

Ўн-ўн бир ёшли бир бола кекса нокнинг шоҳида туриб, қуриган шоҳ-шаббаларни синдириб ташлар, пастда юзини ажин қоплаган бир кампир уларни териб дасталар эди.

Улар Мансуров билан Давлатбековни кўриб аввал қўркишди ва ишларини тўхтатиши. Мансуров яхши гапириб хол-аҳвол сўрагандан сўнг:

— О-о, айланай сиздан, мулла болам, — деди кампир ух тортиб. — Урушдан олдин биз бу боғларга нуқул мева тергани келар эдик. Ҳар нокзорлар бор эди, ҳар бодомзорлар бор эди! Қайрилиб қарамаган, қайрилиб кириб ўтмаган одам бўлмас эди.

Давлатбеков Мансуровга изоҳ берди:

— Лекин аввалги раис боққа қарамай қўйгани рост. Бу қишлоққа Ойкўл ҳам қўшилиб, чорвадор жамоа бўлгандан кейин, мевага план беришмаган. План берилмагандан кейин, ўзингиз биласиз, кредит ажратилмайди. Богнинг ҳам харажати кўп бўлади. Айниқса, бу боғларда қариган дараҳтлар кўп эди...

— Айланай Ҳсмонжон, бу боғлар қариса ҳам бизни боқар эди. Биз Ойкўлга қўшилганда мен звеновой эдим. «Ойкўлнинг чорваси кўп экан, бизни ҳам энди чорва боқади», деб юраверибмиз. «Бу боғлар берадиган даромадга энди зор эмасмиз» дебмиз. Охири нима бўлди? Уларнинг чорваси ҳам чўқди-ю бу боғлар ҳам...

— Нима, қўшилиш нотўри бўлган демоқчимисиз,

кампир? — Давлатбековнинг овози энди таҳдидли жаранглади.

— Тўғри бўлса, нега бундан ҳар икки қишлоқ зарар кўрган? — деди Мансуров.

Давлатбеков бирдан Замоналини эслади, «Етказипти ҳаммасини! — деди ичи музлаб. — Шунинг учун бу менга мунчалик терс гапириб, ҳовлимни ҳам текшириб юрган экан-да».

— Йўқолган пичоқнинг сопи олтин бўлавермасин, кампир! — деди Давлатбеков ўзини ўнглашга тиришиб.

— Бу ердаги бояр қариб ишдан чикқан бўлса, нарёқда янги боғларимиз бор.

— Кўрдим, шулардан бири идорангизнинг олдида-ю бири ҳовлингизда, — деди Мансуров.

— Ўртоқ Мансуров, сиз менга эллик минг пул ажратиб, икки-уч йил вақт беринг, мана шу боғларни ўзимницидан ўн баробар яхши қилиб бермасам, ҳар нарса денг.

— Ҳозир менда боғдорчиликка сарфлайдиган пул йўқлигини билиб туриб шундай деяпсиз-да!

— Нима қиласай, хўжаликда ҳамма нарсанинг отаси ҳам, онаси ҳам пул.

— Пулми ё жонкуярликоми? Агар сиз чинакам жонкуяр бошлиқ бўлганингизда она қишлоғингиздаги боғларнинг бу ахволини кўриб туриб, ўз боғингизга шунчалик бино қўярмидингиз? Ҳовуз бўйида шунчалик лаззатланиб ёта олармидингиз?

— Э, лаззат қаёқда, ўртоқ директор! Кечак-ю кундуз тиним йўқ! Туш пайти бирпас дам олай, десам, шу ҳам мана, бурнимдан булоқ бўлиб чиқяпти-ку!

Мансуров ичida «Бу одамдан кутулиш керак, — деб қўйди. — Баданидан нам ўтмайди-я!».

Орқада машина дудутлади. Мансуров ўгирилиб қаради-ю «газик»нинг олдига келиб тўхтаган таниш оқ «Волга»ни кўриб, ўша томонга шошилди. Давлатбеков ундан ортда қолмай йирик-йирик одимлаб келар эди.

24

Янги оқ «Волга»дан бошқарма бошлиғи Қобилжон Фиёсиддинов тушиб келди. У кирқ беш ёшларга борган, урушга солдат бўлиб бориб, капитан бўлиб кайтган. Белоруссия ўрмонларида партизан отрядига командирлик қилиб юрган пайтларида бошига теккан осколка ўнг чак-

касида каттагина из колдирган барваста киши эди. Машинасидан тушиб, капрон шляпасини бошидан олди-да, терлаган бўйини елпиди. Йўл бўйида бир-иккита шохи кўкарган, колган шохлари қуриб колган кекса бакатерак бор эди. Фиёсiddинов шунинг соясига ўтгунча нарёқдан Мансуров билан Давлатбеков ҳам етиб келишди.

Улар кўришиб, сўрашиб турганда, орқадан яна битта «Волга» келиб тўхтади. Бунисининг ранги кўк, ўзи анча эскириб у ер-бу ерида бўёғи кўчиб колган эди. Буни Фиёсiddинов илгари райкомнинг биринчи котиби бўлганда минар эди. Ҳозир кўк «Волга»дан бошқарманинг иккинчи раҳбари Абдуманноп Воҳидов тушиб келди.

Ўsic ва майин қора соchlарида тароқ излари колган, ёши энди ўттиз еттиларга борган Воҳидов ўттан йили Москвадаги Олий партия мактабини битириб келган эди. Ҳозирги кийиниши ҳам москвача эди: шнурсиз қора туфли, манжетсиз шим, эгнида оппоқ синтетик кўйлак. Ўзи хипча, елкаси кенг, юзидан ҳали ёшлик жозибаси кетмаган.

Кенгаш яхши ўтган чамаси, Фиёсiddиновнинг вакти чоғ эди. Мансуров билан Давлатбековнинг орасида асабий бир гап бўлганини юзларидан сезиб, ҳазиллашди:

— Ҳе, бу мўйловда оқ кўпайиб кетитти-ку! — деди Давлатбековга. — Янги директор зиёли одам-да, килни кирқ ёраман деб, сизни шошириб кўяётгани йўқми?

Давлатбеков унинг сезигирлигидан қойил бўлди ва дарров «қилга» пайров қидириб:

— Қилни кирқ ёрсалар майли эди, Қобилжон ака, нукул ўтакамни ёриб қилқўприқдан ўтказадилар! — деди.

Қаҳқаҳа товуши ҳайдовчиларнинг ҳам эътиборини тортди. Улар кулимсираб асқияга қулоқ солишиди.

— Қилқўприқдан ўтказаётган бўлса, дуруст, — деди Абдуманноп Воҳидов. — Чунки, нарёғи жангнат. Аммо ташаворса, тўғри жаҳаннамга қулайсиз-да.

Эндики қаҳқаҳа кўк «Волга»нинг ҳайдовчисига ҳаммадан ортиқ завқ берди. Ҳайдовчиларнинг ҳар бири ўз бошлиги билан фахрланишни истарди.

— Ташаворгим келганда ҳам ташолмайман, — деди Мансуров.

— Нега? — кула-кула сўради Фиёсiddинов.

— Бу киши курбонликка кўйни кўп сўйган эканлар, бирини кўйиб, бирига миниб, қилқўприқдан баҳузур ўтиб кетяптилар!

Бу гапнинг тагидаги илмогини сезишиб, боягидан ҳам каттиқ кулишди. «Волга»нинг ҳайдовчилари «газик»нинг

олдида турган тўпоригина кишлоқи йигитга «хўжайининг дуруст-ку» дегандай ҳурмат билан қарашди. Брезенти ўнгиб кетган ва «Волга»ларнинг орасида кўримсизгина бўлиб турган «газик» уларга энди бошқачароқ, аввалгидан савлатлироқ кўринди.

Давлатбеков жуда яйраб кулар, директор билан ҳазилкашлик рухига қайтганидан қувониб:

— Аммо бопладилар! — дерди.

Кобилжон Фиёсиддинов ҳам ўзи ўртага ташлаган пайровнинг давра бўйлаб шундай яхши айланиб чикқанидан мамнун бўлиб:

— Ҳа, яхши, — деди ва Мансуровга кўз тикиб ярим жиддий оҳангда сўради: — Хўжалигингизни ҳам қилкўприқдан ўтказиб олиш учун яна уч-тўрт мингта кўй берсанак, бокиб ололасизми?

— Беҳазилми, Кобилжон Фиёсович? — ишонқирамай сўради Мансуров.

Фиёсиддинов жиддийлашди. Водийдаги жамоалар кўй бокишига яйлов тополмай қийналишаётганини, чорва сикилиб қолиб, даромаддан кўра кўпроқ зарар келтираётганини, давлат шу кўйларни ихтисослаштирилган хўжаликларга бермокчи бўлаётганини айтди.

Мансуров кўйчиликни сердаромад тармоққа айлантириш унча мушкул эмаслигини билар, агар янгидан бериладиган қўйларни яхшилаб бокиб олишса, хўжалик қаддини анча тез тиклаши мумкинлигини ўйлар эди-ю аммо бир нарсадан хавотирланарди. Куз яқинлашпти, нарёғи киш. Водийдан келадиган сурувларнинг аҳволи маълум, ем-хашакни ғамлаб, яхши қўралар куриб, қищдан авайлаб олиб чиқилмаса, талофат кўпайиб, фойда ўрнига зарар кўриш мумкин.

Мансуров шуни айтиб:

— Бўлмаса, Кобилжон ака, — деди, — етти ўлчаб бир кес, деган мақол бор, мен имкониятларимизни яхшилаб ўрганиб чиқай-да, кейин аниқ жавоб айттай.

Фиёсиддинов қовоини солди: у Мансуровнинг раҳмат айтиб, дарҳол «хўп» дейишини кутган эди.

— Китобмиди бу, ўрганадиган! — деди у Мансуровга. — Ана тоғ, яйлов, пичанзор, — ҳаммаси кўриниб турипти-ку.

Давлатбеков дарров Фиёсиддиновнинг мушкулини осон қиласидиган сўз қидирди.

— Ҳа, албатта, бу йил пичан жуда бўлиқ, истаганча ғамлаш мумкин.

— Қаердан ғамлайсиз, қишлоғингизнинг мана бу ташландик боғлариданми? — деб мулоим товуш билан сўради Мансуров.

Орага нокулай жимлик тушди. Давлатбеков Фиёсиддиновга «директоримиз жуда тўнг-да, мана, ўзингиз кўриб турибсиз» дегандай килиб қаради.

Бояги хушчакчак рух орадан кўтарилиб, нохуш гаплар чиқаётганини ҳайдовчилар ҳам сезишиди-ю энди бошликлари томонга қарамасликка тиришишди. Шундай ҳурматли одамларнинг пасту баланд гапларини эшитишдан ўнгайсизланишиб, ўз ишларига уннашди.

— Муталлиб Мансуровичнинг гапида ҳам жон бор, — деб Абдуманноп Воҳидов Фиёсиiddиновни сал босмоқчи бўлди: — Кўрпасига қараб оёқ узатмоқчи бўляпти. Майли, яхшилаб ўйлаб кўрсин.

— Ҳали вақт борми, қачон берипмоқчи? — сўради Мансуров ундан.

Воҳидов қачонлигини яхши билса ҳам, ўзини Фиёсиiddиновдан баланд олмасликка тиришиб:

— Кузда дейишган эди-а, Қобилжон Фиёсович? — деди.

— Сентябрда.

— Унгача мен, албатта, жавобини айтаман, — деди Мансуров. — Олишимиз аниқ, Қобилжон ака, чунки бизда чорва камайиб кетган. Балки сиз таклиф қилгандан кўпроқ ҳам олармиз.

Қобилжон Фиёсовичнинг энди сал чехраси очилди ва иккинчи масалага ўтишга чоғланди. Бу оғирроқ масала бўлгани учун бир лахза ўйланиб олди.

Мансуров ҳам кўнглида тугун бўлиб турган муаммони ҳозир айтиб қолишини истар, аммо Фиёсиiddинов йўқ деб кўйса, кейин уни қайта кўзгаш қийин бўлишини ўйлаб тарааддулланар эди. Бу Ойкўл билан Бодомзорнинг тақдирига тааллуқли муаммо эди. Ҳозир улар шу икки қишлоқнинг ўртасида туришибди, ҳаммасини ўз кўзлари билан кўришлари мумкин. Хусусан, бундан бўёқ кўйнинг туёғи ошадиган бўлса, Бодомзорда чорва учун ҳеч қандай кулайлик йўқ, Давлатбеков нуқул ўз хузурини ўйлади... Аммо Фиёсиiddиновнинг Давлатбековга муносабати яхши.

Мансуров «ҳозир айтами, ё кейин пайти бўлармикин» деб иккиланиб турганда бирдан Воҳидов гап очиб қолди:

— Замонали Сайфиддинов сизда ишлайдими?

- Ха, нимайди?
- Бу икки қишлоқ түғрисида жуда... муҳим масалаларни ёзиб келибди. Мен ҳозир шуни батафсилоқ билай деб тушган эдим.

Давлатбековнинг энг ёмон тахминлари ҳам энди тасдиқланди, у нажот истаб Фиёсиддиновга қаради.

Гап бошқа ёққа бурилаётганидан кўнгилсизланган Фиёсиддинов соатига қараб олди-да:

- Нима масала ўзи? — деди.

Мансуров жиноят қилиб қамалиб кетган Каттаевнинг бу икки қишлоқни қандай нотўри бирлаштирилганини, ҳар иккала қишлоқ ҳам бундан ҳалигача қандай зарар кўриб келаётганини айтишга тушиди.

Фиёсиддинов сабрсизланиб:

- Кисқаси, таклифингиз нима? — деди.
- Ихтисослаштириш керак.
- Аникрофи?
- Бодомзорда сув кўп, ер оз, яйлов йўқ, буни ёнидаги боғдорчилик хўжалигига қўшиб, мева-чевадан план бериш керак, шунга яраша кредит ажратиб, мана бу боғларни тиклаш керак.

— Биз янги ерларда жуда катта боғлар ўстирганмиз, мева планини ўшалар бажаряпти, — деди Фиёсиддинов рад оҳангидা.

Унинг боши навбат кутиб ётган ўнлаб, юзлаб муаммолар ва муаммочалар билан тўла. Уларнинг ҳар бири кўнглининг бир четида тугун бўлиб турибди. Бу муаммолардан қайси бири ечилса, кўнглининг ўша чети юмшаб, бутун борлигини бир енгиллатади. Мансуров эса унинг бошига яна битта чигал муаммо солмоқчи, кўнглидаги оғир тугунларни яна биттага кўпайтирмоқчи бўляпти, Фиёсиддинов шундан озорланди.

Давлатбеков яна унга ёрдам қилишга интилди:

— Бодомзор боғдорчилик бўлимига қўшилса, бундаги бўлим идораси Ойкўлга кўчадими? — деди Мансуровга.

Мансуров «ха» деса, Давлатбеков «Замонали тешани ўз қишлоғига қараб чопмоқчи, маҳаллийчилик бу» дейиши мумкин эди. Шунинг учун Мансуров аниқ жавоб бермади.

— Ойкўлгами, бошқа қишлоққами, қаерга кўчиришини кейин бошқарма билан бамаслаҳат ўйлашамиз.

Фиёсиддинов бу орада хаёлини тўплаб олди-да:

- Шунча кўчиришу ажратишу қайта қуришлар оз-

лик қиляптими сизларга? — деди. — Район марказини неча марта у ёқдан-бу ёкка олиб бориб, олиб келдик. Вилоятда қанча катта ташкилотлар иккига ажралиб кетди... Кече Тошкентта борганилар гап топиб келишди. Шаҳар марказида илгари битта шопмўйлов милиционер турар эди. Чорраҳада ола таёғини ўйнатиб машиналарга жуда қойилмақом қилиб йўл кўрсатар эди. Ҳозир ўша чорраҳада ўшанақа ола таёклик шопмўйлов милиционердан иккитаси турган эмиш. «Ҳа, нима гап?» дейишса, «Биттамиз шаҳарликларга йўл очяпмиз, биттамиз кишлокдан келганларга» дермиш.

Давлатбеков бирдан қаҳ-қаҳ уриб кулди. Ҳайдовчилар яна бу томонга қизиқиб қарашди. Баъзан бир кераксиз қайта қурилишлардан Вохидов билан Мансуровнинг ҳам ишлари қийинлашиб, таъблари тирриқ бўлиб юрар эди. Шунинг учун Фиёсiddинов айтган гапни улар ҳам маъқуллаб қулиши.

Давлатбеков шу билан бир балодан қутулдим деб қувонаёттан эди. Бироқ Вохидов яна ўша мавзуга қайтди:

— Қобилжон Фиёсович, ўйланмай қилинган баъзи бир ишларни тузатиш учун яна айрим қайта қуришлар керак бўлади. Ҳозир Мансуров кўтарган муаммо, менинг фикримча, хал қилиниши зарур бўлган муаммолардан.

Фиёсiddиновнинг назарида, Вохидов ўзини бошқарма бошлиғидан баланд қўяётгандай туюлди. Унинг жаҳли тез эди, юзи бирдан «лов» этиб қизарди, чаккасидағи яра изи кўкариб кетди:

— Абдуманноп Вохидович, мен сизга ҳайронман! Қанчадан-қанча катта муаммолар навбат кутиб ётиби! Бу ёқда план, процент, пахта, гўшт! Шунинг ҳаммасини йигишириб қўйиб, бу қишлоқларни қўшишу ажратиш билан шуғулланайликми?

— Ким шундай деялти, Қобилжон Фиёсович? — деди Вохидов ҳам овозини кўтариб. — Ҳозирнинг ўзида шуғулланмасак ҳам, келажак режаларига киргизиб қўйиш тўғрисида гап бориши мумкинми, йўқми?

— Кўрамиз, йигим-терим ўтсин-чи, — деб, Фиёсiddинов сабрсизланиб яна соатига каради.

Қолган гапини у Вохидов кетгандан кейин айтмоқчи эди. Бир лаҳзали ўнгайсиз сукутда бошқарма бошлиғи билан Вохидовнинг орасида азалдан жиддийгина совуклик борлиги аниқ сезилди.

Кўп йиллар район биринчи секретари бўлиб ишлаган

Фиёсiddинов ҳозир ҳам биринчиликни кўлдан бермай келар эди. Вохидов биринчилик учун курашишни ўзига эп кўрмай, машинанинг эскиси теса ҳам, ҳозиргидаи Фиёсiddинов ўзини катта ола бошлиса ҳам, буни майдадар нарсалар деб чандон эътибор бермас эди. Аммо баъзи муҳим масалаларда ўзига берилган ҳукуқлардан иложи борича тўлиқ фойдаланишга тиришар эди.

Бу янги директор тайинлаш хусусида ҳам шундай бўлган эди. Фиёсiddинов Давлатбековни директорликка мунсиб кўрган, бошқармага шуни айтган эди. Вохидов бу номзодни очик рад килмади-ю лекин ўз номидан Мансуровни ҳам кўрсатиб, «танлаб олинглар» деди. Окибат, Вохидов айттан номзод ўтди. Бу Фиёсiddиновнинг тишига тегиб юрар эди.

Фиёсiddинов ҳозир соатига қараб, қошини хўжайнларча чимириб, Вохидовнинг кетишини истаб туришида ҳам худди шундай маъно бор эди.

Вохидов унинг бу қилифини ўзига олгиси келмай кулимсиради-ю:

— Хўп, — деди Мансуровга. — Агар бошқарма банд бўлса, бу масалани биз... кузда муҳокама қилиб кўрамиз.

— Марҳамат! — деди Фиёсiddинов.

Вохидов кетишига чоғланди. Мансуров уни машинасигача кузатиб қўймоқчи бўлди. Давлатбеков ҳам кузатишни истар эди. Аммо Фиёсiddиновни бу ерда ёлғиз қолдирив кетиб бўлмас эди.

Давлатбеков бир довдиради-ю қолди.

Улар йўл четида ярми қуриб қолган бақатеракнинг ола-чалпок соясида туришар эди.

Йўлдан четроқда, оккуврай бутасига қўниб турган зарғалдоқ бегам товуш билан «чу-чуч-чуч-чулулу» деб сайраб қўйди.

— Раҳмат, Кобилжон ака, то ўлгунимча хизматингиздаман! — Давлатбеков ҳаяжонли, паст товуш билан гапиравар эди: — Лекин бу Мансуровни ойкўллилар бузяпти-да.

— Бузса сиз нега қараб турасиз?

— Мен... мен бир таклиф киритмоқчи эдим, Кобилжон ака. Ҳойнахой, янги ерларга одам керакдир?

— Ҳа, хўш?

— Бу Ойкўлда бузғунчилар кўп. Кўчириши бўлимидан одам келган эди. Шуни Ойкўлга тўғриласангизу хаммасини ёппасига кўчиртиrsак... қандоқ бўларкин?

— Сиз ҳам қарип қоляпсиз, дейман-да! — энсаси қотиб деди Фиёсiddинов. — Булар ёппасига кўчса, шунча чорвани аммангиз бокадими?

— Бокади, Бодомзордан одам олиб чиқаман.

— Бодомзорда ошиқча одам борми?.. Бўлмаса ўшаларни янги ерларга кўчиртира қолинг!

— Кечирасиз, мен...

— ... Сиз мундай каллани ҳам ишлатинг-да энди! Давлат етиштириш масалаларига шунчалик эътибор беряпти-ю сиз энг чорвадор қишлоқни йўқ қилмоқчи-сиз.

— Мен бу ёғини ўйламабман, кечирасиз, Қобилжон aka, — деди Давлатбеков ялинган товуш билан ва Мансуров эшитмадимикин деб катта йўлга олазарак кўз ташлаб кўйди.

Вохидовнинг эшиклари яхши ёпилмайдиган эски «Волга»сини жўнатиб, Фиёсiddиновнинг яраклаб турган оқ «Волга»си олдидан ўтиб келаётган Мансуров «Иккови ҳам бошлиқ, бирига ёқсант, бирига ёқмайсан, — дерди ичиди. — Бу Фиёсiddинов энг оғир юкни энди устига ортса керакда. Сал ён босадиган Вохидов бор эди, уни ҳам кеткизди».

Мансуров Фиёсiddиновга юраги бетламайроқ рўпара бўлди.

Зарғандоқ яна бир марта «чу-чуч-чуч-чулулу» — деб кўйди.

— Хўш, — деди Фиёсiddинов Мансуровга тикилиб, — хўжалигингиш бу ойда яна қанча гўшт топшириши керак?

Мансуров айтди.

— Бу озлик қиласи, — деди Фиёсiddинов.

— Белгиланган график ўзи шу.

— Э, у график энди эскирди. Шаҳарлар, пахтакорлар тобора кўп гўшт талаб қиляпти. Ойning охиригача бошқармамиз яна уч юз тонна гўшт топширишга сўз берди.

«Бошқармамиз эмиш! — аччиғланди Мансуров ичиди. — Ўзи вилоятда мақтаниб сўз берганини биз билмаймизми? Кошки осон бўлса! Хар тонна гўшт — йигирма-үттизгиздан кўй».

— Хозир ҳамма хўжаликлар қўшимча мажбурият оляпти, — деди Фиёсiddинов ва бугунги кенгашда бир гурух чорвадор жамоаларнинг раислари яна қанчадан гўшт топширадиган бўлганини айтди. — Энди сиз ҳам

камарни махкамроқ боғлангу шу ой ичида яна ўттиз тонна қўшимча гўшт топширинг.

Мансуровнинг ранги оқариб кетди.

— Кобилжон Фиёсович, бунақада жамоа яна даромад ололмайди. Ҳозир айни мол семираётган пайт. Бир-икки ой ўтказиб топширмаса, тарози босмайди.

— Ҳечқиси йўқ, ёрдам берамиз.

— Шу ёрдамнинг бир қисмини ҳозир берсангиз-чи?

— Кайси маънода?

— Шу маънодаки, бизга қўшимча мажбурият ўн тонна белгиланса бас. Бундан ортиқ берсак, қаддимизни тиклолмай қоламиз.

Фиёсиддинов йўқ деёлмади. Аммо Мансуровнинг эътирози унга оғир тегди.

Ҳали мўлжалдаги тонналарнинг қанчаси турибди. Фиёсиддинов уларни қайси хўжаликка, қайси жамоага қўшимча мажбурият қилиб юклайди? Мансуров «Мали, сизнинг оғир кунингизга ярайлик, беринг қўпроғини менга» дейиш ўрнига, нукул ўз улушини енгиллатишга тиришади. Бу билан Фиёсиддиновнинг кўнглидаги тугуни оғирлаштираётганини, унинг ғашига тегаётганини сезмайди.

Аммо Давлатбеков гап нимадалигини тез пайқади. Боя Фиёсиддинов силтаб ташлагандан бери гапга аралашолмай турган ва қандай қилиб унга аввалгидай ёқиши йўлини ўйлаётган Давлатбеков энди кўзлари мўлтираб, қўрқа-писа мурожаат қилди:

— Кобилжон, ака, бу... ўша тонналарнинг бир қисми... тайёрлов йўли билан уюштирилса бўлмасмикан?

— Бўлади! — деди Фиёсиддинов. У Давлатбеков берган фикрдан мамнун эди: — Айтмоқчи, бу қишлоқларда ўн беш-ийигрматалаб қўй қилган, хусусий молга суюниб, жамоат ишига қатнашмаётган одамлар кўпдир?

— Кўп бўлмаса ҳам топилади, — деди Давлатбеков дадилланиб. Мансуров буни кўриб ковоғини солди.

— Конунга хилоф иш қилаётгандарни бир қоқиштирсан ёмон бўлмас, ўртоқ Мансуров, — синовчан назар билан унга тикилди Фиёсиддинов.

Мансуров ичида «бу Давлатбеков ҳеч балодан қайтмайдиган даҳшатли одам» деб қўйди-ю аммо бошқарма бошлиғига ҳадеб гап қайтаравериш яхши эмаслигини сезиб, фикрини очиқ айтмади.

— Нега индамайсиз? — зарда қилиб сўради Фиёсиддинов.

— Нима дейишим мумкин? Менинг бу ишларда унча тажрибам йўқ. Конунга караб иш қилиш, албатта, кепрак. Махсус ташкилотлар бор.

— Бўйтти! — деб Фиёсиддинов Давлатбековга юзланди: — Мен тайёрлов бўлимига топшираман. Молия бўлимидан, қишлоқ советидан одам оласизлар.

Давлатбеков қўлини кўксига кўйиб:

— Хўп бўлади, хўп! — деб турар эди.

Фиёсиддиновга унинг мана шу ижрочилиги, ҳар бир топшириқка солдатдай тайёр туриши ёқар эди. Мансуров «мустакил фикр юритаман» деб, Фиёсиддиновнинг кўнглидаги муаммоларни кўпайтирган ва оғирлаштирган пайтда, Давлатбеков улардан бирини ечишга йўл топиб, катта енгиллик бермоқда эди.

Мансуров гапга аралашмай жим турар, унинг сукутида кишини сергаклантирувчи бир маъно сезилар эди. Фиёсиддинов ҳам шуни сезиб Давлатбековга қаттиқ тайинлади:

— Лекин эҳтиёт бўлинглар, ноҳақликка мутлақо йўл кўйилмасин, ҳамма иш қонунга биноан бўлсин!

— Хўп!

Оқкуврай устига қўниб турган зарғалдоқ маъсум товуш билан яна бир марта: «Чу-чуч-чуч-чулулу!» деб кўйди.

25

Куёш Ойкўл қишлоғининг ғарбидағи адирларга ботиб кетди-ю ортида қонталашиб булутлар қолди.

Ҳар куни шу пайтда адирдан чакана моллар икки тўп бўлиб қайтади. Бир тўпи — сигирлару таналар; уларнинг орасида бирда ярим яйдоқ эшаклар ва хўтиклар ҳам учрайди. Алоҳида сурувда бокиладиган қўй-эчкилар кейинроқ келади. Ҳар ким ўз молини айириб олиб, ҳовли-ҳовлисига жойлаб тинчитгунча қўй-қўзилар маърашиб, шовқин-сурон қилишади. Бу хилма-хил товушлар «симфонияси» мўрилардан чиқаётган оқшомги тутунларга аралашиб анча вақт қишлоқ устида сузиб юради.

Илгарилари чакана молларни боқиб келган подачилар елкаларига тўрва ва ош солинадиган қовоқ осиб, ҳовлидан ҳовлига ўтиб, «ошиҳалол» деб нидо қилишар, бу ҳам ҳалиги оқшом «симфониясига» битта оҳанг бўлиб қўшилар эди. Кучуклар «ошиҳалол» айтиб юрган пода-

чиларни негадир жуда ёқтирмас эдилар. Мол эгалари уйдан битта-яримта нон, бирор коса суюқ ош олиб чи-киб, подачининг тўрвасигами, қовоғигами согунча, итлар шундай ғазаб қилишар, подачиларниң узун таёқла-рига шундай ёпишар эдики, «ошиҳалол» деб берилган нарсага бунчалик куйяпти, деб ҳайрон бўлиш мумкин эди.

Хозир «ошиҳалол» айтиб тўрва кўтариб юрадиган подачилар йўқ. Эндиғилари ўзини «чўпон» деб билади. Тоғдаги чўпон ўзига эп кўрмаган ишни қишлоқдагилари ҳам қилмайди. Одамлар уларга чакана мол учун тўлайдиган хақни ойликка ўхшатиб тўплаб, беришади.

Шу муносабат билан Ойкўлдаги оқшом «симфонияси»дан илгари «ошиҳалол» нидоси ва унга жўр бўлувчи ит хуришлари тушиб қолган. Энди унинг ўринини ҳам турли-туман маърашлар эгаллаган.

Хозир бу маърашларга моторли велосипеднинг тириллаши ҳам кўшилади. Хўжалик марказига велосипедда ишга бориб келадиган Замонали тошлок кўчада силкина-силкина ўз уйларига қараб ўтди. У тоққа — Кора-булоқ бўйида уни кутаётган Холбек ва Ахаджонларнинг олдига бориши керак эди. Шунинг учун велосипедини дарвозахонада қолдирди-ю ўзи иликроқ кийиниш ва ойисига айтиб қўйиш учун ичкарига кирди.

Кўпдан бери таъмирланмай анча кўримсизлашиб қолган икки хонали, пешайвонли уй ҳовлининг баландроқ қисмига қурилган эди. Хоналарнинг бирида Замонали билан онаси, иккинчисида унинг хайдовчи бўлиб ишлайдиган укаси турар эди. Замонали ўқишига андармон бўлиб кетгандан кейин ойиси, таомилни бузиб бўлса ҳам кичик ўғлини олдин уйлантирган эди. Кўп жафо чекиб эрта қариган оппоқ сочли котма кампир ҳозир кичик ўғлиниң уйида бешик тебратиб ўтирипти — унинг биринчи невараси энди саккиз ойлик бўлган.

Замоналининг укаси — бакувват йигирма яшар йигит — томга пичан босмоқда эди.

Бостирмада қизил кўйлакли жувон челакни тиззасига қисиб сигир соғяпти. Четан кўрага қамаб кўйилган бешолтида қўй-эчкilar ва битта кўнғир гунажин осойишта кавшаб туради.

Замонали пиджагини кийиб, кепкасини қўлига олиб энди уйдан чиқаётган эди, ҳовлига орқама-кетин бешкиши сўптайиб кириб келди.

Олдинда қишлоқ советининг раисаси Ражабой Сафа-

рова. У камчисини икки буклаб, қўнжига тикиб қўйган. Отда қўп юрган эркаклардек оёғини сал кериб кадам ташлайди. Аммо юзида аёлларга хос майин бир ийманниш ифодаси бор. Замонали буни у билан кўришаётib сезди.

Мўйловини яқинда тарашлатиб кўркамлаштирган Давлатбеков дарвозадан кирди-ю кул ранг шляпали кишини олдинга ўтказди. Қизил этик ва кора костюм кийган, катта бир дафтарни қўлтиғига қисган бу жиккак одам район тайёрлов бўлимидан эди.

Елкаси оша сумка таққан кора йигит эса район молия бўлимидан. Қишлоқда уни ҳамма «соликчи» деб атайди. У билан Ортиқ энг кейинда келишарди.

Уларнинг важоҳатлари шунаقا эдикি, томда пичан босаётган Йигитали ўроғини кўтарганича қотиб қолди. Сигир соғаётган ёш жувон чўчиб ўрнидан турган эди, челакдаги сут қаттиқ чайқалиб, бир ҳўплами ерга тўкилди.

— Кўрқмнаг, кўрқманг, биз фақат ортиқча мол бўлса хисобини олгани кирдик, — деди шляпали киши.

Замонали негадир бундан ўн уч йил олдинги воқеани — отаси қамоққа олингандা уйни тинтишга келган уч кишининг ёш болаларни мана шунаقا расмий бир товуш билан «кўрқманлар» деб тинчтитганини эслади. Ражабойнинг нимадан хижолат бўлаётганини ҳам у энди тушунди.

— Қани, киришинглар, — деди Давлатбеков Ортиқ билан сумка таққан йигитга.

Улар қўрага кириб ва бостирманинг у ёқ-бу ёғини кўриб молларнинг сонини аниқлар эканлар, Замонали индамай кепкасини нижимлаб турар, Давлатбеков эса Сафаровага гап уқтиради:

— Бу ердан бошлаганимиз тўғри-да, опа. Сайфиддинов ўқиган одам, ўзи ёш қонун-қоидани яхши билади. Ортиқча моли бўлмаслиги керак.

Бу гапларда яширин бир киноя борлиги кўп ўтмай маълум бўлди: Замоналиларнинг қўрасида бир сигир, бир ғунажин ва олтига ушоқ мол бор экану хўжалик битта экан. Замонали хали уйланмаган ва ўзи алоҳида хўжалик эмас экан. Шляпали киши хўжалик дафтарини вараклаб шуни аниқлагач, мамнун товуш билан:

— Демак, бир ғунажин, икки эчки улоқлари билан ва бир қўй ортиқча, — деди.

Замоналининг укаси Йигитали қўлида ўроғи билан томдан «тап» этиб сакраб тушди-да:

— Ортиқчаси йўқ, акамга аталган моллар бу! —
деди. — Ака, нега индамайсиз?!

Шляпали киши Замоналидан сўради:

— Хўжалигингиз алоҳида бўлса, дафтарга нега ёзил-
маган? Ё қишлоқ совети унутганми?

Замонали ўзини мумкин қадар босиқ тутиб деди:

— Мен битта ўзимга хўжалик ажратсан кўзбўямачи-
лик бўлар эди...

Сафарова Замоналига ён босганга ўхшаб:

— Онангиз борлар-ку нега битта ўзингиз бўласиз? —
деди.

— Хуллас, ортиқча мол борлиги факт! — деди шляпа-
ли киши. У бир оёғини супанинг четига тираб, дафтарини
тиззасига кўйиб очди-да, молларни хатлашга тушди.

Ичкаридан Замоналиниң онаси чопиб чиқди:

— Хой, мусулмонлар, мен ҳали Замоналимни уйлан-
тирганим йўқ! Бу молларни орзу-хавас билан тўйга атаб
бокяпман!

Шляпали киши ёзишдан тўхтаб совуқ бир ҳазил қил-
ди:

— Бўлажак тўйдан давлатнинг тегишини оляпмиз,
она!

— Вой, мол тортиб олишга келдими булар?!

— Ҳеч ким тортиб олмайди, кампир, — деди Дав-
латбеков. — Ҳали ўзларингиз тайёрлов пунктига элтиб
топширасизлар.

— Анойнгизни топибсиз! Топширмаймиз!

— Унда ҳар бир ушоқ мол учун эллик сўмдан юз
сўмгача солиқ тўлайсиз, — деди сумкали кора йигит.

— Тавба, бу эчкининг ўзини бозорда эллик сўмга
олмайди-ку!

— Шунинг учун ўзингиз элтиб топширасиз деяпти-
лар-да!

Кампир Замоналига юзланиб, йиғламсираб:

— Нега индамай турибсан, болам? — деди. — Шун-
ча меҳнат қилиб боқсан молларимдан ажралиб қолавера-
манми?

Давлатбеков лаблари мўйлови тагидан яхши кўрин-
мас, аммо кўзлари Замоналига караб «баттар бўл» де-
гандай йилтирас эди. У кампирнинг жанжал кўтариши-
ни ёки келгандарнинг оёғига йиқилиб ялинишини истар-
ди. Замонали шуни сезди-ю:

— Ойи, ўзингизни босинг, — деди. — Молингиз
текин кетмайди, давлат нархида пул тўлашади.

— Бозор нархининг ярмини тўлашади-да! — деди Йигитали фижиниб.

Шунинг устига оғилхонанинг ортидан минишга келиб қолган бир ярим яшар хўтиқ чиқди. Молия ходими қувониб:

— Ие, яна битта ортиқча моллари бор экан, бир ёшдан ошган экан, буни ҳам ёзинг! - деб қолди.

Йигитали унга заҳарханда қилди:

— Э, ака, керак бўлса олинг шу хўтиқни, уйингизга элтиб, каравотингизнинг ёнига боғлаб кўйинг!

— Оғзингта қараб гапир! — ўшқирди Давлатбеков.

— Конунга хилоф шунча молинг бор экану яна жиртакилик қиласан!

— Конун бизга бору сизларга йўқ-да? Сиз, ўртоқ Давлатбеков, бир йилда учта кўйга қаноат қила оласизми? Бир ҳафтада еттитасини ерсиз!

— Бас қил! — деди Ортиқ. — Ким қандайлигини текшириб биладиган одамлар бор, сенга нима?

— Вақти келганда биз ҳам билиб колармиз, — деди Замонали укасига. — Сен мунча қизишма, қасд олишга келган аблах бўлса қувонтирасан. Ичкарига кир.

— Кирмайман! Булар инсоф билан иш қилмаяшти! Пахтакор, боғдор жойларда учтадан ортиқ мол қилиш қийин бўлса кийиндир. Уларнинг томорқаси бор, полизи бор. Менинг нимам бор, оқсоқол опа? Мана, ҳовлимга қаранг!

— Биламан, Йигитали, сенинг томорқанг ҳам шу молинг. Лекин... Давлатта ҳозир гўшт керак.

— Бизга ҳам катталар топширишди, — деди шляпали киши. — Биз қонунга биноан иш қиляпмиз. Мана, ўқингу кўл кўйинг. Олинг...

— Кўл кўймайман! — деди Йигитали. — Сизлар давлатнинг ҳам зарарига иш қиляпсизлар. Мен шу хўжаликнинг жўн бир ишгисиман. Мен тушуниб турибману сизлар нега тушунмайсизлар?

— Оббо, нимани тушунмабмиз экан, қани?.. — деди Давлатбеков масхара оҳангида.

— Эртага мен буларни элтиб топшираман. Бошқалар ҳам шундай қилади. Ҳар ҳовлида учта-учтадан кўй колса, неча ойга етади? Мехмон келиши бор, тўй бўлиши бор. Кейин биз шаҳарга қатнаб гўштни магазинда навбат туриб олиб келамиزمи? Шаҳарда-ку, мол қилиш бутунлай таъзиқланган. Биз шаҳарликларни гўшт билан таъминлаб келар эдик. Эртага биз ҳам уларнинг насибасига

шерик бўлиб, магазиндан гўшт олиб келиб есак, давлат бизга қандай гўшт етказади? Хозирнинг ўзида магазиндан гўшт топиш қийину кейин нима бўлади? Бугун бозорда бир кило гўшт палон пул, сизлар бунақа қилаверсаларингиз, эртага неча пулга чиқади?

Ҳеч ким эътиroz қилмаётганини кўриб, Йигитали тобора қизишиб гапирав, назарида, келганларни гап билан енгиб, қоғозларига қўл қўймай чиқариб юборса, моллари қутулиб қоладигандай эди. Бироқ шляпали киши:

— Гапингизда жон бор, ука, лекин бизнинг ҳам бошқа иложимиз йўқ, — деб керакли жойига қўл қўйдирб олди.

Ҳаммалари кетишга чоғланар эканлар, Давлатбеков аввалдан ўйлаб қўйган бир гапини энди айтди:

— Ака-ука жуда закончисанлару лекин законга ҳеч чидамларинг йўғ-а! Дод деб юборасанлар-е!

— Сиз... — деди Замонали унга нафрат билан тикилиб, — ҳозирча қонунни рўкач қилишингизга имкон бор. Қонуннинг бўшроқ жойини топиб, найча қўйиб сўрасиз! Қаттикроқ жойини ёмон қўрган одамларингизга қарши калтак килиб ишлатасиз. Лекин қачонгача шундай бўларкин? Қачонгача?

Давлатбеков Замоналига нақадар қаттиқ ботаётганини энди сезиб ва бундан алланечук яйраб:

— Алам қиляпти-я! — деди. — Албатта, мол аччиғи — жон аччиғи, деб бежиз айтмаганлар...

— Машмаша бас, — деди Сафарова, Давлатбековдан энсаси қотиб, — қани кетдик, ўртоқлар.

Бешовлари кўчага чиқиши.

Сафарова Замонали билан унинг укаси айтган гаплар бежиз эмаслигини сезиб борар эди.

— Ўртоқ Давлатбеков, — деди. — Бу жуда катта иш. Агар ғараз аралашадиган бўлса мен қатнашмайман, ҳозир районга бориб айтаман!

Давлатбеков ўзини тушунмаганга солди:

— Қанақа ғараз, ўртоқ Сафарова? Нима деяпсиз?

— Моли Сайфиддиновларникидан кўра кўпроқ одамлар йўқми қишлоқда?

— Масалан, ким? Сиз яхши биласиз, айтинг!

— Мен боя айтган эдим. Тўйчи Аттаникидан бошлаш керак эди!

— Э, бош устига, қани юринг, марҳамат. Ортиқ, бошланг.

Тўйчи Аттанинг йигирматага яқин қўй-эчкиси борли-

гини кўп одам билар эди. Ўзи ҳам Давлатбековга зиёфатлар қилиб бериб, унинг кўнглини олиб қўйган эди. Ҳозир бешовлашиб Аттанинг уйига боришига, ўзи йўқ. Кўрасида «нормага» тўғриланган бир сигир уч қўй турибди.

Кўпак итини ушлаб турган барваста хотин эрининг кўшни қишлоққа тўйга кетганини айтди.

— Тўйгами ё кўйларини яширишгами? — деди Сафарова. — Ким сизларга дарров хабар берди?

— Ҳеч ким... Мен билмайман. Тўйга кетдилар.

— Агар ортиқча молларинг бўлса, эртами-кечми бари бир фош қиласиз, — дўқ урди Давлатбеков. — Яхшиликча айтинг ростини!

Аёл бу гапнинг куруқ пўписа эканини сезиб турарди.

— Молимизнинг бори шу, ака, — деди.

Кўшни ҳовлига йўл олишди.

Бешовлон кучукларни акиллатиб, ортиқча молни хатлаб юришгани Ойкўлга яшин тезлигида тарқалди. Моли озроқлар унча ваҳима қилмас, аммо беш-ўнгидан ортиқ моли борлар талвасага тушган эди. Кимдир «ўйни карашмаса керак» деб ортиқча эчкilarини даҳлизга қамаган экан. Эчки шум нарса, токчага сакраб, коса-товорқларни қулатипти. Давлатбеков шакир-шукурни эшитиб гап нимадалигини фаҳмлади-ю уйга кириб, тўртта эчки хайдаб чиқди.

Икки ҳовли нарида бир чол «хатга тушди, ўтта тушди», деб, ортиқча сигирини сўймоқда эди.

Фира-шира қоронғиликда мактабхона томонга кетаётган Замонали шу ҳовлидан учиб чикқан қаҳрли сўзларни эшитиб қолди.

— Э, бу ўша Замоналининг касофати! — деди сигир сўйган чол. — Давлатбеков билан ўчакишиб нима килади? Тинчгина юран эдик!

Уйда ойиси ҳам «отанг, шунақалар билан олишиб-ку, йўқ бўлиб кетди, энди тинч юрсанг бўлмасмиди» деб йилагани Замоналининг эсига тушди.

Давлатбековлар бошқарма бошлигининг кўрсатмаси билан қонунга биноан иш қилаётганлари учун Замонали уларнинг қаршисида ўзини иложсиз сезарди. Иложсизлик уни бўғиб ташлагундай бўлар эди. Бунчалик бўйилмаслик учун у ҳамма нарсани мумкин қадар беозор томондан кўришга тиришар эди: «Отамнинг бошига тушган фожия олдида бу нима бўлиши? Бош омон бўлса мол яна топилар. Лекин одамларнинг кўнглида ёмон бир

губор колиши бор. Баъзиларининг менга ишончи камайиши... Фақат менгами?.. «Замоналиниңг қасофати» дейётган одамнинг кўнглида Давлатбеков бутун янги бир бидъат уйғотмадими? Бидъат деган нарса кўр-кўронга кўркишдану одамга ишонмасликдан пайдо бўлади-ку. Шаҳарда ўғридан қўрқкан одамлар эшникларига қаватқават қулфлар, деразаларига темир панжаралар осади. Қишлоқнинг қолок одамлари гоҳ бошқаларга ишонмагани, гоҳ тасодифан қўрққани, гоҳ нега шундай бўлаётганини тушунмагани учун кўнглига бидъатдан қулф ва панжара осмайдими? Буларнинг онгини ўстириши, эскилиқ саркитларига карши курашиши керак бўлган Давлатбеков бугунгидака иши билан яна ўша эски тушунчаларнинг томирига сув қўймайдими? Шуни бирорта мажлисда айтиб чикиш керак!»

Замонали мажлисда айтадиган гапларининг режасини тушиб кетди... У кўнгилсизликни бошқа йўл билан енга олмаса мана шунақа ўйлар ва режалар унга озми-қўпми енгиллик берар эди. Унинг ўйлари ва режаларини дунёда ҳеч ким Чўллонойчалик яхши тушунмас эди. Шунинг учун у ҳозир Чўллонойнинг олдига кетмоқда эди.

Тоғдаги Аҳаджон билан Холбекка «келаман» деб вაъда бергани эса ҳозир унинг хаёлидан бутунлай кўтарилган эди.

26

Улкан тоғ ён бағирлари орасидан — майин кўкат ўсиб ётган ҳовлидай жойдан ўн-үн бешта чашма чиқиб, бир-бирига қўшилиб каттагина жилғани тўлдириб оқади. Ўрмонзорнинг бир томони кечки сояларга чўмиб корайиб туради, иккинчи томондаги арчалар эса офтобда кўксарғиши кўринади. Тоғнинг баҳайбат соялари билан офтоб нури чегарадош бўлиб турган шу жилға бўйинда хўшбўй арча дудига кабоб ва зира хиди қўшилиб, димокқа гупиллаб урилади.

Холбек тоғ бағрини ковлаб, тош тандир ясаган, тагидан дарча очиб, арча ўтинидан ёкиб, яхшилаб чўғ қилган. Пешинда сўйилиб, зира сепиб қўйилган бутун бир қўйнинг гўштини тўрт бўлак қилиб, қизиган тандирга осган. Сўнг тандирнинг пастидаги дарчасини ҳам, устидаги мўрисини ҳам кўм-кўк арча шохлари билан бекитиб, тошлар билан кўмиб ташлаган. Шундай бўлса ҳам, ичкарида димланиб пишайдиган тандир кабонинг хиди

барг ва тошлар орасидан чиқиб атрофга таралар, мусаффо тоғ хавосида димокларни қитиклар эди. Кабоб бўлаётган кўй эса, Тўйчи Атта қишлоқдан хайдаб чиқиб, тоғдаги сурувлардан бирига кўшиб яширмоқчи бўлган кўйлардан. Тошкентлик ёш олим Девдарада қилган кашфиёти шарафига шу кўйни сотиб олиб, атрофдаги чўпонларни тўплаб, зиёфат қилиб бермоқда, ҳам тандир кабобни бир кўриб кўймоқда эди. Холбек Тўйчи Атта билан савдолашиб, Аҳаджонга бу кўйни бозор нархидан анча арzonга олиб берган эди.

Булоқда ювиниб сочини капрон тароқ билан тараётган Аҳаджон хавода сузиб юрган кабоб ва зира хидини димогига тортиб, завқ билан:

— Ax! — деб кўйди. Сўнг тандир олдида турган Холбекка юзланди: — Аммо хафсалангизга қойилман. Кабоб учун шаҳардан зира-пираларни ҳам олиб чиқиб кўйган экансиз-а!

Булоқ бўйидаги майин кўкат устига брезент тўшалган, унда ҳайдовчи йигит Мадаминжон ва серсокол Эшмурот ака ўтирас эди.

— Нега? — деди Эшмурот ака ҳайрон бўлиб. — Шаҳарда ҳам зира ўсадими?

— Шаҳарда сотилади-ку, ўssa керак-да!

— Мен Девдарадан териб келдим, — деди Холбек.

— Шунаками? — ишонкирамай сўради Аҳаджон.

Холбек зиранинг шаҳарга мана шунаقا тоғлардан тेरиб олиб борилишини айттан эди, Эшмурот ака кулиб юборди. Хайрият, Аҳаджоннинг иззат-нафси нозик эмас экан, ўзи ҳам қах-қах уриб кулди-ю:

— Зирасини еб, тоғини суриштирмай юраверган эканмиз-да! — деди.

Мехмонларнинг ҳам, мезбонларнинг ҳам вактлари жуда чоғ, сал нарсадан кулги кўтариilar эди. Яйлов билан кўйдан бошқа нарсани ҳам кўрадиган чўпонлар дилкаш ўтиришларга, шаҳарлик меҳмонларнинг сухбатига жуда иштиёқманд эдилар. Хусусан, Аҳаджон баъзи одамларни ҳар хил вахимали хаёлларга олиб кетадиган Девдаранинг «сирини» очгани кўнгилларига ғалати бир енгиллик бермоқда эди. Ялтироқ қоғозлардаги суратларни Холбек ва Эшмурот ака ойқўлликлар орасида биринчи бўлиб кўлга олиб кўраётганлари жуда хуш ёқмоқда эди. Холбек бу нарсани қадимий одамлар ишлаб кеттанига ва Аҳаджон буни аниқлаб, яхши бир кашфиёт қилганига энди шубҳа қилмас эди. Ахир шунинг хурсандчи-

лигига бутун бошли бир кўй сотиб олиб зиёфат тайёрлашаётитти-ку, нега ёлғон бўлсин!

Кишлoқда «Замоналининг касофатига қолдик» деган киши яна бидъатга берилган бўлса, бу ерга Замонали бошлаб келган шу олим Холбекни бир бидъатдан халос қиларди.

Булоқ сувида икки-учта ароқ шиша ёнбошлаб ётипти. Эшмурот ака соқолини силаб, кабобнинг тезроқ пишишини истайди, ҳар замонда ароқ шишаларга ҳам кўз ташлаб кўяди.

Хар жимлик тушганда Эшмурот ака:

— Оббо, меҳмонлар-е, зап келибсизлар-да! — дейди. У ҳозир кўзига кўринган нарсани мақтагиси келади. — Аммо тандир кабобга Холбекни чакириб жуда тўғри килибсизлар. Холбек бунга ўлгудай уста.

— Э, мақтайвермнаг, бузилиб қолиши ҳам хеч гап эмас!

Хайдовчи йигит Мадаминжон гапга кўп аралашмас эди. У машинасини булоқ сувида ювиб, майин кўкатлар устига чиқариб кўйди, сўнг атрофидағи арчазорга ва юкорида кўй боқиб юрган эр-хотин Аваз билан Ҳулкарга ўйчан тикилиб қолди.

Бугун ҳамма чўпонлар таклиф қилинган эди. Кул ранг эшак мингандан Суюнбой ака ҳам келди.

— Ие, Суюнбой ака, сурув нима бўлди? — деди Холбек ташвишланиб.

— Кишлoқдан ўёлим чиқиб қолди, — деди эшагини бир оёғидан зиркка боғлаётган Суюнбой ака.

Суюнбой аканинг ўн етти яшар хушёргина ўғли бор эди. «Сурувни эплайди» деб Холбекнинг ташвиши бо силди. У кабобдан хабар олгани кетди.

— Боғламассангиз ҳам бўлар, эшак қаёққа борар эди, — деди Аҳаджон.

— Э, сиз бу эшакни билмайсиз, меҳмон, — деди Эшмурот ака. Сўнг тошкентлик меҳмонларнинг олдида ўзининг шаҳарча сўзларни ҳам билишини намойиш қилиб: — Бу жуда хитир эшак, — деди «шум» деган маънода. — Ўтган йили кузда шунинг хитирлигидан Кўктошда бутун бир тўй бир кунга кечикди-ку.

— Афанди латифалари бу ерда ҳам бор экан-а, — деб кулади Аҳаджон.

— Йўқ, бу бўлган гап, — деди Эшмурот ака. — Ҳозир Суюнбойнинг ўзи айтиб беради.

Суюнбой ака эшагини боғлаб бўлиб, хуржунини кўта-

риб келди. Мехмонлар билан кўришиб чиккач, хуржунидан тўртта тандир нон, беш-олтига сомса олиб кўйди.

— Уйдан келган экан, олинглар, меҳмонлар.

— Суюнбой, халиги... Кўктошдаги тўйнинг кечикишига шу эшак сабаб бўлгани ростми?

Суюнбой ака негадир уялиб кетди:

— Нима эди?

— Шуни бир айтиб беринг.

Суюнбой ака анчагача унамади. Охирида:

— Энди, мулла акалар, бизнинг Кўктош қишлоғимиз мана шу тоғнинг ичкарисига ўрнашиб қолган, — деб гап бошлади. — На машина боради, на арава. Илгари от кўп эди, хозир уйда от асраш таъкиқ бўлиб, кунимиз эшакка қолган. Бултур кузда бизнинг бир қариндошимиз ўғлини ўйлантирадиган бўлди-ю тўйни катта қилиб юборди.

Мадаминжон ҳам хикояга қизиқиб, даврага келиб ўтиrdi.

— Кўктошда, — деб давом этди Суюнбой ака, — фақат чорва бор. Гуруч, ун, сабзи, пиёз, пахта ёғи ҳаммаси четдан келади. Тўй эгаси шу нарсаларни хўжалик марказидан олиб, ўн икки эшакка юклаб берди-ю ўзи кимларнидир тўйга айтаман деб қолди. Ўн беш яшар ўғлини ёнимга кўшиб берди, икковимиз ўн икки эшакни ҳайдаб, тоқقا етганимизча қоронғи тушиб қолди. Йўл қалин арчаларнинг ичидан ўтадиган бузукроқ бир жой бор эди. Эшаклар шу ерда кўп хиралик қилди. Тун ўзи қоронғи эди. Ўрмон коронғиси бунинг устига қўшилди. Халиги бола иккаламиз йигилган-сурунган эшаклар билан андармон бўлибмизу бир нарсадан бехабар қолибмиз. Ўрмондан нарига ўтиб, эшакларни санаб қарасам, биттаси йўқ. Ўзимнинг мана шу эшагимга икки бидон пахта ёғи ортилган эди. Олтмиш кило. Шу зор қолгур бошқа ёққа бурилиб кетипти-да. У ёққа чопамиз, йўқ, бу ёққа чопамиз, йўқ. Бунгача бошқа эшаклар тарқаб кетадиган кўринди. Нима қиласлик? Қолган ўн бигта эшакни қишлоққа ҳайдаб бордигу бўлган гапни айтдик. Кейин тўрт киши бўлиб йўқолган ёғни қидиришга чиқдик. Ишонасизми, кечаси билан қидириб хеч жойдан тополмадик. Тонг отди. Зовдан йиқилдимикин деб унгулларнинг тагини кўрдик. Ном-нишон йўқ. «Бу зор қолгур самолёт бўлиб учиб кетдими?» дейман. Ёнимдаги йигитлардан бири: «Ха, моторига пахта ёғидан қуйиб учган бўлса ҳам ажаб эмас!» дейди. Кулай десам, тўйнинг

эгалари йиғлагундан баттар бўляпти. Куни бўйи қидирдик. Йўқ! Ёқиз тўй ўтказиб бўладими? Тўй бир кунга кечикирилди.

Хаммалари бир кулиб олишиди.

— Яна шаҳарга ёнга борамиз деб турган эдик, тоғда эчки боқиб юрган бир бола чопиб келиб қолди. Кетидан югургилаб борсак, бу зор қолтур эшак пастқам бир жойда иккита катта арчанинг орасига кириб, тузокқа илиниб қолган экан.

— Тузокқа? — таажжуб билан сўради Аҳаджон.

— Тузок деганимки, эшак қоронгида ўтлаб бориб, ҳалиги арчаларнинг орасидан ўтмоқчи бўлибди. Арчанинг пастга эгилиб турган бир шохи бидонларга боғланган арқоннинг орасига кириб колибди. Ҳайвон-да, фаросати йўқ. Бўлмаса ўша заҳоти орқага тисарилса-ку кутублиб кетар эди. Бу зор қолтур зўр бериб олдинга интилибди. Ҳалиги шох арқоннинг орасига бутоқ-мутоклари билан кириб маҳкам ўрнашиб олипти-да. Қани энди бу зор қолтур чиқиб кета олса!

— Ие, а, шох синиб кетмалтими? — деди Мадаминжон.

— Арчанинг шохи жуда қайиш бўлади-да, ҳўллигига синмайди, — деди Эшмурот ака.

— Ўзи ҳам боланинг сонидай келадиган йўғон жойи илинган экан, — деди Суюнбой ака. Унинг «зор қолтур» деган сўзни кўп такрорлайдиган одати бор: — Зор қолтур арқон ҳам эчкининг килидан эшилган чийратма арқон эди. Эшакни тузокдай ушлаб тураверишти-да. Жони қаттиқлигини қаранг, бир кун шунча юқ билан тикка туриб ўлмабди-я!

— Шохга осилиб туриб дам олган бўлса керак-да.

— Ишқилиб, буни ҳалиги шоҳдан бўшатиб олаётиману «хой, зор қолтур дейман. Уйда-ку, сал кўзим илинди дегунча ҳанграб уйғотиб юборар эдинг. Бу ерда шунча туриб, бирор марта менга эшиттириб ҳанграмабсан-а!».

Суюнбой ака ўзи қулмас, бошқалар эса хохолашдан силласи қуриб, қоринларини ушлашар эди. Зиркка боғлаб кўйилган кул ранг эшак эса шалпанг қулоқларини кулаётганлар томонга тўғрилаб, эгасидан ем кутаётгандек бир лаҳза тикилиб турди.

— Ё тавбангдан кетай худо, гапга тушунади бу! — деди Эшмурот ака жиддий. — Суюнбой, бу эшагингнинг шайтони ёмон, буни йўқ қил!

— Мен ҳам ўшанды аччиғим келиб буни сотмоқчи бўлдим. Бозорга олиб борсам, эшак қасотроқ пайтга тўғри келиб қолибман. Ҳамма гапдан хабари бор бир қўктошлиқ чол ҳам эшагини ушлаб турган эди. Кейин билсан, ўзиникини тезроқ пулламоқчи бўлипти-ю бу зор қолтурнинг сирини даллолларга шипшишиб қўйибди. Куни бўйи ушлаб турибман, қани энди бирор «эшагинг неча пул?» деса.

— Ҳалиям бўлса бунинг баҳридан ўт, — деди Эшмурот ака. — Бир кун эмас бир кун эшагингтинг шайтони сени йўлдан оздириб кетади. Бехосият эшак бу!

Мехмонлар Эшмурот аканинг гапларини ҳам ҳазил гумон қилиб кулишар эди. Аммо бунинг ҳазил эмаслигини Холбек билан Суюнбой ака сезиб туришар эди.

Холбек нариги ёнага тирмашиб чиқиб кетаётган сояларга бир қаради-ю:

— Аҳаджон ака, Замоналидан дарак йўқ, — деди. — Мен кабобни очишим керак.

— Майли, тегишини олиб қўямиз, — деди Аҳаджон.

— Биз ҳам шишаларни очамизми, Мадаминжон ака?..

Мадаминжон шишаларни булоқ сувидан олиб намини артди-да, дастурхон олдига келтириб қўйди.

— Ҳалиги чўпон йигит... Аваз... — деди Мадаминжон. — У ҳам келаман деди-ку.

Эшмурот ака ўсиқ қошини нохуш қимирлатиб:

— Уни кутманглар, — деди. — Хотини бор, ёлғиз ташлаб келомайди.

Мадаминжон иккита пиёлага ароқ қуйиб, Суюнбой ака билан Эшмурот акага узатди. Суюнбой ака ичмас эди.

Аҳаджонга берди.

Эшмурот ака эса:

— Энди, майли, меҳмонлар хафа бўлмасин, — деб, пиёладигани бир қўтаришда ичди.

Суюнбой ака кулди:

— Бу ёғи қандоқ бўлди, Эшмурот ака?

— Қаёғи?

— Ароқ менинг эшагимдан ҳам бехосиятрок нарсаку.

— Ароқ бехосият эмас, — деди Эшмурот ака сомсадан бир тишлаб. Унинг ёши элликдан ошган бўлса ҳам, ҳамма тишлари бутун эди. — Менга бир эшон бува айтган, «ароқнинг ўзи ҳаром эмас, кайфи ҳаром» деган.

— Эшон бувалар йўл топишга уста-а?

— Ха, кайф устида ёмон йўлга юрмасанг бўлди, ароқ ҳаром эмас.

Мадаминжон кунботиши томондаги ёнадан кимдир қиялаб тушиб келаётганини кўрди. Якинроқ келганда уни барваста бўйидан, кўк пилтбахмал пиджагидан ва дўплиси тагидан чиқиб турган сочидан таниди. Чўпонларнинг орасида фақат Аваз соч қўйган эди.

Мадаминжон ўрнидан туриб, Авазга пешвоз чиқар экан, чехраси бирдан очилиб:

— Э, келинг, биродар, келинг! — деди.

Аҳаджон ҳам Аваznи жуда яхши карши олаётганини кўриб, Эшмурот аканинг энсаси қотди. У ўрнидан турди-ю кабобни очаётган Холбекка карашмоқчи бўлгандай тандир томонга кетди.

Кабоб қип-қизил бўлиб, ҳил-ҳил пишган эди. Холбек уни татиб кўриб, яхши бўлганидан кувониб турганида Эшмурот ака келиб:

— Ё тавбантдан кетай худо! — деб шипшиди. — Кабобни пойлаб келганга ўхшайди-я!

— Ким? — деб Холбек меҳмонлар ўтирган томонга кўз юргутирди.

27

Холбек Аваznи кўрди-ю кўзлари алланечук бежо йилтиради.

Бир йилдан берли у Аваз билан саломлашмайди, Аваз борган жойга бормайди. Гап фақат Холбекка унаштирилган Хулкарнинг Аваzга тегиб кетганида эмас. Холбекка бу илгаригидай алам қилмайди. У «ўзимнинг хотиним яхшироқ» деган фикрга келган.

Аммо шунча воқеалардан кейин Холбек Аваз билан ярашиб, яқинлашиб кетса, Эшмурот акага ўхшаган одамларнинг олдида ориятини кўлдан бой берадигандай бўлади. «Ҳаммасини унутиб, Аваzга бўйсуниб қолилти» дейишларидан кўрқади. Иккови яқинлашса, одамлар Аваznи юқори қўйишларини, устунлик унинг томонида бўлишини Холбек ҳам сезади ва буни истамайди.

Аваznи Холбекдан устун қилиб кўрсатган зўр бир сабаб бор. Ўтган йили Холбек уни ярадор қилганда Аваз даъвогар бўлмади. Агар унинг ўрнида Холбек бўлганда, рақибини қаматиб юборар эди. Аваz шундай қилмагани уни қўпчиликка Холбекдан баланд кўрсатади. Холбек ўзини ундан қараздордек сезади. Рақибидан қарз-

дор бўлиш ва буни узишнинг иложини тополмаслик ҳам Холбекнинг ориятига тегиб, Аваз билан гаплашмай юришига сабаб бўлади.

Мана ҳозир чийдухоба костюми ўзига жуда ярашган Аваз одатдагидан ҳам келишганроқ кўринди. Бу ҳам Холбекнинг юрагини тирнаб ўтди. Мехмонларнинг бутун эътибори Авазга қўчгани, у билан хотини катта бир хурмаг ва қизиқиши уйротаётгани ҳам Холбекка оғир тегди. Унинг ўзи эътибордан четда колаёттандай бўлди. Шунча ҳафсала билан тайёрлаган кабоби кўзига гарип кўрина бошлади. Ароқдан кейин иштаҳаси баттар очилган Эшмурот ака катта ёғоч корсонни кўлига олди-да, сабрсизланиб:

— Қани, ола қол тезроқ, ўтиб кетмасин, — деди. — Мана, мен тутиб тураман. Бўл, ука!

Холбек иссиқ ва хушбўй нимталарни тандирдан олар экан, «Тавба, шунчалик ёмон кўраманми ёки ҳасад қиласманми?» — деди кайфи мунчалик бузилганидан ўзи ҳам хайрон бўлиб.

У тандирдан олган кабобнинг ёғлиқ жойлари корсонда ҳам жизиллаб эриб турарди. Холбек корсонни кабобга тўлдириб, устига гулбанд сопли пичогини кўйди-да:

— Оборинг, — деди Эшмурот акага.

— Сен-чи?

— Мен чой қўяман. Бораверинг.

У чойдиш кўтариб булоқ бўйига тушди.

Бу орада Аваз даврадан жой олган, Аҳаджон у билан нима тўғридадир шўх-шўх гаплашиб кулишаётгани эшитилиб турар эди. Кабоб боргандан кейин меҳмонлар бутун-бутун нимталарнинг кизариб пишганини мақтай бошладилар. Ёғ билан гўштнинг ширасида чўмилиб ийлтираб турган пичоқни Суюнбой ака кўлига олди ва нимталарни бузишга тушди. Зира билан арчанинг хидига тўйинган хушбўй кабоб корни тўқ кишининг ҳам иштаҳасидан карнай ясар эди.

Аҳаджон, оғзи сув очиб, пиёладаги ароқни кўлига олди:

— Мен шуни кабобпазимиз учун ичомқчиман.

— Холбек! Қанисан? — деди Эшмурот ака. — Келсангчи, кутиб қолдик-ку.

Аваз ўтирган даврада Холбекнинг ўтиргиси келмаётганини меҳмонлар сезмаса ҳам, Суюнбой ака сезиб ўтиради. Аваз ҳам буни энди пайқади. Эшмурот ака унга «нега келдинг» дегандай ёвқарашиб қилди. Авазнинг қоши

лари туташган жойи тугун бўлиб бўртди-ю мўйлари тиккайди.

У тошкентлик меҳмонларнинг сухбатига қизиқиб келган, сўнгра қўшни чўпонларнинг шу ерга тўпланишидан фойдаланиб, ҳаммаларини ошга таклиф қилмоқчи эди. Энди Эшмурот ака билан Холбекнинг авзойини кўриб, «чучварани хом санабман, чамаси» деб ўйлади.

Аммо меҳмонларнинг олдида ҳеч нарсани сездирмасликка, иложи бўлса, орадаги губорни тарқатиб, ҳалиги таклифини айтишга аҳд қилиб қўйди-ю яна очилиб ўтиришга ҳаракат қилди.

Холбекни Аҳаджон ҳам чакирди.

Холбек ерга қараб келиб, давранинг Аваздан узоқроқ жойига ўтириди. У ҳам меҳмонларга ҳеч нарсани сездирмасликка тиришарди:

— Менга қарамангизлар, буғи билан тўйиб қолганман.

Кабоб жуда иссиқ бўлгани учун гўшт тўғраётган Сујонбой ака кўлига пулфлаб-пулфлаб кўярди. Бир лаҳза жимликда Эшмурот аканинг тупугини «култ» этиб ютгани эшитилди.

Аҳаджон пиёлани кўтариб гап бошлади:

— Биз энг қадимги бобо калонларимизнинг ерида ўтирибмиз. Мен улардан факат тошдаги суратлар ёдгор бўлиб қолган деб ўйлаган эдим. Ҳозир шу кабони кўрдиму бу ҳам бобо калонларимиздан қолган бир анъана эканига ишондим.

Аҳаджон олов кашф этилмасдан олдинги одамлар гўштни хомлигича еганини, кейин ёнғин пайтида ўрмонда куйиб ўлган ҳайвонларнинг кабобини татиб қўришиб, ўзлари ҳам гўшт пиширадиган бўлишганини ва овларини мана шунаقا яхлит ҳолича кабоб қилишганини айтиб берди.

— Бобо калонларимизнинг неча минг йиллик шу анъанасини ҳозиргача йўқотмай олиб келган сиз тоғликлар учун ичаман, — деди у. — Сиз учун, Холбек!

— Раҳмат, мулла ака, — деди Холбек.

Сујонбой ака гўштни майдалаб бўлиб, кўлини пичоғи билан бирга қийикчасига артар экан:

— Қани, олинглар! — деди.

Авазнинг ўрнида Холбек бўлса, унинг пиширган кабобига қўл урмаган бўлар эди. Аммо Аваз корсонга кўнқатори қўл узатар, меҳмонлар: «Оғизда эрийдиган бўлипти-да!» «Ширасини қаранг» — деб мақтаганда «Ха, ёмон

эмас» — деб кулимсираб қўяр эди. Шу билан у Холбекни ҳам, унинг кабобини ҳам, адоватини ҳам писанд қилмаётгандай кўринарди.

Буни Эшмурот ака ҳам сезди. Сон суюгини Аваз томонга суриб:

— Ол, каттароғидан чайна! — деб кесатди.

Авазнинг қўзлари бир бежо бўлди. Орадаги зиддият уни ҳам кийнаётгани шундан билинди. Аммо меҳмонларнинг олдида сир бой бермай, Эшмурот аканинг гапини ҳазилга бурди:

— Каттароғини... сиздака ёши катталарга колдирамиз-да.

Икки орада бир совуқлик борлигини меҳмонлар ҳам энди сезишди. Мадаминжон ҳаммаларига бир пиёладан тўлдириб арок берди-ю шу билан орани илтишга уринди. Аҳаджон гап мавзуини янгилаб:

— Тошкентда бўлганмисиз? — деди Авазга.

— Xa.

— Бунинг катта акаси Тошкентда ишлайди, олим одам, — деди Суюнбой ака. Сўнг Авазга ўгирилиб кулди: — Лекин биринчи марта борганингда қизиқ бўлгансан-а!

Аҳаджон Авазга мароқ билан кўз ташлади. Аваз ўзи-ча бир кулиб олди-ю:

— Рост, ғалати бўлган, — деди. — Троллейбусга биринчи чиқишим эди. Одам кўп тиқилинч экан. Ўзим даладан борганман, кийим-бошимнинг мазаси йўқ. Бир вакт бирор елкамдан туртади. Карасам, менга индамай тўрт тийин беряпти. «Нега беряпти» деб ҳайрон бўлдим. Ўзи яхши кийинган нуроний бир аёл. «Кийимимни кўриб, менга ёрдам бермоқчи-ёв!» дедиму ачифим келди. Пулига қарамай орка ўгириб олдим. Кейин мендан нарида турган бир одам бўй чўзиб аёлнинг кўлидан ҳалиги тийинларни олди, «Давангидай йигит, кўлингиз бўш экан, уялмайсизми!» — деб мени уришиб кетди. Ҳалиги тўрт тийин билетга узатилганини мен шунда билибман! Билетга пул узатиш одатлари борлигини илгари билмас эдим...

Холбек билан Эшмурот ақадан бошқа ҳамма хохолаб куларди.

— Мен боя зирани шаҳарда ўсади деганимдай бўлипсиз-да! — деди Аҳаджон.

Яна бир қўлдан ичишли, кабобни еб бўлиб, чойга ўтишли. Эшмурот ака тез маст бўлар ва кайфи ошган сари кимнидир «боплагиси» келаверар эди.

— Шаҳарингизнинг томошаси кўпу мулла ака, лекин хаёси кам экан, — деди Эшмурот ака Аҳаджонга. — Мен ёзда бир борувдим, трамвайга тушсанг ҳам, кўлга борсанг ҳам ҳамма ёғи очик аёллар... Кўравериб гуноҳга ботиб кетдим.

— Шаҳар дейсиз, — ҳазиломуз кулди Аҳаджон. — Ўшанака аёллар Девдарада қадимдан бери бор экан-ку. Бобо қалонларимиз уларнинг суратларини тошга хурмат билан ўйиб кеттанига нима дейсиз?

— Бобо қалонларимиз ўшалар бўлса, тошга ўйилган аёл момо қалонимизни? — ўсмоқчилааб сўради Эшмурот ака.

— Албатта!

— Кўйинг-е! Ўша яланроч алвастини момом деб ўтирасангиз-а!

Аҳаджон кулиб Авазга юзланди:

— Сиз ҳам шунақа алвасти-ю ажина, деган нарсаларга ишонасизми?

— Кўрсам ишонар эдим, кўрган эмасман.

— Кўрмаган бўлсанг, шошмай тур, ҳали кўриб қоларсан! — деди Эшмурот ака.

— Ирим-сиirimлар шаҳарда ҳам бор экан, — деди Аваз. — Менинг катта келинойим ўн учинчи санадан кўрқади.

— Хозир ундан ҳам қизиқроқ иримлар чиккан, — деди Аҳаджон. — Масалан, ерга танга тушиб ётган бўлса, иримчи одам дарров тамғасига қарайди. Агар орка томони билан ётган бўлса, «яхши» деб кувониб олади. Йўқ, агар юз томони бўлса иккиланади... Энг сўнгти ирим: автобусга ё трамвайга чикканда билет олиб номерига қарайди. Жуфт номерлар бўлса омад келар эмишу ток бўлса келмас эмиш!

— Шаҳарда бу бир ўйинга ўхшайди, — деди Аваз. — Аммо қишлоқ жойнинг жуда оғир одатлари бор. Мана шу хаё тўғрисидаги одатни олинг. Инсоф билан қарасангиз, аёллар ҳам ўзини эркинроқ тутиши жуда табий нарса. Лекин биз шунга ёмон кўз билан караб, дарров уят қиласиз. Бутун ҳаёсизлигу ҳамма гуноҳ ўзимиздан бошланса керак.

— Бекор гап! — деди Эшмурот ака. — Фунажин кўзини сузмаса, бука ипини узмайди.

— Сиз молни айтяпсиз, мен одам тўғрисида гапирган эдим, — деди Аваз.

— Э, одам деганинг шу ишда молдан ҳам баттар.

Кайтага молда инсоф кўпроқ. Ҳозирги жувонларни қара. Ҳафтга-ўн кун эрини кутиб ўтиришга чидамай, кетидан тоқقا чопади!

Гап Ҳулкар тўғрисида эканини хамма сезди. Авазнинг ранги оқариб кетди.

— Эшмурот ака, — деди, — агар ақли бўлса, мол хам шундай қиласр эди.

— Биз шундай қилмаган эдик, ақлимиз йўқлигидан экан-да.

— Бунисини билмайман, мен молни айтдим.

— Ишқилиб, сен жуда ақдисан. Лекин уятинг борми, йўқми, мен мана шунисини билмайман.

— Тавба! Арпангизни хом ўрдимми, меҳмонларнинг олдида мени мунча уялтирасиз?

— Э, сенда уят бўлса, хотинингни бунақа қилиб олиб юрмас эдинг!

— Агар уятим бўлмаса... сизга ўхшаб хотинимни ҳар ҳафта қонқақшатиб урар эдим.

— Ҳа, ураман! Хотинни уриш ҳам зардали эрнинг кўлидан келади. Ота-боболаримиз айтиб кеттан: аёлнинг шайтони ёмон бўлади, уриб турмасанг, ҳама ёқни наҳс босиб кетади!

Иккови бошқа ҳеч кимнинг аралashiшига ўрин қолдирмай даҳанаки жанг қилишар эди.

Аваз асқия оҳангига гапириди:

— Эшмурот ака, сиз шайтондан кўркиб, ўзингизни мөнор босиб кетганидан бехабарсиз!

Меҳмонлар бу гапни маъқуллаб кулишди. Суюнбой ака ҳам қулимсираб:

— Кўйинглар, энди, бошқа гапдан гапиришайлик, — деди.

Холбек Эшмурот ака томонда туриб, Аваз билан сўзсиз, жим олишаётганга ўхшар эди. Эшмурот ака Авазни бопласа, Холбекнинг чехраси очилиб, юзидан жилмайиш пайдо бўлар, ҳозиргидай қулги бўлса, Холбек ўзи қулги бўлаётгандек юзи тундлашар эди.

Эшмурот ака ўзининг ёлғиз эмаслигини сезиб, Авазнинг энг оғрийдиган жойига дадил ургиси келди. Бугун у Турдининг Ҳулкардан олиб келган ионларини кўрган эди. Ҳозир Турди ҳам Ҳулкарга ўхшаб кўйлар билан кўпса қолган эди. Эшмурот ака шуни назарда тутиб:

— Сен бу ерда маҳмаданачилик қилиб юрибсан, — деди Авазга. — Ким билади, хотининг у ёқда яна Турди учун нон ёпяптими?

Авазнинг бошига кон гупиллаб урилди-ю қулоклари шанғиллаб кетди. Холбек мамнун илжайди. Бошқалар нон воқеасини билмагани учун бир Авазга, бир Эшмурот акага тикилиб қолишиди. Аваз Эшмурот акага томон интилиб, унинг кўзларига тикилди:

— Ҳамсоялик нонини ҳам шундай ҳаром килиб есангиз, нон урсин сизни!

— Ҳе, нонингни бошинга ур! Мен еганим йўқ. Касофатингта қолайми еб? Ҳозир бу тоқقا бир бало бўляпти. Айиқ дориб қолгани бежиз эмас!

— Айиқми? Ундан бўлса қора серка ҳам бизнинг касофатимиздан қочгандир?

— Холбек бу истехзонинг ўзига қаратилганини сезди-ю қип-қизил бўлиб, кўзлари ялтиллаб кетди. Энди у ҳам «жангга» киришга тайёр эди.

— Ҳа, касофатинг урди! — деди Эшмурот ака. — Бирники мингга, мингники туманга!..

Олов қуюни Авазнинг борлигини чулғаб, кўзларини хиралаштиргди. Бир вақтлар у мана шу ҳолатда ўқитувчи акасига қўёл кўтарган эди. Ҳозир ҳам Эшмурот аканинг жун босган юзига тарсаки туширгиси, Холбек тарафкашлик қиласа, олишгиси келди ва сакраб ўрнидан турди.

Аммо меҳмонлар нима бўлаёттанига дуруст тушунолмай кўзлари жавдираб ўтиришар эди. Аваз шуни кўрди-ю титраётган кўлларини кўксига қўйди.

— Энди... кечирасизлар, меҳмонлар, — деди. — Вақтларинг бўлса, бизнинг кўшда бошқа бир ўтиришайлик... Ҳозир мен... бу одамнинг қариялигини хурмат килиб... шу ердан жанжалсиз кетай!..

* * *

Аваз ўзини босишга босди-ю аммо нарироққа бориб, иситмаси ичига урган бемордай қийнала бошлади.

Коронги тушиб борар эди. Бу коронфилик факат тоғларни, ўрмонларнингина эмас, гўё Авазнинг кўнглини ҳам қоплаб олиб, тобора қуюқлашар эди. Шунча одамнинг олдида Хулкарнинг шаънига доғ туширмоқчи бўлишиди. Аваз эса истехзодан нарига ўтолмади. Ёқасидан бўғиб, судраб келса бўлмасмиди? Турдини чакириб, нонни ўртага қўйиб, юзлаштиrsa бўлмасмидир?.. Кўтариб юради энди бу аламни юрагида.

Аваз ичган икки қўёл ароқнинг кайфи ҳам энди тарқаб, ҳамма нарсани унга расво қилиб кўрсатмокда эди.

Ёнадан доим енгил кўтариладиган одам, ҳозир қўшларига чиқиб боргунча хансираф қолди.

Ўчоқда гулхан ёниб турар эди. Ҳулкар қўзиси ўлган иккита совликни чодирнинг олдига боғлаб, гулхан ёруғида уларни соғмоқда эди.

Осмонда ҳали ой ҳам, юлдуз ҳам йўқ. Кўйлар гуж бўлиб қорайиб турипти. Ўчоқдаги гулхан бу коронги тоғ қаршисида беҳад кичик кўринади. Кундуз Авазнинг юрагини қувончга, завққа, озод бир кучга тўлдириб турган офтобдай чўнг ёруғлиқ ҳам ҳозир гўё шу гулхандай кичрайиб колган.

Тўрткўз ит сурувнинг нарёғида кимнингдир кетидан хуриб вовуллади. Аваз узоқда бир қора кўрди.

«Турдимикан» деган ўй кўнглига муз бўлиб кирди.

Аваз Ҳулкарнинг тепасига келди.

— Ким келди?

Чўнқайиб ўтириб, «чирт-чирт» кўй соғаёттан Ҳулкар елкаси оша бошини буриб Авазнинг юзига қаради. Саволидан ҳам кўра важоҳатига ҳайрон бўлиб:

- Тинчликми? — деди.
- Ҳозир ким келди деяпман.
- Ҳеч ким. Эртага келадиган бўлишдими?
- Нима, сен ҳозир Турдига айтдингми?
- Ҳозир? Қаёқдан айтаман кўрмаган бўлсам! — Ҳулкар чеълакни кўлига олиб ўрнидан турди: — Бир гап бўлдими, Аваз ака? Айтинг, нима бўлди, ўзи?

Аваз бўлган гапларни қаңдай айтади? Ҳаммасини ичига ютиб келиб, энди хотинига шикоят қилисинми?

- Ҳеч гап.
- Мехмон келмайдими?
- Йўқ.

Аваз кўйларни оралаб кетди. Уят, шубҳа, алам, ишончсизлик — ҳаммаси бир занжирнинг ҳалқалари-дек уни чирмаб олган эди. Шу вактгача у Ҳулкардан шубҳа қилган эмас эди. Чунки ўзига ҳам, Ҳулкарга ҳам ишончи комил эди. Бу ишонч унинг Турдига ҳам, Эшмурот акага ҳам доим яхши кўз билан қарашига имкон берарди. Аваз уларга ош қилиб берса, ҳаммали-ри апок-чапоқ бўлиб кетишига эрталаб мутлақо ишонар эди. Ҳозир бу ҳаммаси нодонлик ва бачканаликдай кўринди. Шунчалик паст, бераҳм одамлар олдида ўзи-ни яхши тута олмади. Махмаданалик... Андиша... на-хотки юракка заҳарли игнадай санчилаётган нарсанинг оти андиша бўлса? Мехмонлар тушунмасмиди? Ҳалиги-

нинг соқолини хурмат қилиб шундай ҳакоратни ичига ютиб келиши...

Аваз ҳозир ўзидан нафратланар эди. Бўлган воқеани Хулкарга айтиб бера олмас эди. Ҳамма ёш ва тажрибасиз эрлардай, у ҳам Хулкарнинг хурматини сал нарсадан йўқотиб қўядигандек хавотирланар, хаёлига кутилмаган гаплар келарди.

Балки Хулкарнинг ҳам шунаقا яшириб юрган сирлари бордир? Аваз хали жуда кўп нарса билмайди. Балки Хулкарни ҳам яхши билмас? Одамлар... Уларнинг нақадар ёмонлари бор... Йўқ, Хулкар оқ кўнгил, соф. Лекин уни алдаб кўлга туширишлари мумкин эмасми?

28

Коронфида булоқ сувининг ўзи кўринмас, аммо шилдирапи кундузгидан аникроқ эшитилар эди.

Холбек меҳмонларнинг олдига гулхан ёқсан, кора чойдип ёнаётган арча бутогига қорнини бериб жизиллаб турар эди.

Ўтиришнинг илгариги файзи қолмаган, орага узокузоқ жимлик чўқар эди. Суюнбой ака билан Аҳаджон Эшмурот акага «яхши бўлмади» деб бир оз гапиришди. Кабобни еб тўйган, ароқдан яхшигина кайф олган Эшмурот ака бирнас чакмонига ёнбошлаб ётди-ю уйқуга кетди. Соқоли кўринмаса, нужанак бўлиб ётиши худди болага ўхшар эди. Аҳаджон Суюнбой акага қараб:

— Кизиқ, — деди. — Бояги жоҳиллик шу одамдан чикқанига ҳозир ишонгингиз келмайди.

— Энди бу оми одам, куни билан юриб чарчаган, — деди Суюнбой ака.

— Табиий бир оми, — деди Аҳаджон, — бунака одамларнинг тушунчалари болаларникидай табиий, айни вактда, болаларникидай мўрт бўлади.

— Бошидаги тирикчилик ташвиши ҳам оғир-да, мулла ака.

— Ҳа, гап шунда. Номуносибликни қаранг-да: турмуш мураккаб, тушунча ибтидоий. Нима қилсин? Етмай колган жойига дину шайтону, касофат деган нарсаларни улайди.

Аҳаджон орага тушган нохушликни илмий фикр юритиш ва таҳлил қилиш йўли билан тарқатмоқчи бўлар, Суюнбой ака билан Холбекка ҳамма нарсанинг моҳиятини уқтиргиси келарди:

— Бидъатнинг русча маъноси асл номига яқинрок. Қаранг: суеверие, яъни «бехуда нарсаларга ишониш». Предрассудок, яъни «ақлнинг уйига етиб боролмай, даҳлизида колиб кетиши».

— Сиз буни илм қилиб гапиряпсиз, Аҳаджон ака, — деди Мадаминжон гулханнинг четини ковлар экан. — Лекин мен бояги йигитни ўйлаб юрагим эзилиб кетяпти.

Хамма унга бир оз таажжубланиб қаради. Суюнбой ака унинг йўғон ва тиник овози борлигига энди эътибор берди. Чунки сухбат давомида ҳайдовчи бир оғиз ҳам гап қўшмай ўтирас эди.

— Менинг назаримда, — деди Мадаминжон, — ўша йигит билан унинг хотини шу тоза ҳавога, шу ажойиб тоқقا жуда ярашган одамлар. Биз тоғдан, ҳаводан завқланамизу нега улардан завқланмаймиз?

— Тўғри айтасиз, Мадаминжон ака! — деди Аҳаджон бирдан жонланиб.

— Тошга расм солиб кеттан ўша боболаримиз ҳам аёл кишини шунчалик хурмат қиласр экан-ку, — деди Мадаминжон. — Кейин нима фалокат бўлиб, биз оналаримизни, сингилларимизни паранжига бекитганмиз? Ҳозир паранжи йўқ, лекин унинг юракларга эниб қолган доғлари ҳали ҳам бор. Мен ўзим бунинг жабрини тортганим учун айтяпман.

Мадаминжон чўнтағидан папирос олиб ёндиргунча ҳеч кимдан садо чиқмади. У папирос дудини бурнидан чиқариб, тез бир нафас олди-ю Аҳаджонга қаради:

— У куни тарихимни сўраганингизда айтгим келмаган эди. Энди гап келиб қолди... Куш уясида кўрганини қиласр экан-да... Мен ўсган уйда аёллар доим эркаклардан паст қўйилар эди. Эсимда бор, тўқиз-үн ёшлик пайтларимда уйимизга бир тўп хотин-халаж меҳмон бўлиб келди. Дастурхон ёзилди. Эркак зотидан битта мен ўтирибман. Ош тортилганда киз-жувонлар «олинг-олинг» килишиб кексароқ аёлларга қарашиди. Кексаролари менга қаради. «Олинг, ўғлим, сиз бошлаб беринг» деди бир кампир. Мен уялдим. Ҳазил қилишяпти деб онамга қарасам, у киши ҳам чини билан «ол, болам, — дейди. — Етмиш яшар кампирдан етти яшар ўғил боланинг фариштаси улуғ бўлади». Ноилож ошга биринчи бўлиб кўл чўздим. Ўшанда бу ҳодиса мени жуда ўнгайсизлантирган эди. Кейин-кейин шунга ўхшаш нарсаларни кўравериб, ўзимнинг ўғил туғилганимдан фахрланадиган бўлдим.

— Отангиз суннат тўйи ҳам килган бўлсалар керак, — деди Ахаджон.

— Ха, албатта, фақат ўғил болага килинадиган бу дабдабали тўй ҳам мени опа-сингилларимдан бир кават юкорига чикариб қўйган эди. Бора-бора мен ҳам аёл жинсини писанд қилмасликка ўргандим. Бу одат менга фақат отамдан эмас, онамдан ҳам юқар эди. Отам доим онамга осмондан туриб муомала қиласр эди. Мен отамнинг оғзидан онамнинг номини эшиттаним йўқ. Нукул «ҳой» деб чақирав эди. Ойим ҳам унинг «ҳой» деганини эшитса, хамма ишини ташлаб туриб борар эди. «Оёқимни уқалаб қўй» дерди отам, уйкуси келмаётган бўлса. Онам унинг бирор сўзини ерда қолдирмас эди. Ўл деса ўлиб, тирил деса тирилар эди. Яхши хотин шундай бўлиши керак деб ўйлар эди чамамда.

— Нима, отангиз... катта ишдамидилар?

— Йўқ, мироб эди. Тўғри келганда қўлига кетмон олиб, ариқ, зовур қазиб кетаверар эди. Кўча-кўйда ўзини жуда камтар тутар эди. Бироқ уйда... «Эркак деган хотиндан ўзини бир-икки парда юкори тутмаса обрўси қоладими?» дер эди. Ундан ибрат олиб, мен ҳам онамни унча писанд қилмас эдим. Гуноҳ қилсан, онам менга жазо беролмас эди, «отангта айтиб адабингни бердираман» деб дўқ қиласр эди. Кўча-кўйда кизчаларга бехуда тегиниб, кесак отиб, уларни беадаб сўзлар билан сўккан пайтларим бўлар эди. Энди ўйлаб карасам, бу ҳам ўзимни «олий жинс» деб билганим сабабли экан... Аммо бўй етгандан кейин бирдамас-бирда кизларга ишингиш тушади-ку. Вакти соати келганда ота-онам мени уйлантириш харакатига тушишди. Бу орада мен ота касби деб сув хўжалигига ишга кирган эдим. Эски бир мотоциклни миниб аришу каналларни ёқалаб юрар эдим. Яхши қизларни кўрганда севишу севилиш истаклари юракни туртиб-туртиб қўяр эди. Хар холда «яхши кўриб уйланиш» деган гаплар менинг қулогимга ҳам кирган эди. Ўзим саккизинчими битирганман. Киноларда, бошқа жойларда севишганларни кўрсам хавас қиласр эдим. Шунинг учун онам келин қиласман деган қизни ўзим аввал бир кўргим келар эди. Уйдагилар бир-икки марта қўшни қишлоқлик Масуда деган қизни мақтаб қолишибди. Уйлари қайси томонда эканини ўртоқларимдан сўроқлаб билдим. Адирнинг тагидан бир ариқ сув ўтар, шу ерда беш-олти туп чинор бор эди. Масудалар ўша ерда туришар экан. Ариқдан хабар олган киши

бўлиб бир-икки марта чинорларнинг олдидан ўтдим. Охири бир кун четки чинорнинг тагида очик китобини тиззасига қўйиб ўтирган қизни қўрдим. Ёшгина, келишгангина. Қаршисидаги бир чинорга тикилиб хаёл суряпти. Мен салом бердиму:

- Ҳа, синглим, чинорнинг шохидা нима бор экан?
- дедим.

«Синглим» деб одоб билан гапирганим унга ёқди, чамамда, очик юз билан жавоб берди:

- Ҳеч нарса.
- Бўлмаса нимасига қарайпсиз?
- Шу чинорларнинг ҳаммаси битта чинорнинг томиридан униб чиққанмиш.
- Сиз шунга ишондингизми?
- Ҳа.
- Мен бўлсам ишонмас эдим.
- Нега?
- Биттасинингмас, иккитасининг томиридан чиққан дейишса ҳам бошқа гап эди.

Киз юзимга ҳайрон бўлиб тикилди. Кўзлари шундай беғубор, одамга шундай ишонч билан қарайди. Мен уялиб кетдим. Қиз боладан биринчи марта шунчалик ийманишим. Гапимни текислашга тиришдим.

- «Иккитаси деганимки... куш ҳам каноти жуфт бўлмаса учмайди-ку».

Чинорни куш қилиб «учириб» юборганим ўзимга ҳам кулгили туюлиб, яна хижолат бўлдим. Кўнгли тоза қиз бу гапларга мен ўйлагандан ҳам нозикрок маъно берибди. Кейин билдим, ўшанда у мени «уютчан йигит экан, меҳр-мухабbat икки томонлама бўлишини истаркан» деб ўйладби. Ўша дақикаларда мен чиндан ҳам у ўйлагандақа йигит эдим. Ахир бундайроқ чолғу ҳам яхши машшоқнинг кўлига тушса, ажойиб оҳанглар чиқаради-ку. Шунга ўхшаб, ҳалиги қизнинг софдиллиги, самимилиги менда яшириниб ётган энг пок туйгуларни юзага чиқарган эди. Ўша пайтда у ҳам кўзимга факат бир қиз эмас, жуда азиз бир одам бўлиб кўринар эди. Агар ҳозир Масуда тирилиб келса, мен бу ёқдаги умримизнинг ҳаммасини ўша кунга қараб созлар эдим...

Мадаминжон ютоқиб нафас олди-ю бир лаҳза жим колди.

Улардан сал нарида устига брезент тортилган машина турарди. Гулхан ёруғда машинанинг сояси орқасига тушар эди. Бу соя олов тиллари билан бирга қўтарилиб,

тушиб лип-лип килар, машина брезентини хилпиратиб, турган жойида юриб кетаётганга ўхшар эди.

Сўнгти гапдан кейин ҳамма Мадаминжонга сергакланиб қараб қолди. Холбек унинг сочи кўп тушиб, пешона устлари йилтираб қолтанига, юзи фижимлаб ташлангандай кўринишига энди эътибор берди.

— Одамнинг акли кеч кирав экан-да, — деди Мадаминжон армон тўла товуш билан. — Беш йилдан бери ҳар қаёқда юриб, турли шаҳарларда ишлаб, энди кўзим очилди-ю лекин кеч... кеч!.. Шундай қилиб, тўйдан олдин мен Масуда билан яна бир марта учрапдим. Уларнинг ариқ бўйида арқонлаб боқаётган битта кўйлари бор экан. Бир кун шу қўй арқондан бўшаб, адирдан ўтаётган сурувга қараб қочибди. Қиз уни ушлай олмай кувиб юрган экан, мен устига келиб қолдим. Мотоциклдан тушиб ушлаб бердим. Эсимда бор. Анча семирган, бақувват қирриқ қўй экан, Масуданинг қўлидан чикиб кетадиган кўринди. Белимда бир сув ювилган шоҳи белбоғим бор эди. Шуни ечиб, қўйнинг бўйнига боғлаб бердим. Кизнинг қўллари белбоғимга текканда юзимга теккандай бир ёқимли кўринди... Масуда қўйни кувиб, иссиқда анча бўғриқиб кетган эди, қаршимда туришдан уялди-ю раҳмат айтиб, қўйини етаклаб йўлга тушди. Мен ҳам нима килишимни билмай мотоциклга миндим, моторни ёндиридим. Қиз орқасига ўгирилди-ю:

— Вой, белбоғингиз қоладими? — деди.

Аслида мен сояроқка ўтиб, уни кутиб турмоқчи эдим, белбоқни олиб чиққанда бир-икки оғиз гаплашгим бор эди. Лекин онамлар шу хафта уларникига совчиликка келмоқчи эканликлари эсимга тушди-ю гапни кўпайтиришни ўзимга эп кўрмадим. Назаримда, мендаги «олий жинс» тилга кирди. «Сен йигит кишисан, гапни майдалаштириш сенга ярашмайди» дегандай бўлди.

— Белбоқ сизда турсин, — дедим, — тўй бўлиб қолса, шу қўйнинг паловидан тугиб юборасиз.

— Ие, қанака тўй?

— Масудаҳон, бизникилар мени уйлантирмоқчи бўлиб, сизни... келинликка мўлжаллаб юришишти. Агар келишса хафа бўлмассиз...

Ана сизга кўтара савдо! Қиз ҳали менинг отимни билмайди-ю мен тўй ҳақида гапиряпман. Шаддот қизлар бўлса «тошингизни теринг» деяр эди. Лекин Масуда мендақаларга тўғри келадиган бир одоб билан тарбияланган экан, гап қайтармади. Индамай қўйини етаклаб

кетаверди. Мен унинг жуда безовталаниб, ташвишланиб қолганини сездим. Кейин билсам, безовталанганича бор экан. Масуда ўша йили ўнинчини битирган экан. Энди Тошкентга ўқишга кетиши ниятида юрган экан. Аммо ота-онаси уни бошқа ўқитмоқчи эмас экан. «Ўн саккизга кирди, энди бирорта яхши жойдан одам чиқса бериб тинчийлик» деб юрган экан. Шу ерда врач бўлиб ишлайдиган Насимхон исмли бир йигитнинг Масудага ишқи тушган экан, бирга ўқийдиган дугоналарини восита килиб бир марта гаплашган экан. Масуда: «Мен ҳали ўқимоқчиман», — деб жавоб бергандан кейин йигит унинг орзусини хурмат қилиб «Майли, бўлмаса кутаман», — деган экан. Шунинг устига бизниклар боришган. Масуданинг отаси менинг отамни «мироб» деб илгаритдан хурмат қиласар экан. Мен ҳам уша пайтда ёшлик жозибаси барқ урган йигирма бир яшар йигит эдим, Масуданинг ота-онасига ўхшаган одамларга жуда ёкар эдим. Мен ҳали врачга ўхшаб, гапни фақат қиз билан битирмоқчи эмас эдим, ихтиёрни ота-оналарга бериб қўйган эдим. Бу ҳам уларга мени яхши кўрсатар эди. Қиз тўйнинг дарагини эшитиб, «ўқийман» деб йиғлабди. Отаси уни уришишти. Ойиси яхши гаплар билан алдаб-суллабди. Бизни мақташибди. Бизниклар ҳам келин томон сўраган ҳамма нарсани бермоқчи бўлиб, расм-русларини жуда ўрнига қўйган эди. Охири тўй бўладиган бўлди.

Мадаминжон бир лаҳза жим қолди. Осмон юлдузга тўлиб борар эди. Пастда булоқнинг шилдираши, тепада ҳаккушнинг ҳазин товуш билан «ҳо-оқ» дегани эшитилди.

— Болалигимиизда, — давом этди Мадаминжон, — күшнинг палапонини олсак, оналаримиз «уясига кўй, кўлнинг захри бўлади» дейишар эди. Айтганларини қилмасак, палапон, ҳақиқатан кўп ўтмай тамом бўлар эди... Ўша чинор тагида Масуда билан икковимизнинг орамизда палапондай нозиккина бир меҳр пайдо бўлган эди. Орага дарров ота-оналар, совчилар, тўй ташвишлари тушгандан кейин шу палапон кўлма-кўл бўлиб кетди-да. Кўлнинг захри урди. Энди ўйлаб қарасам, менга ўхшаб, чинакам севишу севилиш йўли билан ўйланолмайдиган «олий жинслар»га ота-оналарнинг орага тушиб иш битириши жуда керак экан. Биз ҳали эски урфодатлар учун нуқул қарияларни айблаймиз, аслида менга ўхшаган «тайёрига айёр» ёшлар бу айбга тенг шерик... Лекин ўша пайтда мен ўзимни анча илгор одам деб

билар эдим «Уйланадиган қизи билан бирор оғиз гаплашмаган йигитлар бор, — дер эдим итчимда. — Менку, икки марта кўришиб, гаплашдим!» Орқага кетаман деган одам доим шундай қилади: нуқул ўзидан кетинда бораётганларга қарайди-ю «мен илформан» дейди. Бўлмаса, бизнинг қишлоғимизда ҳам, бошқа жойларда ҳам эскича одатларнинг қаршилигини енгиб, янгичасига турмуш қураётган йигит-қизлар бор эди. Лекин мен уларга қарамас эдим... Тўй, албатта, эскича бўлди. Келину аёллар бошқа жойда, мен қуёв жўралар билан алоҳида ўтиридим. Бунака тўйларнинг ташвишини-ю азобини биласизлар. Ҳамма расм-русларини қилиб, қизни отасиниқидан олиб келишаётганда роса йиғлабди. Бу даргоҳда бошига тушадиган машаққатларни сезгандай бизнинг ҳовлига ҳам йиғлаб кирди... Одатта биноан мен уни машинадан кўтариб олиб тушириб қўйдим. Шунда сездим: юзи кўз ёшидан нам. Ҳўрсинади. Менга бу оғир тегди. Куёв жўраларнинг ёши каттароги менга тасалли берди. «Қоидаси шу, йиғламаса, «жон деб турган экан» деб уят қилишади» деди. Лекин мен қизнинг йиғлаши бежиз эмаслигини сезган эдим. Унга одам қўйган ҳалиги Насимхон эсимга тушди. Кейин билсам, Масуда у врачни ўйлаган ҳам эмас экан... Факат ўқиши орзусидан ажрагани, эскича тўй бўлгани, мени дуруст билолмай тегаёттани учун йиғлаган экан... Менинг кўнглим фаш бўлди. Куёв жўралар тўнларининг этаги тагига шишини яшириб, ароқ ичиб ўтиришган эди. «Менга ҳам қўй» дедим... Чимиликка кайф қилиб кирдим. Бечора қиз бурчакда оқ рўмолга ўраниб, қафастга тушган кущдай мунғайиб ўтирган экан. Менда одамгарчилик бўлса аввал дурустроқ бир гаплашар эдим... Кўнгил сўраб, юпатар эдим. Лекин бунга сабр-тоқат қани!.. Биринчи марта кўришганимизда мен у билан «сиз-сизлаб» гаплашган эдим. Энди баланддан келиб «сен-сенлаб» гаплашаман. «Ха, нега мунча йиғлайсан! — дейман. — Ё бошқа кўнгил берганинг бормиди?» — Маст-аласт қиликлар қиласман... Биламанки, чимиликкни нарёғида янгалар расм-руслини қилиб пойлаб ўтиришибди. Улар менинг эрлик ҳукмимни-ю йигитлик кучимни пайқашлари керак... Бу бемаъниликни қарангки, йигит билан қиз бир-бирини яхши кўриб, масалан, хат ёзишса уят қилишади-ю, шу йигит билан қизнинг чимиликни ортида ўтириб бехаё нарсаларнинг гувоҳи бўлишдан уялишмайди.

— Таомил шу-да, — деди Суюнбой ака негадир уялиб.

Холбек Мадаминжонга мижжа кокмай қараб турар эди. Хотинини мақтаб, ўзини астойдил сўкиб гапираётган йигитни Холбек умрида бирингчи марта кўрмокда эди.

— Таомил ҳам ўлсинки, ҳали ўн гулидан бир гули очилмаган күёв билан келинни бир-бирига молдай қўшиб кўйиб, ўзи парданинг нарёғида пойлоқчилик қилиб ўтиrsa!.. Бунақада одамдаги одамгарчилик пойгаҳда қолиб, ҳайвоний ҳирс тўрга чикмайдими?.. Тўғри, табиат табиатлигини қиласди, лекин янги оиласда турмуш бошланиши билан одамгарчилик тўрга чиқмаса, эр хотинни «бу ҳам одам-ку» деб ҳурмат қилиб ўрганмаса... Мана, менинг кўйимга тушар экан.

Чойдиш бакирлаб қайнаб кетди. Холбек уни тезроқ жим қилиш учун дарров оловдан олди-ю кўйинидан чойхалта чиқарди. Шу арзимаган нарса Мадаминжоннинг ҳикоясига халакит берганидан ўнгайсизланиб ва шошилиб чой дамлади.

Аҳаджон ўйчан товуш билан гап қўшиди:

— Тўғри, аёлни ҳурмат қилиш аввало эркакнинг ўзи учун зарур. Нега дессангиз, ҳаёт жуда мураккаб. Ҳаётнинг шундай сирлари борки, эркак киши уларни факат сирдош аёлдан билиши мумкин. Аёл кишининг юрагида ҳам шундай нозик сирлар бор эканки, энг ишонган, энг ҳурмат қилган эрларга айтар экан. Одам ҳаётнинг шу нозик сирларини билмагунча жуда кўп масалаларда мана бу ухлаб ётган серсокол акага ўхшаб... нодон, баджаҳл бир бола бўлиб юраверар экан. «Эрни эр қиласидан ҳам, кора ер қиласидан ҳам — хотин» деган мақол борку. Бунинг жуда кўп маънолардан бири шу бўлса керакки, сирдош хотин эркакнинг кўнглини ўстиради, унинг кўзини очади, фазилатларини ҳам, камчиликларини ҳам нозик бир ойнага солиб кўрсатиб туради.

— Шу гап ҳам бежиз эмас, — деб қўйди Суюнбой ака.

— Ҳа, давом этинг, Мадаминжон ака, — деди Аҳаджон.

— Мен отамнинг «хотин кишига сир берма» деган эътиқоди билан ўсган эдим. «Сир берсам, орадаги парда йиртилади-ю хотиним менга ҳурматини йўқотади» деб ўйлар эдим. Ёшлик ёшлигини қилиб, биз баязида хазиллашар эдик, кулишар эдик, ҳар тўғрида гаплашар эдигу лекин мен кўнглимнинг тубида ётган нарсаларни унга

очиб кўрсатмас эдим, Масуда ҳам шундай эди... Тўйга эски пулда йигирма икки минг сарф бўлган эди. Отагонам бу маблагни кўп йил давомида «тишининг кирини сўриб» тўплаган эди. Тўйнинг бутун оғири уларнинг бўйнига тушганди. Энди келиннинг бутун изми ҳам отагонамда эди. Масуда келинчаклик уйида ўтказган соатлари менинг ихтиёrimда бўлса, бундан бошқа вақтнинг хаммасига онам хўжайин эди. Масуданинг ўзи ҳам энди тақдирга тан берган эди: биринчи кундан бошлаб қайнана-нага келиштириб таъзим килар, кейинчалик югуриб-елиб унинг хизматини қилар эди. Тўй август ойида бўлган бўлса, сентябрдан пахта терими бошланди. Мен район сув хўжалигида ишласам ҳам, уйимиз жамоа хўжалик ерида бўлиб, томорқамиз бор эди. Шунинг учун Масуда ҳамма қатори жамоада ишлаб кетди. Ўзи нозиккина, жуда тиришқоқ эди. Ўша йили етти минг кило пахта терибди... Пул, мукофот... Онам «ўғил кўрсаларинг тўй қиласиз» деб пулни тутиб қўйди. Онам ҳам вақтида Масудага ўхшаган келинчак бўлиб, қайнана-қайнатасига кўп хизмат қилган экану лекин хозир бир нарсани хисобга олмас эди. Онам келинчаклигига «ичкарида» ўтириб, факат уй ишини қилган экан. Хозир аёллар далада асосий куч бўлган пайтда Масудани уйда ҳам илгаригидай хизмат қилдирап эди. Бунинг инсофдан эмаслигини ўшандада хеч қайсимиз сезмас эдик. Бунинг устига ойимнинг бир одати бор эди: овқатдан тежашни яхши кўрар эди. Отам уни «қўлинг баракали» деб мақтарди. Барака ҳам осмондан тушмайди. Қозонга ёғ-гўшт камрок солинса, кўпроқ нону чой билан тириклик тебратилса «қўл баракали» бўлаверади. Сигир соғиш, кир ювиш, супуриш-сидиришларни Масуда қилса, қозон-товоркни онамнинг ўзи қилар эди. У киши одамларни доим икки тоифага бўлар эди: хўралару чимхўрлар, баднафслару каноатлилар. Унинг энг яхши кўрган одамлари чимхўрлар билан каноати зўр кишилар эди. Хўра одамларни «меш қорин», «нафси ола қопдай», деб, минг кўйига солиб ёмонлар, кулги қилар эди. Буни эшиттан келин, албатта, хўра бўлишдан кўрқади, овқатни мумкин қадар кам ейди. Ўртага ош қўйилганда Масуда ҳаммадан олдин қўлини тортади. Баъзида куни бўйи туз totмай юради. Онам унга сайин «келинимдан айланай, шундай қаноатли экан» деб хурсанд бўлади. Мен у вақтда бунаقا ишларга аралашмайман. Масуда ҳам ўзини ўйламас, аямас экан. Бўлмаса айтмайдими? «Куни бўйи тиним йўқ, овқат бу-

нака бўлса, кучни қаердан оламан?» демайдими... Йўқ, овқат туфайли ғалва бўлишини истамас эди. Кунин бўйидалада ишлаб, яна кечқурун сигирга ўт ўриб бошига қўйиб келар эди. Уйда майда-чуйда ишларни қилишга менинг йигитлик гурурим йўл бермайди. «Ойим бор-ку» дейман. Ойим хам қариб кучи кетиб қолган кампир. Бунинг устига ҳар ёз ипак қурти тутади. Томоркада сабзи-пиёз ўтайди. Бу ёқда товук, сигир-бузок... Рўзгорнинг бутун оғирлиги яна Масуданинг елкасига тушади. Ой сайин озиб кок бўлиб қолган, ўзи оғир-оёқ эди. Баҳорда аёллар билан ер текислаб юрганда бир кун ўша Насимхон деган врач йигит мени докторхонанинг олдидага тўхтатди. Ичкарига олиб кириб, Масуданинг медицина картасини кўрсатди, «Соғлиғи заифлашиб қолянти, — деди. — Ўзи ўнинчини битирган. Мен раис билан гаплашмоқчиман, табелчиликми ё бошқа бирор енгилроқ ишга қўйсин» деди. Насимхон бу гапни айтаётуб менинг юзимга карамас эди. Бир вактлар унинг Масудага кўнгли бўлгани эсимга тушди. «Ҳали унуммаган экан-да», дедиму файирлигим келди. Масуда табелчи бўлса, идорага кўп боради, амбулатория хам идорага ёнма-ён, бу акам кўришиб турмоқчи, чамаси», дедим. Аҳмоқ бўлмасам, ўйламайманми: «биров кўзини қисса, Масуда дарров ёмон йўлга кириб кетадиган жувон эмас» демайманми! Киши ўз хотинининг кўнглини яхши билмаганидан кейин, у билан сирдош бўлмаганидан кейин, ҳар нарсадан ҳадиксирайверар экан. Бўлмаса Масуданинг ўзи хам бир-икки марта «табелчи бўламан» деб кўрди. Менинг ота-онам, унинг ота-онаси — ҳаммамиз биргалапиб уни бу фикрдан зўрға қайтардик. Биз учун унинг ўша аёллар тўпида бошига ёпинчىқ ташлаб ишлапи беташвишроқ эди. Инсофисзликни қарангда: унинг соғлиғи, бутун ҳаёти пойгахда-ю факат менга садоқати тўрда. Соғлиғи хавф остида қолса ҳам, менга садоқати хавф остида қолмаса бўлди. Ўзимдан шунақа садоқат талаб қилиш хаёлимга келмайди... Шу ахволда уч йил ўтди. Бу орада бир ўғил, бир қиз кўрдик. Масуда уч йилда ўн ёшга қаригандай кўринар эди. Аммо ҳали ҳам илгаригидай тинмас эди. Сал бир нарса бўлса: «Вой, мен ўлай!» «Вой, адo бўлай!» деб яна ўзини қарғар эди. Биринчимиз ўғил эди, уни тўй қилишга тайёрлана бошладик. Бир кун яна ҳалиги врачни қўриб қолдим. Энди унинг ўзи хам бир ўқитувчи қизга уйланган, кўринишларидан жуда иноқ туришар эди. «Мадаминжон, сиз Масудани бир даволатинг, —

деди. — Тўй бўлса, қочмас. Курортта боринглар, хотинингиз кам кон бўлиб, дармонсизланиб қолган» деди. Мен ҳайвон бўлганимда ҳам, шу хотин жонини фидо килиб юрганини сезар эдим. Ундан бирорта ёмонлик кўрмаган эдим. Шундай хотиндан ажраб қолишим мумкинлигини энди биринчи марта кўз олдимга келтирдиму хавотирландим. Уйга бориб ўзига маслаҳат солдим. Бу йиллар ичida Масуда илгаригидан ҳам тортиங்கு бўлиб қолган эди. «Вой, мен қандоқ бораман, уяламан-ку» деди. «Ўзим бирга олиб бораман...» — «Болалар нима бўлади?» «Онам қараб турарлар». Аммо ота-оналар курорт деган гапни эшиттилари ҳам келмас эди. Тўйга атаб тежаб-тергаб йифилаётган пулларни курортга сарфлаш улар учун ақлга сидириб бўлмайдиган бир бемаънилик эди. Аллакимдан «курортда аёллар ундоқ юради, бундоқ юради» деб эшитишган экан. Жуда қаттиқ қарши туришди. «Масудага нима килипти, ойдай бўлиб юритти-ку», — дейишди. — Болали хотин бирда озади, бирда тўзади. Бир терининг ичida қўй неча марта озиб, неча марта семиради». Бизда бир одат бор. Киши кўрпа-тўшак қилиб ётиб қолмагунча касал ҳисобланмайди. Қўз тинишига, бош айланишига «ҳеч нима қилмайди» деб қарашади. Масуда ҳам «ҳеч нима қилмайди, мева пишиғида яна яхши бўлиб кетаман» деди. Мен ишондим. Окимга тушиб оқадиган одам шу экан. То боши бирор қоятошга бориб урилмагунча «ҳеч нима қилмайди» деб кетаверар экан. Бўлмаса, менинг Масудага раҳмим келар эди. Энди бошқалар кўрмайдиган, уят қилмайдиган пайтини тошиб, рўзгор ишига қарашар эдим. Сигирга ўзим ўт ўрар эдим. Баъзида Масудани даладан мотоциклга мингаштириб келар эдим. Аммо «ўғил тўйини қўйиб туринглар, Масудага жуда оғир бўлиб кетади» дейишга тилим бормас эди. «Элнинг ошини кўп еганимиз, ўзимиз ҳам тўй бермасак уят бўлади» деган эътиқод менда ҳам кучли эди. Тўйнинг азоби зўр бўлишини билар эдим. Лекин шу азобни бўйинга олиб, элни бир хурсанд қилиш менга қандайдир қаҳрамонлик бўлиб қўринар эди. Оиласизга обрў, эътибор етишмагандай бўлар эди. Шуни отам тўй билан етиштириб олмоқчи эди. Икки юз кило гуруч дамлаб, икки қўй, бир новвос сўйиб тўй қилмоқчи эдик. Ароқ-шарағи-ю бошқа тараддуси ҳам шунга яраша... Битта ўғилчанинг қўлини ҳалоллаш учун шунча нарсани ҳавога совуриш ҳозир менинг қўзимга қип-қизил жиннилик бўлиб қўринади... Тўғри, орият, номус қўздай азиз

нарсалар. Лекин кўз одамнинг энг мўътабар жойида — юзида туради-ку. Шу кўзлар одамнинг юзида эмасу қўлтигининг тагида бўлса нима дер эдингиз? Хайфингиз келармиди? Бизнинг уйда селдай бефойда ўтиб кетадиган ўғил тўйи ор-номусга кирар эди-ю шу ўғилни туккан Масуданинг умри шунчалик эговланиши ор-номусга кирмас эди. Кўзни юздан олиб, қўлтиқнинг тагига ўрнатиб кўйганга ўхшамайдими бу? Ор-номусни бизга шундай нотўгри ўрнатиб кетганларга минг лаънат!

Мадаминжоннинг ўпкаси тўлди. Холбек чойдишдаги чойдан бир пиёла куйиб унга беморга узаттандай қилиб узатди. Мадаминжон чойни ичкиси келмай ерга қўиди, яна папирос тутатди.

— Биласизлар, тўйнинг ташвиши бир-икки ҳафта олдин бошлиданди, яна бутун оғирлиги аёлларнинг бошига тушади. Ўзи ёз пайти эди. Кун қизиган. Тўйга бир кун қолганда туш пайти Масуда ер тандирдан сомса узаётib хушидан кетиб қолипти. Дарров сояга олиб, юзига сув сепдик. Бирпастдан кейин ўзига келди. Доктор чакирмоқчи эдим, унамади. «Тўй ўтгунча отангларникига элтиб қўйяй» дедим, бунга онам қарши чиқди. «Нима, менинг уйимдан илон чиқиптими? — деб шовқин солди. — Шунча орзу-ҳавас қилиб юриб, эртага тўй деганда ҳамма қизигидан қуруқ қолсинми?. Хуллас, бўлмади. Масуда ўша куни кечгача ётди-ю «энди яхши бўлдим» деб туриб кетди. Бошқалар уни аямаганига ўрганиб қолгани учун ўзи ҳам ўзини аямас эди. Тўй пайтида ётиб қолишни жуда ҳам истамас эди. Шу уни тутиб турди-ю тўйни бир амаллаб ўтказди. Кейин бир-икки кун дам олар олмас, бригадир «ўтоқقا чик, гўзани ўт босиб кетяпти» деб келди. Мен ахмок бўлмасам, ўша врач йигитга бормайманми? Тўй пайтида шунака бўлувди, бир кўринглар, справка беринглар демайманми? Йўқ, яна ўша «ҳеч нима қилмайди» билан Масуда қизимизни кўтариб, ўтоқقا чиқиб кетди. Ёзда миробнинг иши кўп бўлади. Ўша пайтларда сув танқис эди. Мен бир хил кунлар яrim кеча бўлганда уйга қайтар эдим. Бир кун шундай кеч қайтиб келиб қарасам, ойим айвонда йиглаб ўтирибди. «Масуда йўлда кўнгли озиб йиқилиб қолиби, касалхонага олиб кетиши, ахволи оғир» дейди. Мотоциклда етиб бордим. Юзи мурданикдай сариқ... Кон аралаш қайт килади. Одамни танимайди. Врачлар бор амалини қилишяпти. Бир марта кон қуишипти. Яна шахардан бир хил дори олиб келиш керак дейишиди.

Мотоциклда учиб бориб олиб келдим. Кечаси билан бошида ўтиридим. Тонг пайти сал кўзини очди. Мени танигандай бўлиб, болаларни сўради. «Мен ўламан, — деди, — рози бўлинг!» Кўзимдан тирқираб ёш чиқиб кетди... Мен шунча оқибатсизлик қилсаму яна мендан розилик сўраса! Энди-энди эслаб ўзимча яна битта нарсадан норози бўламан: раҳматли бу қадар юмшоқ бўлмаса нима қилас экан! Ахир гулда ҳам тикан бўлади-ку. Мен бепарволик қилганимда, эски урф-одатлар жуда жонига текканда исён кўтарса бўлмасми? «Бор-е» деб кетиб қолса бўлмасми? Шунда балки менинг ҳам кўзим эртароқ очиларми?.. Йўқ, тикансиз гул бўлиб ўтиб кетди... Одам дармондан кетиб, ўзини касалдан химоя қилолмайдиган бўлиб қолгандан кейин, дору-порулар кор қилмас экан. Кун чиқканда узилди... Ана энди армон қилишни кўринг. Бирга ўтказган бутун умримиз хар куни неча марта кўзимнинг олдидан кино бўлиб ўтади-ю юрак-бағримни эзib юборади. Уйдаги хар битта буюм Масудани эсимга солади... Одам бевакт ўлган кишининг олдида гунохкор бўлмасин экан. Дунёда бундан оғир қийнок йўқ экан. Кўча-кўй ҳам, дала ҳам, қишлоқ ҳам — ҳаммаси мендан Масудани сўроқлаёттандай бўлади. Уйда болалар «ойи» деб йиглайди.

Холбекнинг назарида ўлган аёл гўё Жаннатхону Мадамињоннинг ўрнида ўзи тургандай бўларди. Унинг ўпкаси тўлиб, йигидан ўзини зўрга тутарди.

— Шу тариқа орадан беш-олти ой ўтди. Онам болалар билан банд, бирда-ярим ўзини қарғайди, «шундай келиннинг қадрига етмадим» деб йиглайди. Мен бир ҳолу бир сар бўлиб юрибман. Шунинг устига отам бир кун уйланишдан гап очиб қолди.

— Ўёлим, ажалга даво йўқ, тақдирда бори шу экан, — деди. — Энди бирорта ўзинита ёқсан жувонми, бевами бўлса айт, олиб берайлар.

Мен ўзим нима аҳволда юрибману яна бу гап... Жоним чиқиб кетди.

— Масудани тирилтириб беринг, оламан, — дедим. Сиз менга ўргаттандай қилиб эмас, одам боласига қилган муомалани қилиб бошқатдан оила қураман. Тирилтириб беринг!

— Сен буни биздан кўрма, худодан кўр. Машойихлар айтган: хотин топилади, ота-она топилмайди.

— Хотин одам эмасми? Одам топилмас экан-ку. Қани, топилса, топиб беринг менга Масудани!..

Отам лом-мим деёлмай қолди... Менинг уйда тургим келмас эди. Районда ишлаганим учун қўлимда паспорти бор эди, расчёт олдиму бошим оқсан томонга чиқиб кетдим. Хайдовчиликни билар эдим, бир йил Қозогистоннинг бўз ерларида ишладим. Трактор миндим, комбайн хайдадим. Болаларни соғинганда қишлоққа келиб топган-тутганимни бериб, каму қўстларини тўғрилаб яна кетаман. Бир ёз Қизилкўмда газчиларнинг орасида ишладим. Кейин, мана, Аҳаджон акам билан танишиб қолдик... Бир жойда узок туролмайман. Баҳтиёр юрган эр хотинларни қўрсам ҳам Масуда эсимга тушади, «нега биз шунака яшай олмадик» деб армон қиласман. Дунёда ҳар хил одам бор, аёлларнинг орасида ҳам бевафолари, эрига беҳуда азоб берадиганлари бўлар экан. Буларни қўрганда яна Масуда эсимга тушади. «Одамлар шунака хотинлар билан яшаб юрганда мен уни бошимга кўтариш имидерни керак эмасми?» дейман. Бугун мана бу ажойиб жойларни қўрганимда яна Масудани эсладим. Бунака шифоли жойлар ўзимизда ҳам кўп экан. «Уни курортга олиб бормаганимда ҳам, мана шу ерларга уч-тўрт ойга олиб чиқсан бўлмасми?» дейман. Халиги йигит... Аваз... хотинини қанотида олиб юрпти... Шу ҳам ор-номусга, мардликка кирмайдими ахир? Ор-номус, одамгарчилик деган нарсалар кўздан азиз бўлса, доим ўзига муносиб жойда туриши керак эмасми?.. Мен шунча жойларни кўрдим... Каердаки эрлар билан аёллар бир-бирларини астойдил кадрласа, ўша жойда икки томоннинг ҳам кадр-киммати кўтарилиб кетяпти. Аёл зотини ерга уриб кўтарилимокчи бўлган эрлар ўзлари паст кетиб, ер бўлиб юрибди. Мен ҳам «олий жинсман» деб керилиб юрган пайтларимда эр эмас, қора ер эканман... Буни мана энди биляпман...

Ой чиққан эди. Мадаминжон ўрнидан турди-ю бир оз гандираклаб булок бўйига тушди. Ой нурида маъюс йилтиллаётган тўлқинларга қўлини солиб, бир кафт сув ичди, кейин қизиб кетган юзини ювди.

Гулхан атрофида ўтирганлар хаёлларини йиғиштириб ололмай сукут сақлашарди. Эшитган нарсалари юракларида шундай мураккаб ҳис-туйбулар қўзғаган эдики, енгил-елпи хулоса чиқариб, буни дарров ўргатага ташлашни ёки Мадаминжонга сийقا сўзлар билан тасалли беришни хеч ким ўзига эп кўрмас эди.

Эшмурот ака ҳамон ухлаб ётарди.

Холбек тепага каради.

Осмон баланд ва тиник. Юлдузлар шу қадар кўп чиққан эдики, аллақанчаси Сомон йўлининг ортларида ҳам милт-милт қиласди.

Юлдузлар орасидан эгри-бугри чизик чизиб ўтган тоғ қирраси улкан бир арранинг тишларини эслатади. Агар бу «аррани» тортадиган ёвуз паҳлавон тошилса, осмонни арралаб иккига бўлиб ташлаши ҳам мумкиндеқ туюлади.

Холбек бирдан Жаннатхонни кўргиси келди. Эртага унинг қишлоқка тушадиган куни. Хотинини эртагаёқ кўриши мумкинлигини ўйлаганда у ўзини — Мадаминжондан эмас, йўқ, бунга вижданни йўл бермайди! — у ўзини боягидан баҳтиёроқ сезди.

Суюнбой ака серсоқол ҳамкасбини туртиб уйғота бошлиди:

— Эшмурот ака, туринг, кетайлик. Бу ерга ухлагани келганмидингиз? Э, ўлинг-е! Туринг...

29

Арчадан йўнилган оқ-сарғиш рангли янги устунлар куёш нурида нафис жило бериб товланади. Пайраҳа хиди келади.

Ойкўл қишлоғининг ўртасида, булоқ бўйида уста Қамбар билан Норбой ота шунака устундан учтасини тиклашган. Хозир улар бўлажак шийпоннинг тўртинчи устунини тайёрлашяпти.

Норбой ота чўпонликни ташлагандан бери носвой қадисини йўқотган кашандага ўхшаб юрар эди. Уста Қамбар ҳам бир ўғли «шийпон керак эмас» дегани учун, иккинчиси хотинини олиб тоққа чиқиб кетгани учун кўчада одамларнинг кўзига кўрингиси келмай, уйда ётар эди. «Одамнинг заҳрини одам олади», деб, Норбой ота устанинг олдига кўп келар эди. Икковлари ёшларда илгаригидақа меҳру оқибат йўқлигини гапириб, ўтган замонларни роса эслашди. Бу гаплар зериктиргандан кейин:

— Энди илож қанча, уста, — деди Норбой ота. — Туринг, мен ҳам сизга қарашай. Шийпонни қурайлик. Ўлиб кетсан, биздан ҳам битта ёѓгорлик қолсин.

Норбой ота устани уйидан олиб чиқмагунча кўймади. Мана, иккаласи гангур-гунгур анча иш қилиб кўйишиди. Оппоқ соқоли кўкрагига тушган, қошлари ҳам оқариб кетган Норбой ота ҳозир ердаги устуннинг бир учига

боладай миниб, уни қимирлатмай босиб ўтирипти. Кулонига қалам қистириб олган уста Қамбар устуннинг нариги томонини гоҳ пойтеша билан йўнади, гоҳ ранда билан текислайди.

Дурра устидан янги шол рўмол ўраган баланд бўйли, савлатли бир кекса аёл булокнинг новачасига мис кўзасини кўйиб, сув тўлишини кутмоқда эди. У рўмолининг бир учи билан буришик оғзини тўсиб, Қамбар отага зимдан қараб турар эди.

Шунинг устига Санам хола иккита чеълак кўтариб, сувга келиб қолди.

Ҳалиги кампир илгари Ойкўлнинг энг чиройли қизларидан бири эди. Отаси уни устага бермоқчи эди, киз ҳам шуни истар эди. Қамбар ота Санамойга уйланиб, орада ҳалиги можаролар бўлиб ўтгач, шу киз — унинг оти Ҳожар эди — Санам холага жуда кўп марталар «таги паст» деб таъна қилган эди. Ҳожар хола ҳозир ҳам уста Қамбарга ҳавас билан қараб турганини Санам хола сезди.

— Ҳа, Ҳожар буви, хаёл суриб қолибсиз? — деди.

Икки кампир бир-бирларини елкаларидан олиб, наридан-бери кўришдилар. Санам холанинг гапидаги пиичингни сезган Ҳожар кампир ҳам тагдор қилиб:

— Вой, Санам буви, — деди, — қариганда сизга қийин бўлипти-да.

— Қийин бўлиб нима килипти?

— Челак кўтариб юрганингизга айтаман...

Ҳожар кампир «баттар бўл, келининг юзингни ерга қаратиб, тоққа чиқиб кетипти-я» демоқчи эди. Санам бувининг ўзида ҳам шунга яқин бир тушунча бор ва бу уни жуда қийнаб юрар эди. Аммо у Ҳожар кампирга ўҳшаганларга сўзини бергиси келмас эди.

— Сизнинг ҳам келинингиз бор-ку, ўзингиз чеълак кўтариб юрмагандай гапирасиз-а!

Қамбар ота орқага ўтирилиб, кампирига мамнун бир кўз ташлаб олди. Ҳожар кампир лабларини истехзо билан буриб, сувга тўлган мис кўзасини новачанинг тагидан олди-да:

— Менинг келиним пичан ўряпти, — деди, — кечқурун келади, сизга қийин, ўргилай.

Ҳожар кампир мис кўзани белига қўйди-ю «бопладим» дегандай қилиб шахдам юриб кетди.

Санам хола лабини алам билан тишлаб бирпас жим турди, кейин Қамбар отага қараб, йиғламсиради:

- Ҳожар савлатнинг гапини эшитдингизми?
- Сен бундан каттароқларини эшитмаганмисан?
- Қачон кутуламиз? Уч ўғилни катта қилгунча не-не азобларни тортганман! Кўрган хузурим шуми?

Норбой ота орага тушди:

- Санам буви, ношукурчилик килманг. Менинг Аваздай ўғлим бўлса жон дер эдим! Кучдан қолган қариялар «боланинг хузури» деса арзийди. Сизларга нима килипти!
- Ориятини айтмайсизми, Норбой ака! Боягидақалар «келинини эрсираб токқа чиқиб кетипти» деб юрганиши!
- Сен унақа харом гапларни оғзинната олма! — деб Қамбар ота хотинини жеркиб ташлади. — Ақлинг бўлса, энди келинингни ёқла!

Қамбар отанинг бўйин томири ўқлоғидай бўртиб чиқди. Санам хола чолига ҳам осон эмаслигини шундан сезди-ю индамай кўя қолди.

Эртаси куни пешинда Санам холани кайвонилар катори бўлажак бир тўйнинг маслаҳатига чақиришган эди. Пешин бўлган сари Санам холани ғам босмоқда эди. Бормаса, кўрккандай бўлади, икковорадан чиқади. Борса, келини тўғрисидаги гаплар қўзғалиб, яна таъбини тириқ қиласди.

Санам хола айтилган жойга пешиндан кечроқ борди. Уй тўла аёллар. Ҳожар буви тўрда. Санам хола ҳам доим тўрга таклиф қилинар эди. Бу гал уй эгаси ҳам, Ҳожар буви ҳам уни «тўрга ўтинг», деб қисташмади. Санам хола пойтахроқда ўзидан анча ёш аёлларнинг орасида ўтирганда Ҳожар хола юкоридан унга қадоқ қилинган кир ва синик пиёлада чой узатди. Санам хола бунда ҳам бир камситиш борлигини сезди. Илгари Санам холага «таван боши бўласиз» деб ялиниб юрган тўй эгалари хозир унинг кўзи олдида бу фахрли вазифани Ҳожар бувига юклашди.

Санам холанинг кўнгли чўкиб, рухи тушиб бораёттанини ўнг томонда ўтирган кудаси Рихси хола сезди. Юзида нўхатдай бир сўғали бор, анча семиз ва кўнгилчан бу аёл:

- Кудажон, хафа бўлманг, — деди ва Санам холанинг олдига сомса суриб қўйди. — Олинг, енг! Қайтага бир ғалвадан кутулдингиз.
- Рост айтасиз, — деди Санам хола сомсадан олиб. Аммо хеч нарса егиси келмас эди. Кудасининг яхши гапи ҳам унинг аламини келтиради.

Тўрда савлат тўкиб ўтирган Ҳожар буви:

— Бир хил бола тоғасига тортади, — деб тап бошлади. — Қамбар aka ўзи жуда яхши одаму, Аваз... тоғаларига тортгани учун шундайдири-да.

Санам хола ҳам Аваздан норози бўлиб юрганини билган Ҳожар буви гўё унга тасалли бермокда эди. Аслида, Ҳожар буви Авазни «тоғаларига тортгани учун ёмон» дейиш билан Санам холанинг ўзини айбламоқчи эди. Санам хола буни сезди-ю:

— Тоғаларига тортган бўлса нима, — деди, — тоғалари арлангизни хом ўрганими? Ё менинг кенжак ўғлим сизнинг пишагингизни «пишт» дентими?

Ҳожар хола ҳам мушукни «пишак» деб гапирад эди:

— Пишагимни пишириб еса ҳам майли! Қиз-жувонларга акси урмаса бўлди... Тавба-ей, келиним кечадан бери далага ёпинчиқсиз кетади. Уришам, «Хулкар тоғда очилиб-сочилиб юрипти-ку, менга кучингиз етадими!» дейди.

— Ҳа, ёшларнинг юзи қаттиқ бўлиб кетяпти! — деди тўрдаги бир кампир ҳам.

— Бас қилинглар шу гапни! — деди Рихси хола. — Куннинг иссиғида ёпинчиқка ўранмай юрса юрипти-да. Хулкар ҳам тоғда юрган бўлса, тепасида эри бор.

— Эри билан эр-хотинга ўхшаб юрса экан! — деди Ҳожар хола. — Санам бувининг ўзи ҳам келинига «Сен ўғлимнинг ўйнашига ўхшайсан», деган экан. Шу рост!

Санам хола ҳозир ер ёрилса киргудек бўлди. Чунки унинг илгари Қамбар отага мингашиб Кўктощдан қочиб келганини ҳам Ҳожар буви «ўйнашлик» деб аташи мумкинлигини энди сезди. Хулкарга отилган тош Санам холага ҳам тегишини, боя Қамбар отанинг «ақлинг бўлса, энди келинингни ёқла» дегани бежиз эмаслигини у энди чинакам тушунди.

— Мен айтганманми, айтмаганманми, энди шу гапни дастурхон килиб кўтариб юрмасангиз нима қилас ҳади, Ҳожархон? Оши ҳалол бўлғандан кейин кўчага қўйиб ичса ҳам ўзи билади. Ўғлим мард эканки, хотинини кўрқмасдан тоғда олиб юрипти...

Атрофдаги ёшроқ аёллар Санам холанинг гапини маъкуллаб кўйишиди.

— Катта кетманг мунча, тавба деб гапиринг, Санам-хон! — таҳдид қилди Ҳожар хола.

— Мана, икки кўлим ёқамда!

— Ха, тавба дент, халол ошга харом оралаб қолиши хеч гап эмас! Менинг ўғлим Турди хам тоғда кўй бокади. Кечак келиб кетувди. Шундан эшитдим. Ҳулкар эркаклардан хеч тортинас эмиш. Турди борса, чодирда бир ўзи ўтирганмиш. «Роса гаплашдим, — деди. — «Қатинидан оқлик олдим» деб кулади.

Тўрдаги кампир кўли билан юзини тирнагандай бир қилиқ қилиб:

— Вой, ўлмасам! — деди.

Санам хола Ҳожар кампирга қаҳр билан тикилиб:

— Уялмайсизми? — деди. — Сиз яхши она бўлсангиз ўғлингизнинг оғзига ураг эдингиз шу гапи учун!

— Рост-а, бир қишлоқнинг одамларимиз, — деди ўрта яшар бир аёл.

— Сиз қаёқдан билиб ўтирибсиз! Мен уришдим ўғлимни! Бўйи бўйимдан баланд. Йигит кишини эплаб бўлармиди! Ундан кўра сиз келинингизни эплаб олинг!

Уриш чиқиши муқаррарлигини сезган уй эгалари дарров орага тушиди:

— Қўйинглар, энди, тўйга ярашадиган хушчақчак гаплардан гаплашайлик!

Мавзууни ўзгартиришди. Аммо Санам холанинг кулоғига бошқа гап кирмас эди.

Санам хола оғир ўйлар билан кун ботар олдида уйига қайтди. Ҳовлида ҳали хам узун бўлиб ўша ўрмак турипти. Бўёқ, ип етишмаган учун Санам хола гиламни ҳеч битиролмаяпти. Ҳозир битмай ётган бу иши уни баттар асабийлаштиради.

У айвонга караб ўтаётган эди, сўрининг устида икки кўзи тўлиб турган гилам хуржунни кўриб қолди. Ҳайрон бўлиб бориб қараса, хуржуннинг бир кўзида яхши жун, иккинчи кўзида бир даста жун бўёқ... Бир тугунчакка уч-тўрт қадоқ келадиган зира ўралган экан, ҳиди димонига гупиллаб урилди.

«Вой, чолимдан айланай, бўёқ билан жунга зор эдим, топиб келипти-да!» деб ўйлади Санам хола.

Ие, бу нима? Пулми? Иккита йигирма беш сўмлик, яна қизил ўн сўмликлар... Тавба, бу кимники?

Кўра томонда от депсингани эшитилди. Санам хола ўгирилиб қаради. Чивин кўриб турган эгарлоғлик жийрон от... Авазники!

Санам хола шоша-пиша пул билан тугунчакни хуржунга қайтариб солди. Шунинг устига чап томондаги уйдан енглари шимарилган, кўлига супурги ушлаган Ҳул-

кар чиқиб қолди. Санам хола уни кўрди-ю хуржунни титиб қараганидан жуда изза бўлди.

Хулкар орадан ҳеч гап ўтмагандай очик чехра билан:

— Бу ҳаммаси сизга, онажон, — деди. — Ўғелингиз... икковимизга ойлик беришди.

Санам холага «онажон» сўзи хуржундаги нарсалардай хуш ёқди-ю аммо «икковимизга ойлик» дегани беҳосдан аввалти хафачиликларни эслатди. Санам хола Авазга «бир ойда топган матоинг ўн беш сўм!» деб таъна қилмаганими?.. Санам хола уялиб келини билан очи-либ гаплашомлади. Бир оғиз:

— Юрибсизларми? — деб сўради, холос.

Хулкар ёш боланинг харҳашасини кечиргандай жил-майиб, Аваздан салом топширди. Санам хола хуржунга бошқа кўл урмади ва ошхонаа ўтиб, овқатта унна-ди.

Хулкар кўпдан бери супурилмаган ўз уйларини су-пуриб саронжомлади. Кейин эчкиларга қаради, сигирни соғди.

Бу орада Қамбар ота хам уйга қайтган эди. Аваз билан Хулкарнинг ўйлаб топган совғаларидан хурсанд бўлиб, хуржунни ичкарига олиб кириб кўиди. Келинла-рининг тинмаётганини кўриб:

— Баракалла, эна қизим, — деди. — Энди бутунлай қайтдингми?

— Йўқ, сизларни кўришга келдим. Аваз акам «сен бориб кел» деб қўймадилар.

— Яхши қилипсан-да. Тоғда юриб, дугоналарингни ҳам соғингандирсан. Боя сени сўроқлаб юришгандай бўлувди.

— Кимлар?

— Ҳалиги Холбекнинг хотини бор-ку. Кўк кўз.

— Ҳа, Жаннатхон. Улар мени мактабдаги муаллима-нинг уйига чақиришувди.

— Ўтириш бор эканми?

— Киз-жувонлар шунчаки бир... ҳангомалашмоқчи экан.

— Ҳа, ундоқ бўлса, бора қол, қизим.

Хулкар ювиниб-тараниб, атлас кўйлагини кийиб чи-киб кетди. Қамбар ота кампирини ошхонадан уйга чақи-риб олди.

— Бери кел... Мана бу ерга ўтири... Сенга нима бўлди? Араз ҳам эви билан-да. Топганини қўшқўллаб олиб кел-

са! «Онажон» деб хизматингни қилиб турса... Келинни бунчалик хор қиласан?

Санам хола ҳам тўлиб турган экан, бирдан йиғлаб юборди:

— Мен ўзим хор бўлиб кетяпман, билдингизми? Қайнанамдан уялар эдим, кўрқар эдим. Энди келинимдан ҳам уяламан, кўрқаман!

— Астағифурулло! — деди Қамбар ота. У кампирининг пул, бўёқ муносабати билан уялиб қолганини, Хулкарнинг одамгарчилиқда нақадар баландлигини энди тан олиб изза бўлаёттанини тушунар эди-ю нега кўркишини тушунмас эди.

— Нимадан кўрқасан? Ақлинг жойидами?

— Ҳожар савлатнинг гапини сиз бир эшитсангиз эди...

Қамбар ота илгари аёлларнинг гапини хотинидан сўрамас эди. Буни эркак кипига ярашмайдиган бир қилиқ деб ҳисоблар эди. Аммо бугун Санам хола Ҳожар кампирдан нимаики гап эшитган бўлса, Қамбар ота ҳаммасини битта қўймай сўраб олди. Бир-икки марта:

— Яхши жавоб берибсан! Боблабсан! — деб қўйди.

— Турди Хулкардан оқлик сўраб олган бўлса, бу тогда кўшничилиқда бўладиган гап. Сен буни келинингта айтиб юрма тагин, яхши бўлмайди. Эргага бир хурсанд қилиб жўнат. Сомса-помса ёниб бер.

— Ҳо, келинингизга мунча меҳрибонсиз? Мен шунака келинчаклигимда ойингиз кувиб юборсалар ҳам орага тушмас эдингиз-ку!

— Эски дардларни қўзғама, хотин, у вақтда замон бошқа эди.

— Ўзингиз-чи?

— Ўзим ҳам...ён берганман, тўғри. Оқимга қараб оқканман. Сенга жабр бўлгани рост, Санам буви! Оқимга қарши сузишни ота-оналаримиз бизга яхши ўргатмаган экан, мана энди қолганини болаларимиздан ўрганяпмиз.

Хозир Қамбар отанинг кўзларида йигитлик пайтларини эслатувчи бир дард олов бўлар ёнар эди. Санам хола эрига меҳри товланиб қараб турди-ю:

— Ўлсин ўша Ҳожар савлат, — деди. — Ёнилик пайтидаги кекини ҳеч унутмайди.

— Қайси кеки?

— Биласиз-ку, — деди Санам хола уялиб ерга қарапкан.

Қамбар ота Ҳожарга ва унинг отасига ёкиб юрган йигитлик пайтларини эслади:

— Ха, уми?.. Лекин Ҳожар қурғур ҳам кўхлик киз эди-да.

Ота бу гапни шундай ҳарорат билан айтдики, Санам хола, ёш жувонлардек рашки келиб:

— Вой, ундоқ бўлса нега Ҳожарни олмагансиз? — деди. — Мени олиб қочиб келиб, шунча кийнаб нима қиласар эдингиз?

Кампирининг рашки Қамбар отага жуда хуш ёқди.

— Сен Ҳожардан ҳам чиройли эдинг-да, хотин!

Санам холанинг чехраси бирдан очилиб кетди, чолига у йигирма ёш яшаргандай кўринди.

— Аммо зап олиб қочган эдим-да! Бўлмаса отанг уриб ўлдириб кўяр эди-я!

— Ўзим ҳам жинни эканманми? Шуни ўйламай йўлингизга чиқибман-а?

— Ёшлик-да, ёшлик!

Улар бирга ўтказган энг яхши дамларини эслаб кетиши. Юз хил гап-сўзлар ва урф-одатларнинг остида қолиб кетган ёшлик меҳрлари тог кўчкиси тагида қолган булоқдек ҳали ҳам тирик экан. Эндиги хотиралар гёё шу булоқнинг кўзини очар, уни лойкаладан тозалар эди. Ўшанда ўзлари ҳам ноҳақ қоралаган жасоратлари ҳозир юракларида оқланиб, янгиланар ва икковини бир-бирла-рига олов ёшликларида жозибали кўрсатар эди...

30

Ой тўлган бўлмаса ҳам, жуда ёруғ, шабадада силкинаётган терак баргларини битта-битта санаб чиқиш мумкин. Оқланган мактаб биноси ойдинда кўкишроқ кўринади. Чўлпонойлар турадиган уйнинг ёруғ деразасидан аёлларнинг гап-сўзлари ва кулгилари эшитилади.

Боя Хулкар бу ерга келаётib, кўчада овсини Суюма билан айтишиб қолган эди. Суюма болаларининг олдида ҳам Хулкарни ёмон сўзлар билан тилга олади чамаси. Хулкарнинг атлас кўйлак кийиб келаётганини Суюманинг олти яшар ўғилчаси кўчада кўриб қолди-ю ўн-ён беш қадам нарида туриб:

— Хулкар Аваzга ўйнашиб теккан! Ўйнашиб теккан! — деб масхара кила бошлади.

Бола бу гапнинг маъносини тушунмай айтаётгани билиниб турар эди. Хулкар унга қараб бурилган эди, бола қочди.

— Кўркма, урмайман. Сенга ким ўргатди бу гапни? Ойингми? Ойинг яхши хотин бўлганда, сенга бунаقا гап ўргатмас эди.

Енглари кенг қўйлак кийган семиз Суюма деворнинг камтигидан бопини чиқариб:

— Ҳой, ойимча, сен яхши бўлдингу биз ёмон бўлиб қолдикми хали? — деди.

— Ёш болага шунаقا гапни ўргаттан хотиннинг яхшилиги-ю ёмонлиги...

— Мен ёмон бўлсан ҳам, сендан безбет эмасман!

— Безбет ким ўзи? Сизни пулга сотиб, чимилдиқкача етаклаб олиб келиб қўйишган бўлса фахрланасизу мен одамга ўхшаб хохлаганимга тегсам уят қиласизми? Баттар бўлинг!

Хулкар йўлида давом этди. Суюма уни оғизга олиб бўлмайдиган сўзлар билан қарғаганича қолди.

Хулкар хозир Чўлпонойнинг уйида ўтирганда шуни айтиб берган эди:

— Ўзи бу қишлоқда Суюма опадай ёмон қарғайдиган хотин йўқ, — деди Жаннатхон.

Суюманинг турмушини Жаннатхон яхши билар эди. Ортиқ хотинига қайишмас, беш бола ва мол-ҳолнинг бутун оғирлиги Суюманинг бўйнига тушар, унинг эри яна пичан ўроғига ҳам кўп чиқарап эди. Ортиқнинг ўзи эса эрта келиб, кеч қайтар, бальзан районда ёки шаҳарда тунаб қолар, шунда Суюма ҳар хил хаёлларга бориб, баттар асабийлашар эди. Аламини болаларидан олиб, уларни тарс-турс урар, «қирилиб кеттурлар», «кон қусгурлар», «ер тишлаб ўлгурлар», ҳатто «етим қолгурлар» деб ҳам қарғар эди. «Оғзингта ундоқ қилай, пешонангта мундоқ қилай!» деган аёлча сўкишларни ҳам қалаштириб ташлар эди.

Жаннатхон хозир шулардан бир-иккитасини айтиб берган эди, даврадагилар кулишди.

Уларнинг орасида Ражабой Сафарова ҳам бор эди. У бугун мактабнинг ёзги ремонти масаласида келган эди.

— Суюманинг эри ким, Ортиқ Қамбаровми? — деди Сафарова. — Демак, хотини билан ҳам тарбиявий иш олиб бормай қўйинти-да. Бўлмаса мен уни мажлисда бир боплайман.

— Олажон, бунаقا нозик масалаларда мажлис унча иш бермас экан, — деди Чўлпоной. — Ўтган куни шу қишлоқда профсоюз мажлиси бўлди. Биласиз, бу ер

давлат хўжалиги. Ишчилар комитетидан ҳам вакил келди. Мен чиқиб хотин-кизлар тўғрисида гапирдим. Ҳулкарни мисолга олдим. «Бурчак-бурчакда писиллаб юрганлар чиқсин, даъвосини бу ерда айтсин» дедим. Қани энди бирор киши чиқса! Сасиб юрганлар мажлисга борганда тиканига бекинган кирпига ўхшаб олишар экан. Шунча уриндик, очилиб гапиришмади. Охири бирор туриб: «Ҳулкар биздан шикоят қилипти-да, мажлисга соялпизслар?» деди. Бошқалари кулиб юборди.

— Куриб кетсин бу эски тушунчалар! — деди Сафарова. — Худди ёввойи ўтларга ўхшайди, сал қарамай кўйсангиз, эскича қиз узатишлару ёпинчифу бало-ю баттарлар яна кўпайиб колади.

Боя айтдим-ку. Эски тушунчалар фумай билан печакнинг худди ўзи. Қарамай кўйсангиз дарров ювлайди... Биз анча йил уруш билан андармон бўлдик. Урушдан кейин баъзи хатоларга йўл кўйилди... Бу, айниқса, Ойкўлга ўхшаган чекка қишлоқларга ёмон таъсир қилди-да. Ҳозир, мана, бу ерда ҳам турмуш маданиятига эътибор кучайяпти-ку.

— Ҳа, айтмоқчи, Ойкўлга электр келаётган эмиш-а, ростми? — деди Ҳулкар.

— Камбаровлар чатоқ қилмаганда ўтган йили келар эди.

— Ишқилиб, сиз ҳам янги директоримизга қўшилиб, районжрокомда шу ишни яхши ҳал қилибсизлар, раиса опа. Эшитган одамнинг ҳаммаси сизлардан миннатдор бўлиб юрипти, — деди Чўлпоной.

Сафарова шу тарзда яна бирлас гаплашиб ўтириди-ю кейин ўрнидан турди:

— Ҳўп, энди мен борай, уйда кутиб ўтиришгандир.

У ўн икки чақирим наридаги қишлоқда турар эди.

— Кечаси тоғ йўлларида бир ўзингиз қандоқ юрасиз-а, опа? — деди Чўлпоной.

— Ўрганиб қолганман, — деб раиса қўнжига тикиб қўйган қамчисини қўлига олди.

Уни ҳаммалари кузатиб чиқишиди.

Қайтиб киргандаридан кейин Чўлпоной дастурхонни ийғиштирди-ю рубобни қўлига олди. Бу рубобни олиб келган Жаннатхон бир четда жимгина ўтирад әди. Ҳулкар уни шўх туртиб:

— Ҳа, дутона, мунча попугинг ётиқ? — деди. — Ёсен ҳам қайнанангдан куйганмисан?

— Йўқ, қайнанам дуруст, жуда меҳрибон.

— Ҳа, қайнатангми?.. Шу экан-да! Менда қайнана, сенда қайната.

— Ҳамма гап эрда, дугона, — деди Жаннатхон. — Эр яхши бўлса бошқаларники учча ўтмас экан.

— Эрда ҳам, Сафарова айтгандай, ўзимизда ҳам, — деди рубоб созлаётган Чўлпоной. — Биз мунглиқ-муштипар бўлсак, эркаклар ҳам шунга яраша баланддан келади.

— Мен муштипар эмишманми? — деди Жаннатхон.

— Бўлмаса бутун мен бу ерга чақирганимда нима дедингиз? Эркаклар бўлса боролмайман дедингизми?

— Ие, а, Чўлпонхон, уйдагилар билан ҳисоблашиш керакми, йўқми?

— Биламан, уйдагилар билан ҳисоблашиб хозир ашула ҳам айтмайсиз. Биз қачондан бери овозингизни эшитолмай соғиниб юрибмиз...

Жаннатхон маъюс кўзларини ерга тикиб:

— Биласизлар-ку, — деди.

— Майли, ким нима билан ҳурсанд бўлса, шуни қилсин, — деди Хулкар. — Чалинг, Чўлпонхон «Ушишоқ»ни яхши чаласиз.

Чўлпоной «Ушишоқ»дан кейин «Чаққон қиз» куйига ўтди-ю:

— Қани, Хулкархон, ашула бўлмади, энди рақс бўлсин! — деди.

Хулкар дугоналарининг орасида энг ўйинчиси эди. Рақс қилишни унинг ўзи ҳам яхши кўрарди. Куйга монанд нафис харакатлар қилганда юраги завқли оҳангларга тўлиб бутун вужуди яйраб кетарди. Хозир ҳам у «Чаққон қиз»га ўйнаётиб, ўзини қушдай енгил сезди, умрининг энг баҳтиёр дамлари такрорланаётгандай бўлди.

Жаннатхон ўрнидан туриб, деразанинг пардасини тушириб кўйди. Кейин Хулкарга қараб туриб, ўзини тутолмай:

— Дўст! — деб кулди. — Роса келишган жувонсанда, ўртоқ!

Кулишибди. Шу билан Жаннатхон ҳам очилиб кетди-ю рубобни Чўлпонойнинг кўлидан олди. Уни бошқатдан созлар экан:

— Мен ҳам сени соғиниб юрган эдим, — деди Хулкарга. — Дўстинг учун заҳар ют, дейишган экан. Бўлганича бўлар. Қани, Чўлпонхон, тушинг.

«Тановар»...

Рубоб Жаннатхоннинг кўлида шундай тўлиб-тошиб

куйлар эдикси, билмаган одам унинг бешта эмас, юзта тори бор деб ўйларди. Бири биридан мунгли, бири биридан чиройли оҳанглар гўё деворларни ҳам жонлантириб юбормоқда эди. Чўлпоной раксга тушмади. Кўйга жўр бўлиб секин ашула бошлади:

«Кора сочим ўсиб қошимга тушиди»...

Кўлидаги рубобнинг ширин оҳанглари Жаннатхоннинг ўзини ҳам элитиб қўймоқда эди. У ҳозир завқ денгизида сузар ва бошка ҳеч нарсани ўйламас эди. Бир вақт у ҳам паст товуш билан ашулага кўшилди:

«Не савдолар менинг бошимга тушиди»...

Жаннатхоннинг бенихоя соф ва жарангли товуши бор эди. Рубобдан чиқаётган оҳанглар қанчалик гўзал бўлмасин, Жаннатхон ашула бошлагач, улар ҳам иккинчи ўринга тушиб қолди. Чўлпонойнинг товуши унинг овозига бирпас эргашиб борди-да, ўзининг ожизлигидан уяландай йўлда қолиб кетди.

Жаннатхон овозини қўйиб бергиси келмас эди. Аммо юрагидан қуюлиб келаётган дардли ва жозибали хислар қафасдан учеб чиқкан қушлардай энди унга бўйсунмас эди. Унинг тобора баландлашиб бораётган товуши уччага сифмай қолди. Очик деразадан ташқарига учеб чиқдида, ойдин кечада сукутта чўмиб ётган қишлоқ бўйлаб таралиб кетди.

У сўнгти пайтда хоразмча «Найлайн» ашуласини яхши кўрар ва уни жуда таъсирли айтарди:

«Мұхаббат соган иморат вайрона бўлди, найлайн?»

Холис эшитаётган одамларнинг ҳаммаси Жаннатхоннинг овозига берилиб қулоқ солар, баъзилар «Холбекнинг хотини аломат-да» деб кўярди.

*«Ёр иўлинда кўзда ёшим равона бўлди, найлайн?
А-а-а-й-й-й!*

Сўнгти нидо билан Жаннатхон кўнглидаги ҳамма дардларни тўкиб солгандаи бўлар ва Холбекнинг энг яхши кўринган пайтларини эсларди. Илгари бошка йигитлар Жаннатхонни «кўк кўз» деб унча писанд қилмаганда ҳам, Холбек уни кўрганда гўзал овозини эслар, мулойим жилмайиб саломлашар ва ҳурмат билан гаплашар эди.

Хулкардай қизнинг қаллиғидан кўрган хурмат ва эътибори Жаннатхоннинг ўзига ҳам жуда хуш ёқар эди. Ўрни келиб, Холбек унга «Қани, энди ашуладан битта ол!» деб қолса, Жаннатхон йигит кишини мафтун қиласидиган кўйлардан айтиб, бутун санъатини ишга солар эди. Кейин орада ҳалиги можаролар бўлиб ўтди...

Шу дақиқаларда айвонда тасбех ўтириб ўтирган Исмат бобо мактабхонадан унча узоқ эмас эди. Ўша ёқдан келаётган ашула товушини бошқалардан олдинроқ эшишиб, келинининг овозини таниди-ю безовталаниб ўрнидан турди. Кўшни девор орқали қизини чакирди:

- Суюма! Хо, Суюма!
- Ха, дада, нима дейсиз?
- Кулок сол-чи, нима бўляпти ўзи?

Жаннатхон «Найлайн» билан кўнглиниг зангларини тўкиб олгандан кейин, Коммуна Исмоилова машхур қилган «Ёшлик чоғимда» куйига ўтди.

Шунинг устига чавқар от мингандан Холбек тоғ томондан қишлоққа кириб келди. Елиб келаётган отнинг туёқлари тошлоқ кўчада тасир-тусур килиб, мактаб томондан тараляётган куйни унча эшифтirmас эди.

Мадаминжоннинг ҳикоясини эшифтандан бери, Холбек ўша фожианинг таъсирида юрибди. Жаннатхон билан икковининг турмushi тезроқ яхшиланмаса, ўзи ҳам Мадаминжоннинг куйига тушадигандай бўлади. Холбек уйига шошилаёттанинг бир сабаби шу. «У ўзгаришини» нимадан бошлашини билмайди. Балки Жаннатхонга ўша эшифтларини бирма-бир айтиб берар-да, кейин икковлари маслаҳатлашишар...

Холбек кўчадан ўтаётib, мактабхона томонга қулок солиб турган бир қанча кишиларни кўрди. Улар Холбекнинг саломига алланечук сабрсизланиб алик олишиди.

— Отинг билан тасир-тусур қилавермай тезроқ ўт, халақит беряпсан! — деди кимдир.

Мактаб томондан ашула овози келаёттанини Холбек энди сезди. Ўзларининг дарвозаларига яқинлашганда, отни тўхтатиб, қулоқ солди.

Жаннатхоннинг овози! Холбекнинг эти жимиirlab кетди.

«Энг яшнаган ёшлик чоғимда,
Сен очилдинг кўнгил богимда»,

деган сўзларни хотини унга атаб куйга солиб айтиётгандек туюлди.

Холбек Жаннатхонга уйлангандан бери унинг шундай жўшиб ашула айтишини биринчи эшитиши эди. Холбек уйланмасдан олдинги холис бир туйгу билан унинг овозиздан завқланиб кулоқ солаётган эди, қизишган от жойида турмай халакит берди. Холбек уни боғлаб кўйиш учун дарвозадан ичкарига кирди.

Ховли юзида ота-онаси ва Суюма нима тўғридадир асабий баҳслашмоқда эди.

— Ўша Хулкар безбетдан ибрат оляпти! — деди Суюма. — Ҳозир ҳам бирга ўтиришганмиш!

— Ўтирса дугонаси-да, шунга шунчами? — дерди онаси.

Жаннатхоннинг овози ҳамон Ойкўл бўйлаб таралмоқда эди.

— Мов бўлгандай қишлоқни бошига қўтаришти-я! — деди Ислом бобо ғазаб билан.

Рихси хола шу пайт орқага ўтирилиб, Холбекни кўрди-ю эри билан қизига шипшиди:

— Жим бўлинглар! Яна уриш чикарасанлар!

Холбек отдан тушиб ховли юзида турганларга совукқина салом берди. Рихси хола унинг олдига келиб:

— Сен дамингни олиб тур, болам, мен ҳозир хотинингни айтиб келаман, — деди.

Отаси билан Суюма Холбекдан бир нарса кутгандай унга жим қараб туришар эдилар.

— Сиз шошманг, — деди Холбек онасига. У хотинининг ашуласини ҳамма қандай эшитайтганини энди кўз олдига келтирди, аллақанча одам отасига ва Суюмага ўхшаб ёмон хаёлларга бораётганини ўйлади-ю қўйнига совуқ бир нарса ўрмалаб киргандай вужуди титраб кетди.

— Ўзим бораман!

Холбек дарвозага қараб юрди.

— Жон болам, хотинингта озор берма! — деди онаси кетидан. — Сенга кўзи тўрт бўлиб юрган эди. Яхшиликча гаплаш!

— Ўлиб кет сен окловчи! — деди Ислом бобо хотинига ўшқириб. — Тилёғлама! Сен ҳам талтайтирияпсан шу келинни.

Холбек Жаннатхоннинг товуши келаётган томонга шошилмай борар эди. Қарама-қарши туйгулар унинг борлигини қуондай чирмаб, турли томонга тортиқлар эди. Қулоги тагида хотинининг ажойиб кўйи ҳам, Мадаминжоннинг кечаги ҳикояси ҳам, отаси билан синглиси-

нинг хозирги айттан гаплари ҳам бир-бираига қўшилиб, аралашиб эшитилар эди. Кўпдан бери унинг кўнглида яшаб келган бир ҳис — «шу хотин бутун борлиги билан сеники, фақат сеники!» деб турувчи ҳис — Жаннатхоннинг ҳаммага эшитдириб ашула айтаёттани сабабли исён кўтармоқда эди. «Кўрдингми, хотинингнинг сенга шундай ёқадиган гўзал овози сеники эмас! — дерди бу ҳис. «Сен очилдинг кўнгил бофимда» деган сўзларини ҳамма йигитлар эшитяпти. Кўшнинг Замонали ҳам эшитди... Ўқимишли, чиройли йигит Замонали. Жаннатхон эхтимол бу гапни Замоналига атаб айтаётгандир?».

«Йўқ, йўқ!» деб Холбек даҳшатли куюндан чиқишига уринди. Мадаминжоннинг хикоясини эслаб, шунга таяномоқчи бўлди. Аммо бу воқеа энди кинода кўрилган бегона бир ҳаётнинг фожиасидай ҳозир ҳаёлидан узоқлашиб кетган эди. «Одамгарчилик тўрга чиқиши керак... Хотин ҳам одам... Одам топилмайди»... Эшитган пайтида унга шунчалик таъсир қилган бу сўзлар ҳозир уни чирмаб айлантираётган қуюн зарбидан бошқа ёққа бурилиб кетди: «Сен ҳам одамсан-ку, — деди ўша ҳис. — Хотининг сени нега бундай кийноқларга солади? Ўтган сафар айтиб кетган эдинг-ку».

Холбек кўчадан оғир қадамлар билан ўтиб борар экан, Жаннатхоннинг овозига қулоқ солиб турганлар уни таниб, шивирлашар эди:

— Ана боряпти, ҳозир болплади...

— Холбек, шайтонга ҳай бер! — деди бир чол.

Холбек бу гапларни тушида эшитаётгандай бўлар ва ҳеч кимга қайрилиб қарамас эди. У мактабга яқинлашганда яланг оёқлик бир бола ёнидан югуриб ўтди-ю ёруғ тушиб турган деразанинг олдига бориб:

— Жаннатхон опа! — деди. — Кочинг, эрингиз келяпти!

Ашула бирдан узилди. Бола югуриб мактабнинг нарёғига ўтиб кетди.

Жаннатхоннинг рангида қон қолмаган эди.

— Ҳа, мунча? — деди Чўлпоной унга. Сўнг Холбекка пешвоз чиқди: — Қани, келинг, бирга-бирга эшитамиз. Киринг!

Холбек остонада туриб, дағал товуш билан:

— Иш бор, — деди.

Унинг важоҳатида таҳдидли бир ўзгариш сезиб, Жаннатхон ўрнидан турди. «Уриш бўлса ҳам, бу ерда бўлмасин» деди ичида.

— Мен кетай энди, — деб Хулкарга кўзлари мўлтираб қаради.

Хулкар уни қучоклаб хайрлашар экан, бадани зир титраёттанини сезди.

— Ўзингни бос, ўртоқжон! — деб шивирлади. — Махкам бўл!

Холбекнинг фаси келиб остоидан нари кетди. Жаннатхон рубобини олишини ҳам унутиб, унинг кетидан шошилиб чиқди.

Жаннатхоннинг кўркиб кетгани ва шошилиб дарров чиққани Холбекнинг назарида хотинининг гуноҳини тасдиқлаётгандай бўлди. Холбекни қуюндан чирмаб айлантираётган қарама-карши хисларнинг ичидагазаб аралаш бир ҳадик газаклаб, минут сайин улканлашиб борар эди.

Шунинг устига Чўлпоной рубобни деразадан узатди-ю Холбекнинг ховурини босиш учун:

— Манг, қуёв, — деди кулимсираб. — Йигит кишилиз, кўтариб олинг.

Холбек рубобни жирканиброқ олди.

— Жаннатхоннинг ашуласи оғзида қолди, — деди Чўлпоной. — Шунинг ўзи етар. Энди хафа қилманг бу кишини!

Холбек ўзини тутолмади:

— Менга муаллимлик қилманг, опа. Сизсиз ҳам муаллимларим кўп!..

Жаннатхондаги кўркув энди норозиликка айланди. Озиб-ёзидан бир хушчақчақлик килишаётганда ўдағайлаб келиб ҳамманинг хаёlinи қочирган озми? Жаннатхонку, унинг қовоғига қараб дарров чиқди...

Мактабдан узоқлашганларидан кейин Жаннатхон:

— Чўлпонойга нега қаттиқ гапирасиз? — деди.

— Арапашмасин!

— Уйдаги «муаллим»ларингизга шу гапни нега айтмайсиз?

Қизиган ёф устига сув сепилгандай, Холбекнинг кўкрагида бир нарса «жаз» этиб кетди.

— Сен аввал ўзингни бил! Қачонгача қишлоқни бошингта кўтариб айёханнос торгасан?

Айюҳаннос!.. Жаннатхон боя яйраб ашула айтганда, шу куйлари илгари Холбекка қанчалик ёққанини эслаган, иккови бирга ўтказган баҳтиёр дамлар кўз олдига келган эди.

— Сиздан қайтган «яхшилик» шу... Бакирсам, мен бақирибман-ку, сизга нима?

— Ие, хали, мен сенга эр эмасманми?! — деди Холбек. — Эр бўлолмаётибманми?! Шунинг учун мов бўлган мушукдай бақирар экансан-да? Отам тўғри айттан эканда?!

— Боринг, ўша отангиз билан ўзингиз тулинг! — деб Жаннатхон орқасига қайтди. — Бас! Муаллимларингиз ўзингизга буюрсин!

Жаннатхон онасиликага қараб кетмоқда эди. Холбек разаб билан:

— Қайт! — деди.

Жаннатхон кайтмади. Баттар жадаллади. Кейин нима бўлганини Холбек яхши эслай олмайди. Кўлидаги рубобни Жаннатхоннинг орқасидан қанақа қилиб отди? Рубоб Жаннатхонга тегмади. Бир уйнинг пойдеворига ётқизилган тошга «пак» этиб урилди-ю дастаси синди, қорни пачаклангани ойдинда аниқ кўринди. Тор узилиб, синик ёғочга «шарт» этиб теккани ҳам барала эшитилди.

Кейин Холбек туман ичидаги юргандай бўлиб уйларига келди, отасига қараб:

— Мана, максадларингта етдиларинг! — деди.

Кейин онаси қаёқладир югуриб кетди.

Холбек бир вақти ҳушини йиғиб қараса, отда токка қараб кетяпти. Ой ҳали ботган эмас. Тун шу қадар сокин, ҳаво шу қадар майин. Холбек бундан бир неча соат олдин шу йўлдан умидга тўлиб — Жаннатхон билан мириқиб гаплашиб иштиёқида ўтганини эслади-ю бўлиб ўтган воқеанинг бутун даҳшатини энди сезди...

31

Қабулхонада машинка чиқиллади. Мансуровнинг кабинетида, кўк мовут ёпилган столнинг бир томонида Ортиқ, иккинчи томонида Ражабой Сафарова билан Замонали ўтиришилти. Мансуров банкага шошилаётган касирнинг чекига кўл кўйиб бераётганда орага жимлик тушди. Мансуров перосининг учини тозалаб, ярми оқ, ярми кўк варакчага эҳтиёт билан имзо чекди-да, ручкани жойига кўя туриб:

— Давом этинг, ўртоқ Сафарова, — деди.

Ражабой Сафарова Ойкўл қишлоғида аёлларга ёмон муносабатда бўлаётганлар тўғрисида гапирмоқда эди. Холбек рубобни синдириб кетганини Сафарова ўқитувчилардан эшитган эди. Бунга қўшимча қилиб, Суюма

Хулкарни «Авазга ўйнашиб теккан» деганини, яна бу ҳақоратни олти яшар болачасига ҳам ўргатганини айтиб берди.

— Ўша бола сизнинг ўғлиниңиз, ўртож Қамбаров, — деб раиса Ортиққа тик қаради: — Суюма сизнинг хотинингиз. Холбек сизнинг кайниңгиз. Сиз партия аъзосиз! Шу қишлоқнинг энг масъул одамсиз. Бу хунук ишлар учун аввало сиз жавобгарсиз!

Мансуров Ортиққа «гапир» дегандай кескин бир назар ташлади.

Ортиқ стол четига қўкрагини тираб, бошини эгди-ю кучантган товуш билан:

— Тўғри, — деди. — Лекин... Ҳаёт мураккаб эканда, раиса опа. Биласиз, укам Аваз қайним Холбекнинг қаллиғига уйланган, Хулкарга. Шундан бери овсинлар ҳам чап. Холбек ҳам, бир марта оғзи куйиб, энди ҳар нарсадан ҳадиксирайдиган бўлиб қолтан. Мана Замонали билади, буларнинг носозлиги мени ҳам кийнайди. Қўлимдан келса ҳаммасини апоқ-чапоқ қиласай дейман... Лекин одамнинг кўнгли қалайи эмас эканки, бундай эритиб, ковшарлаб кўя қолсангиз.

— Демак, шундай давом этавериши керак! — деди Сафарова.

— Йўқ, нега? Мен қўлимдан келган чорани қўраман. Ўша ҳодиса бўлган куни мен уйда йўқ эдим. Хотиним билан ўғилчам шундай деган бўлса, мен бугун бориб, иккинчи тарорланмайдиган қиласман. Бошқа масалаларда нуқсонлар бўлса... одам баъзан ултуролмас экан-да. Торда ферма... Бу ёқда пичан ўроғи. Долзарб кунлар...

— Бахонани кўпайтиравермангу ишнинг уддасидан чиқолмайман деб кўя қолинг! — деди бирдан Мансуров гапга арашшиб.

Ортиқ бригадирлиқдан олиб ташланаётгандек қўрқиб кетди:

— Ўртож Мансуров, баҳона десангиз ҳам ўзингиз биласиз. Лекин мен юрагимда борини айтдим. Агар вақт берсаларингиз раиса опа айтган гапларни ҳам албатта ҳисобга оламан. Лозим бўлса беш-олти кун ўтказиб суруштириб қўришларингиз мумкин.

— Бу ишлар беш-олти кунда битадиган осон иш эмас, — деди Замонали унга. — Ойкўлда одамларнинг маданий савиясини кўтариши керак.

— Сизда бирон аниқ таклиф борми? — деди Мансуров гапни тезроқ яқунлашни истаб.

— Мен таклифларимни ёзиб берган эдим...

Ойкўлнинг тақдири тўғрисида Фиёсиддинов ва Вохидовларнинг йўл бўйида айтган гаплари... Кейин ортиқча молни хатлаш баҳонаси билан Давлатбеков Замоналидан ўч олгани... Мансуров буни эшитган бўлса ҳам, Давлатбеков қонуний йўл билан иш кўргани учун Замоналига дадил бир ёрдам бера олмагани... Ҳаммаси Мансуровнинг эсига тушди. У Замоналининг кўнглини кўтаргиси келиб, сўнги бир кенгашда уни «ташаббускор ва жонкуяр мутахассис» деб мактаган, шу билан Замонали ёмонлаб юрган Давлатбековга қарши гапиргандай бўлган эди. Мансуров Замоналининг ҳозирги гапи қаршисида ўзини иложсиз сезиб юзини ишқади.

— Биласиз, ёзиб берган таклифларингизни ҳал қилиш менга боғлиқ эмас, — деди. — Масала кузгача очик колган.

— Бўлмаса, — деди Замонали қўлида ўрам қилиб ўтирган қоғозини Мансуров билан Сафарованинг олдига ёйиб, — сиз билан раиса опага боғлиқ бир таклиф бор, Муталлиб Мансурович. Ойкўлда мактабдан бошқа маданият ўчоги йўқ. Илгари жамоанинг идораси бўлган бино омборга айланиб ётипти. Шуни бўшатиб ремонт қилсак, яхшилаб жиҳозласак, ҳозирча маданият уйининг хизматини қилиб турармиди?.. Мен хомчўт қилиб чиқдим. Тахминан саккиз-тўқиз минг...

Мансуров қоғозга қарамай пешонасини тириштирди:

— Ҳозир менда бунака ишларга сарфлайдиган пул йўқ. Хўжалик қаддини тиклаб олгунча... Ўртоқ Сафарова, райжроком ёрдам бермасмикан?

— Ижроком Ойкўлга электр тушириб беряпти. Яна бу талабни кўйсак, бошқа қишлоқларда ҳам эҳтиёж катта, гапимиз ўтишига кўзим етмайди.

— Курилиш материаллари билан таъмирлаш ишчилари ўзимиздан чиқмасмикан, Муталлиб Мансурович? — деди Замонали.

Мансуров бир лаҳза ўйланиб турди-ю Сафаровадан:

— Бўлмаса, жиҳозлашини сизлар қиласизларми? — деб сўради.

— Билмадим, энди, ижроком кўнса...

— Кўплашиб кўндирайлик-да, ўртоқ Сафарова! Мен ижрокомга ўзим кираман. Сиз ҳам айтинг!..

Ортиқ шу масалани Замоналидан ҳам олдин ўзи кўтариши кераклигини сезиб ва кўтартмаганидан афсус қилиб стол устига бошини солинтириб ўтирас эди.

Мансуров уни бошқалардан кейин олиб қолди-да:

— Энди қадамингизни билиб босинг, Қамбаров! — деди. — Ўша симёғочларни арралатиб юборганингиз учун мен сизни аллақачон бригадирликдан олиб ташлашим мумкин эди. Лекин инсоф билан айтганда, бошқа бошлиқларда ҳам айб бўлган. Мен сизни тузаларсиз деб умид қилиб юрибман.

— Умидингизни оқлаш учун жонимни ҳам аямайман, ўртоқ Мансуров!

Ортиқ бу гапни Мансуровнинг кўзларига қараб, са-мимий бир ҳаяжон билан айтди. «Бригадирликда қолиши-ни жуда истайди, — деган гап Мансуровнинг кўнглидан ўтди. — Амални яхши кўради... Лекин... одам яхши кўрмаган ишига бутун борлиги билан берила олмайди-ку, Мушкул бир зиддият...»

— Эрта-индин мен Ойкўл томонларга ўтмоқчиман, — деди Мансуров. — Колган гапни ўша ерда гаплашпар-миз.

Ортиқнинг кўзлари хавотирлик туйғуси билан бир лахза тўхтаб олди. Аммо қувонгандай қулимсираб:

— Жуда яхши бўлади, — деди. — Қачон кутайлик?

— Мени кутиш керак эмас. Менга қилмоқчи бўлган меҳрибончилигингизни ҳам ҳамқишлоқларингизга қилинг. Яхши каралмаса, сигир ҳам сут бермайди. Булар-ку одам-лар.

Биламан, ўртоқ Мансуров.

— Билсангиз оғизда камрок такрорлангу амалда кўпроқ татбиқ қилинг...

Ортиқ директорнинг кабинетидан кўнгли анча ёриш-ган, айни вактда, жуда хавотирланган ҳолда чиқди.

Яххиси шуки, «директор мени бугун ишдан оларми-кин? Кимни ўрнимга кўяр экан?» деб кўркишлар энди тарқади. Мансуров унга ўзини оқлаш учун вакт, имко-ният беряпти. Директор янгилангандан бери Ортиқ хара-кат қилиб юриб анча иш қилди: сут топшириш график-дан олдин кетяпти... Кўйлар ҳам яхши қўзилаган... Фа-қат одамлар... Ортиқни сўймайдиганлар кўп. Эртага ди-ректор борганда Ортиқни ёмонлаб қолишлари мумкин. Шулардан қайси бирининг кўнглини олиш мумкин?

Ортиқ Ойкўлни кўз олдига келтириди. Директор бор-са, битмай ётган шийпонни кўради. Қамбар ота билан Норбой ота Мансуровга Ортиқдан арз қилиб қолса жуда ёмон бўлади. Аввалги директор чолларга вайда қилган фанер ва тунуқани Мансуров берармикан? «Пул йўқ»

деди-ку. Ортиқ қайтиб кирса-ю рад жавоби олса, яна ёмон кўринса... Йўк!

Ортиққа бригадирликдан тушиш баланд бир тоғдан кулашдек вахимали кўринади. Ойкўлда ҳозир ундан катта одам йўқ. Қишлоқ ўзи алоҳида жамоа бўлган пайтларда Ортиқ учун раис қандай баландда турган бўлса, ҳозир у ҳам ўзини шундай баландда кўради. Униги нозик меҳмонлар келиши бор. Илгариги директорга ўхшаганларга Ортиқ қўй сўйиб, тандир кабоб қилиб берар эди. Ўзи ҳам гўшт-ёғсиз туролмайди. Демак қонун талаб қилган учта қўй, бир сигир билан бошқалар яшаганда ҳам у яшай олмайди. Қишлоқдаги молидан ташқари, Турди боқадиган сурувда Ортиқнинг ўн саккизта қўйи, фермада икки сигир, бир фунажини бор... Турди ҳам, фермадагилар ҳам Ортиқнинг катталигини ҳурмат қилиб, униг ортиқча молини яшириб бокишаётти. Агар Ортиқ бригадирликдан тушса «олиб кет» дейишлари аниқ. Уйига кун ора қимиз олиб келиб турадиган йилцичи ҳам, Ортиқ бир нарса деса гапини қайтармайдиган бошқа кўпгина одамлар ҳам у лавозимидан тушса ҳозирги ҳурматини киладими? Йўк, чунки Ортиқнинг катталигидан улар ҳам манфаатдор. Бекорга мушук офтобга чиқмайди... Шунинг ҳаммасидан бирваракайига маҳрум бўлса, кўлида хунари йўқ, таёқ кўтариб мол боқади ёки бошқа бир қора иш қиласи. Яна тағин ёмон кўрган одамларига кулги бўлиши бор... Шу сабаблар устма-уст қалашиб, Ортиқка тоғдай баланд кўринади.

Тўғри, у тоғдан йиқилса, ушлаб қоладиган битта одам бор — Давлатбеков. У Ортиққа ён босмай иложи йўқ, чунки ўша Турдининг сурувидаги Давлатбековнинг бир эмас қирқ бешта яширинча қўйи бор. «Мен бўлим бошлиғиманми, сен ҳам ўрнингдан кўркма» дейди Давлатбеков. Аммо Мансуров келгандан бери Давлатбековнинг ўз ташвиши ўзига етиб ортади. Дириектор уни сўймаслигини Ортиқ ҳам билади ва директорга ёкишга кўпроқ тиришади. Чунки Давлатбеков нақд, Мансуров эса бирнасда нари-бери қилиб тташлаши мумкин.

Ортиқ идорага қайтиб кирмади-ю мотоциклини мишиб, сут заводига жўнади.

Шопмўйлов ҳайдовчи Ойкўлдан ортиб келган сутини топшириб бўлиб, бўш бидонларни бортга тераётган экан.

Ортиқ унга:

— Катта омборнинг олдига бориб туринг, — деб тайинлади-ю ўтиб кетди.

«Катта омбор» деган жойда қурилиш материаллари сотилади. Омбор мудири Ортиқка таниш. Ўттан йил кузда Ойкўлга борганды Ортиқ уни бир кеча зиёфат қилиб, хуржунига ҳам гўшт-ёғ солиб жўнатган. Шундай бўлса ҳам, омбор мудири «хозир фанер билан тунука-нинг ҳар бир қаричи хисобли, кейин келинг», деб анча тиркишилик қилди. Ортиқ унга «кўп эмас, булоқ бўйида-ги бир шийлончага етарли бўлса бас, савобли иш!» деб узоқ тушунтириди. Ширинкома ҳам ваъда қилди.

Қамбар отадаги барғи кенглик Ортиқда ҳам бор эди. Шийлон учун ўз ёнидан пул чиқариб, фанер билан тунука олди-ю яна омборчига ўн сўм «пиринкома» берди.

Бидонлар устига бир даста фанер ва тунука ортиб олган юк машинаси кеч кирганда Ойкўлга етиб, булоқ бўйига келиб тўхтади.

Шопмўйлов ҳайдовчи уста Қамбар билан Норбой отани чақириб, фанер билан тунукани кўрсатди:

— Қани, қаерга тушурай?

— Бизгами?! — деди Қамбар ота. — Мўйловгинангдан айланай Фозилжон, буни осмондан олиб тушдингми дейман!

— Ҳа, лекин менинг мўйловимни айланиб чиқишингиз учун бир-икки кун етмайди, уста ака! — деб кулди ҳайдовчи.

Шунинг устига мотоциклни елдириб Ортиқ етиб келди. У мўйсафидларнинг қувонаётганини кўриб мийигида кулди-ю юкни туширишга ёрдамлашди. Қамбар ота шундан билдики, бу нарсаларни ўғли ундириб келган.

— Барака топ, ўғлим! — деди. — Лекин янги директоринг ҳам дуруст экан... Даромад-буромад деган гапларга қарамай тўғрилаб берипти-я!

Ортиқ индамай кулиб турар, бу нарсаларни ўз пулига олганини атайнин айтмас эди. «Директор эртага келиб чоллар билан гаплашганда раҳмат эшитиб, бир қойил бўлсин!» дерди у ичидা.

32

Ойкўлга электр етиб келган. Молхонада беш юз шамли лампочкалар ёнали. Хонадонларга энди сим тортиляпти. Ҳали бу иш битмасдан олдин Давлатбеков Ортиқка иккита темир радиокарнай топиб берди.

— Қишлоқнинг энг гавжум жойларига ўрнатинг, аzonдан хуфтонгача ҳайқириб турсин, — деди.

— Тонг отмасдан уйқуни бузади деб хархаша килишмасмикин.

— Э, кеч турадиганларнинг уйқусини бузсин-да! Сизга шуниси керак. «Ха, тур, ишга кеч қолма», деб юрасизми? Варанглатиб қўйсангиз, саҳармардонда ҳаммани уйғотиб беради.

— Ха, бундан ташқари, қишлоқда электр борлиги кундузи ҳам билиниб турди-я!

— Лекин включатель қўйдирманг, аzonда хеч ким ўчиролмасин, — деди Давлатбеков.

Ортиқ Давлатбековнинг айтганини қилиб, радиокарнайларни қишлоқнинг ўртасига ўрнаттириди. Бутун уларнинг овозидан ўзи ҳам эрта уйронди-ю тўшақдан турғиси келмай, нариги ёнига ағдарилди. Сўнг бирдан директор келиши кераклиги эсига тушиб, уйқуси қочиб кетди.

Қишлоқ этагидаги текисликда машина ўроқ билан ўрилган пичанлар куриб, нами қочиб қолмоқда эди. Ортиқ ишга яроқлик эркак-аёлларни кун ёйилмасдан пичан боғлаш ва ғарамлашга олиб чиқди. «Хотининг қани?» дейишмасин учун, Суюмани бошқалардан олдинрок жўнатди. Ўзи уйда зерикib юрган қайнатаси Исмат бобони мотоциклининг коляскасига солиб олди.

Даладан тонг салқини ҳали кетмаган. Тоғдан эслан майнин шабада хушбўй пичан ҳидига қўшилиб, жуда ёқими туюлади.

Аёллар хаскаш ва ўроқлар билан пичанни ердан йиғиб боғ қилишади. Паншахалари офтобда ялт-юлт қилаётган эркаклар боғ қилинган пичанларни автокачкаларга ортиб беришади. Нарироқда етти-саккиз киши автокачкалар келтираётган пичандан ғарам босишағти. Ортиқ мотоциклини ғарамнинг олдига хайдаб келди. Коляскада Исмат бобо ҳассасини кўлтиғига қисиб силкиниб келар эди. Ғарамнинг юқорисидан пастигача турна қатор бўлиб пичан босаётган одамлар ҳазил-мутойиба қилиб, кулиб ишлашар эди.

Ортиқ мотоциклдан тушиб ғарамнинг қанчалик текис бўлаётганини текшириб кўрар экан:

— Эргаш ака! — деди тепадаги ияги узун кўса одамга.

— Чап томони чиқиб кетипти-ку иягингизга ўхшаб!

— Мол эгасига ўхшайди-да, ука! — деди кўса кулиб.

— Ундей бўлса ўзингиздай силлиқ қилинг-да!

Сал гапдан гур-гур кулаётган хушчақчақ одамлар Исмат бобога ҳам жуда ёқиб кетди.

— Балли, шоввозлар! Ана шундай нам ўтмайдиган, шамол титмайдиган қилиб босинглар!

Эргаш кўса юкоридан ўсмокчилаб сўради:

— Ислам ака, қалай, ўнг томони қийшик бўлмаяптими?

Бу сафар кулги босикроқ бўлди, чунки Ислам бобонинг кўзи шундай катта ғарамни ҳам яхши қўрмаслигидан кулиш ноқулай эди. Лекин Ислам бобо ҳамма нарсани аниқ қўриб тургандай:

— Эргашбой, — деди, — пичан қийшайса, тузатиш осон, лекин худо уриб, оғзингизни қийшайтириб кетса тузатиш қийин.

Ислам бобо «худонинг амри билан» кўзи ожиз бўлиб қолганини, бундан кулган киши осмонга шак келтиришини писанда қилмоқда эди. Буни кўп одам тушуниб турар, илгари мачитларни бузиб, диндорларни қувфин қилиб юрган бу одамнинг самимийлигига ҳеч ким ишонмас эди.

— Ислам ака, — деди Эргаш кўса. — Илгари сиз ҳукуматнинг номидан гапириб бизни қўрқитар эдингиз. Энди ҳукуматнинг назаридан қолиб, яна худонинг номидан қўрқитадиган одат чиқаряпсиз. Фойда чиқадиган томонини дарров топасиз-да, а?

Ортиқ орага тушди:

— Эргаш ака, ундоқ бўлса сиз билан биз ҳам бир марта фойда чиқадиган томонини ўйлайлик.

Ияги узун кўса унга савол назари билан қаради.

— Ҳозир бу иш бор, агар динга қарши лекция ўқийман десангиз, мен кечкурун ташкил қилиб берай.

Эргаш кўсанинг динга қарши лекция ўқишини тасаввур этиш қийин эди, чунки бу одамнинг ўзи ҳам худога ишонар эди. Шуни билганлар «гур» этиб кулишидидар орага тушган фубор кўтарилгандай бўлди.

Ортиқ мотоциклини буриб, аёллар ишлаётган томонга ҳайдаб кетди.

Ислам бобо, кўзойнаги офтобда йилтиллаб, нотекис жой келганда коляскада силкиниб борар эди.

— Илоҳим умринг узоқ бўлсин, Ортиқжон! — деб, куёвини дуо қилди. — Мендай кўзи ожиз мўйсафидга шунчалик меҳру оқибат кўрсатяпсан. Илоҳим ниятларингта етгин, ўғлим!

— Илоҳи омин! — деди Ортиқ кулиб.

У динни тан олмас эди-ю лекин қайнатасининг дуоси фойда қилиши мумкинлигига озми-кўпми ишонар эди.

Бундан ташқари, кўпни кўрган Исмат бобо юқоридан келадиган катталар билан муомалага уста эди. Аввалти директор билан «тил топишиб» олишда Ортиққа қайнатаси кўп ёрдам берган эди.

Ҳар мушкулнинг ўзига яраша калитини топишни Ортиқ кўпроқ қайнатаси билан Давлатбековдан ўрганган эди. Кеча Ортиқ шийлоннинг пулини ўз ёнидан чиқарганини отасига айтмади-ю бугун қайнатасига айтди.

— Жуда тўғри килибсан! — деб Исмат бобо унинг ишини дарров маъқуллади: — Бир қўйнинг пули экан, қаёқдан келиб, қаёқдан кетмайди. Директор келиб, отангдан раҳмат эшилса, сенга хурмати бир даража ортади. Кўнглини олишиш осон бўлади. Бу дунё ўзи шу, ўғлим. Эплаган одам қаловини топиб қорни ҳам ёндиради-ю ишини пиширади. Эпламаган одам туюнинг устида ҳам итга таланиб юраверади.

Ортиқ бир лаҳза ўйланиб туриб:

— Гапнинг хўрози шу, — деди.

Исмат бобо мамнун жилмайди. У Ортиқни яна шунинг учун яхши кўрадики, бобонинг ҳаётий тажрибаси ўғлидан кўра күёвига яхши сингяпти.

— Кўзим ожиз бўлгандан бери далага чиқолмай занглаб юрган эдим! — деди Исмат бобо, Ортиққа меҳри тобланиб. — Ҳозир бағримга шамол тегиб, жоним роҳат қиляпти. Ўғлим қилмаган яхшиликларни қиляпсан. Ортиқжон. Мана, тепамизда худо турибди. Мен ҳам сени Холбекдан зиёд кўраман!

Бу гап Ортиққа бир оз чучмал туюлди. «Чол қариб коляпти-да, бола табиат бўлиб», — деди у ўзича.

Ортиқ Исмат бобони факат ўйнантгани олиб чиққан эмас. Директор билан муомала қилишда ёрдам беради деган умид билан мотоциклига солиб юрибди. Аммо буни қайнатасининг ўзига айтмади. Чунки Исмат бобо буни билса, куёвидан ҳозиргидайин самимий кувонмаслиги мумкин. Ҳолбуки, директор келганда Исмат бободай мўйса-фиднинг Ортиққа самимий ихлоси билиниб турса, фойдаси каттароқ бўлади.

Ортиқ пичан боғлаётган аёллардан берироқда мотоциклни тўхтатди. Оёғини ерга тираб туриб:

— Ха, паризодлар, бўш келманглар! — деди. Сўнг автокачакага пичан босаётган йигитларга юzlаниб, жиддий гапирди: — Бугун директор келадиган. Бир зўр беринглар, шу гарамни тушгача битириб қўяйлик.

Аёллардан бири ёнидаги Жаннатхонни туртиб деди:

— Ишқилиб, Ортиқ акам катталарга яхши кўринсинда!

Кўпчилик «пиқ» этиб кулди.

Бошига ёпинчиқ ташлаган, бурнига балдоқ тақкан Суюма ҳалиги аёлга зуғум килиб:

— Менинг эримдан кулганча ўзларингдан кулинглар!
— деди.

— Ие, бизга нима қилипти?

Ўроқ билан пичан йиғаётган Жаннатхон ёпинчиини ечиб қўйиб ишламоқда эди. У Холбек билан уришиб кетгандан бери ойисиникида турад, Суюма билан эса гаплашмас эди. «Бизга нима қилипти?» деган аёл Жаннатхоннинг катта опаси эди. Суюма ҳам Жаннатхоннинг ўзига гапиргиси келмай, опасига заҳарханда қилиб деди:

— Юзларингта чарм тортиб юрибсанлар-ку. Уятсизлар!

— Хой, Суюмахон! Жаннат ёпинчиини ечиб қўйганига шунчами? Хулкар овсинингизга кучларинг етмайди-ку!..

— Опа, гапирманг, — деди Жаннатхон. — Бу гапни Хулкарга чаппа килиб еткизишади. Чакимчилик буларнинг қонларида бор!

Суюма кўкариб кетди. Отасининг чақимчилик одатидан Суюма ҳам ҳазар қилар эди. У бир нарса дегунча бўлмай эри чакириб қолди.

— Хой!.. Бери кел!..

Суюма эрининг «хой» деб чақиришига аллақачонлар ўрганиб кетган. Ортиқ чакирганда кейин у оғзини қўйлагининг кенг ва узун енги билан тўсиб, бошини итоаткорона эгиб, мотоцикл томонга йўргалади. Отасиникига ўхшаб кетадиган хунуккина юзини пичан ортаётган йигитларга кўрсатмасликка тиришиб эрига яқинлашди.

— Нима дейсиз? Энди кетсам майлими?

Эр-хотин аzonда келишиб олишган эди: Суюма эртароқ ишга чиқиб бир кўриниш беради-ю кейин уйига қайтиб меҳмон кутишга ҳозирлик кўради.

— Ха, лекин кечаги гапни унутма. Директор кирса ёпинчиқсиз чиқиб, қўл бериб қўришасан.

— Вой, ўлай, ота, бу қанақаси бўлди?

— Ҳеч нима килмайди. Ортиқ гап эшитганидан бу осонроқ, — деди Исмат бобо. — Ўғилчантагта ҳам айт, ҳалиги гапни «кўчада бирор ўргатган эди» десин.

— Хўп.
— Тўхта, — деди Исмат бобо қизига. — Бизнинг келин нима деб чулдураяпти?

Суюма алам билан:

— Хе, бети курсин, — деди-ю аммо Жаннатхоннинг гапини айттиси келмади. Шунчалиги билан, у отасидай чақимчи бўлишдан ор килар эди.

— Хўп, бўлти, бор! — деди Ортик.

Суюма ўроғини олди-ю қишлоқка караб жўнади. Кун исиб борар, қишлоқча уч чакирим келарди. Суюманни тайёр мотоциклда олиб бориб қўйиш на эрининг хаёлига келарди, на отасининг.

Суюманнинг ўзи ҳам буни табий деб биларди. Шунга ёшлигидан ўрганганди. Шунинг учун Хулкар билан Жаннатхоннинг ўзини эркин тутишлари Суюмага файри табиий туюларди.

* * *

Тушга якин текисликнинг узок четидан Мансуровнинг брезенти ўнгидеки окариброқ қолган «газик»и чиқиб келди. Ортик уни кечроқ кўрди-ю шошиб мотоциклини катта йўлга томон бурди.

Мансуров бу сафар сув ўтказмайдиган плаш кийиб олган эди. Ортик мотоциклдан сакраб тушиб унга пешвуз чиқди. Директор ўзи қўл бермагунча одоб сақлаб турди.

Исмат бобо ҳассасини ерга тираб коляскандан тушишга уринмоқда эди. Мансуров унинг кўзи ожизлигини билар эди.

— Тушманг, ота! — деб ўзи келиб кўришди. — Қалай, бардаммисиз?

— Раҳмат, ўртоқ Мансуров! Сиз мана шундай келиб турсангиз, биз доим бардаммиз-да. Мана ҳозир улоқчи отдай гижинглагим келяпти!

Исмат бобо чиндан жуда кувониб кетган эди. Директор буни сезиб мамнун кулиб қўйди.

Ортиқ ҳам севиниб жилмайди, чунки қайнатаси директор билан муомалани Ортиқ кутгандан ҳам яхши бошлаган эди.

Директор пичан ғарамлаётган одамларнинг олдига бориб, ярим соатча гаплашиб турди.

Шунинг устига моторли велосипедини тириллатиб Замонали келиб қолди. Велосипедини марзага сужаб ётқизиб қўйди-да, багажникка қистирилган кўк папкани олиб ди-

ректорнинг олдига келди. Одамлар ҳаммаси жим бўлиб унга караб туришарди.

— Муталиб Мансурович, мен Ойкўлдаги ерларнинг планини топиб, ҳаммасини айланиб кўрдим. — Замонали паткасини очиб, бир даста қоғоз олди. — Мана, қишлоқ атрофида дон экинлар экилиб юрган икки минг гектар партов ер бор экан.

Замонали келиши билан Ортиқ директорнинг назаридан қолаётгандай безовталанди. Бироқ ўзини совуқкон кўрсатишга тиришиб:

— Замонали, сен аниқроқ гапир, партов ер эмас, пичанзор, — деди.

— Илгари экин экилиб, кейин ташлаб қўйилган ер партов бўлади-да, — деб паншаха тутган Эргаш кўса Замоналига бўлишиди.

Мансуров чўнқайиб ўтириб, ердан бир сиким тупрок олди. Нами кетмаган хосилдор қора тупроқ.

— Ҳозирча учта хайдов трактори бўлса бас, — деди Замонали. — Шудгор қилиб, кузги экиб қўйилса...

— Кейин пичанни қаердан олами? — деди Мансуров. — Кузда бизга яна бир неча минг кўй берилиши керак.

— Пичан тоғ этакларидағи кирларда жуда кўп, — деди Замонали. — Илгари бу ерларга буғдой экилганида Ойкўлнинг моли ҳозиргидан тўрт баравар кўп эди.

Мансуров савол назари билан Ортиққа қаради. Ортиқ директорга жizzаки кўринмаслик учун босиқ товуш билан деди:

— Оғизда ҳамма нарса осон. Лекин буни лалми дейди, ўртоқ Мансуров. Ҳаво куруқ келса, урукқа ҳам чув тушиш мумкин.

— Мен бу ерда қурғоқчилик бўлганини кўрган эмасман, — деб Замонали девордай бўлиб турган улкан тизма тоғни ва ундан ошиб ўтолмай чўккилар учига тирмашган булутларни кўрсатди: — Қаранг, водийдан чиқиб келган булутлар доим шу ерга келиб ёғади. Тогнинг терскай томони-да, салқин.

Директор Исмат бобога юзланди:

— Сиз нима дейсиз, ота?

— Энди... Замоналилар ҳали ёш. Биз кўрган азобларнинг юздан бирини ҳам кўрган эмас. Мен шу Замоналидай йигит эдим. Ўн саккизинчى йил эди. Бир қурғоқчилик бўлиб берди, Ерга экилган уругликлар бир йил ётиб, иккинчи йили эгаларининг кўпи очдан ўлиб

кеттгандан кейин чиқди. Ер заранг бўлиб куриб қолса, уртҳ ҳам чиримас экан... Ўртоқ Мансуров, ўшланда ўт ҳам бўлмай, моллар ҳам очдан қирилиб кетган эди. Мен ёзим кўрганман, қўйлар оч колганидан бир-бирининг жунини «шарт-шарт» юлиб ейишгача борган.

Фарамнинг тепасидан Эргаш кўса эътиroz килди:

— Лекин ўша йили ҳам Ойкўлда ўт бор эди, экин аввалгидан кам бўлса ҳам, битган эди. Исмат ака, сиз чўлда юриб кўрганингиз йўқ.

— Йўқ, мен кўрганман, сиз билмайсиз! — деди Исмат бобо.

Гап бошқа ёққа бурилиб кетаётганидан ташвишланган Замонали:

— Тўхтанглар, — деди. — Ахир ўн саккизинчи йилдан бери унақа қурюқчилик бўлган эмас-ку. Биладиган одамларнинг айтишича, бунақа ҳодиса етмиш-саксон йилда бир бўлар экан. Шундан кўрқиб, ҳосилдор ерларни ташлаб кўяверамизми?

— Замонали, чирофим, сен отангта ўхшаган жонкуяр йигитсан, биламан, — деди Эргаш кўса. — Лекин бу қишлоқ чорвани зўрға эплаяпти-ю яна устига ғалла кўшилса, жуда қийин бўлиб кетмайдими?

— Йўқ, бу бўлмаган гап! — деди Ортиқ. — Ёнъянларнинг анчаси янги ерларга кўчиб кетган. Қишлоқда илгариги куч йўқ.

— Куч бор, журъат йўқ! — деди Замонали. — Ахир ғаллачилик илгаригидай мушкул иш эмас-ку. Беш-олтига механизатор бўлса бас, ҳамма ишни трактор билан комбайн килади.

— Тўғри, — деди аравакаш йигит. — Буғдой эксак, даромади яхши, бир-икки йилда жонимиз қириб колар эди.

Паншахасини пичанга санчиб, сопига суюниб турган бир йигит:

Даромаднинг йўлини билган одам чорвадан ҳам тез боййиди, — деди.

— Ҳа, ҳозир гўшт-ёғдан қиммати йўқ, — деди Эргаш кўса ҳам.

Замонали Мансуровга қараб:

— Баъзи одамлар кейинги йилларда ўз кучига ишонмай қолган-да, — деди. — Бўлмаса шу Эргаш акалар омоч билан ер ҳайдаб, буғдойни ўроқ билан ўриб қанча даромад олишган. Ҳозир комбайн бор.

— Майли, иш пайтида гапни чўзмайлик, — деди

Мансуров. — Агар бу ерда ғаллакорлик яхши фойда беришига ишонсак, ташвишидан қочмаймиз, масалага яна қайтамиз.

Мансуров одамлар билан хайрлашиб, машинасининг олдига келганда Ортиқ кечадан бери ичида пишитиб юрган таклифининг учини чиқарди:

— Ўртоқ Мансуров, бизнисига бориб бир пиёладан чой ичсак...

Мансуров аввал соатига, сўнг тоққа қаради. У қишлоқни бир кўриб ўтиб, кейин яйловга чиқмоқчи ва чўпонлардан хабар олмокчи эди.

— Чойга вакт йўкрок, — деди.

— Гап чойда ҳам эмас, — деди Ортиқ. — Ўтган куни раисамиз Сафарова мени тўғри танқид килган эди. Шундан хулоса чиқариб, уйда анчагина... «сиёсий-тарбиявий ишлар» қилдик, — Ортиқ ўзининг ҳазилидан ийманиб кулиб кўйди: — Шуни бир кўриб ўтасизмикин деб, оиласмининг номидан ҳам айтяпман...

— Энди, сиз туфайли биз ҳам бир ярайлик-да, ўртоқ Мансуров, — деди Ислам бобо мотоцикл коляскасида шўх бир қимирлаб олиб. — Ортиқбой жуда яхши қимиз келтириб кўйганмиш...

Замонали марзага ётқизилган велосипедини тиклар экан, Ортиқ билан Ислам бобо томонга кинояли бир қўз ташлаб олди.

Мансуров машинасига ўтириб:

— Қани, аввал қишлоққа борайлик-чи, ота, — деди.

Замонали велосипедини етаклаб кетмоқда эди.

— Хей, Сайфиддинов, — деди директор. — Сизга бирга бормайсизми?

Замонали аввал велосипедига, сўнг Ортиқка қараб иккиланди. Ортиқ унинг тезроқ идорасига кетишини, Мансуровнинг бир ўзи қолишини истарди. Бироқ Мансуров Замоналига буйруқ оҳангода деди:

— Велосипедни қолдирингу машинага чикинг. Чўпонларнинг ишини иқтисодчилар ҳам кўриши керак.

«Тоққа ҳам бирга борар экан-да!» — ўйланди Ортиқ бўгини бўшашиб. «Илоннинг ёмон кўрган ўти инининг оғзида чиқади» деганларидек, Замонали Ортиқнинг тумшуғидан нари кетмай таъбини хуфтон қилиб кўйди.

Замонали велосипедини пичан ғарамлаётган йигитлардан бирига бериб келиб, машинага чиқаётганда, Ислам бобо Ортиқка шипшиди:

- Булоқнинг бўйига олиб бор директорни.
- Ҳа, айтмоқчи, — деб Ортиқ шийлон учун олиб берган тунука ва фанерини эслади-да, бир енгил тортди.

* * *

Мансуровнинг Ойкўлга кетганидан аллақачон хабар топган Давлатбеков уларни қишлоқнинг четидаги молхоналар олдида кутиб олди. Унинг ёлдор қора оти қалпокли лампочка ўрнатилган симёғочга боғлаб қўйилган эди. Қишлоқ ўртасидаги радиокарнайларнинг музикаси шамолда бир пасайиб, бир баландлашиб, бу ерга ҳам барада эштилиб турар эди.

Давлатбеков Мансуровга қатор симёғочларни ва тепадаги лампочкани тантана билан кўрсатиб:

- Мана, топшириғингиз бажарилди, — деди. — Электр келиб, қишлоққа файз кириб қолди.

Мансуров мамнун кулимсираб, цемент симёғочга ишора қилди-ю:

- Ҳарқалай, арралаб бўлмайдиган ўрнатилипти, дуруст! — деди.

Ортиқ қизариб ерга қаради. Давлатбеков директорнинг таъби очилиб ҳазил килганини сезди-да, хандон ташлаб кулди.

Кейин Мансуровни молхоналарга бошлаб кирди. Ферма тоққа чиқиб кетгани учун молхоналарнинг кўпли бўшаб ётар эди. Давлатбеков уларнинг ҳаммасига лампочкалар ўрнаттирган, энди ток кучи билан ҳашак ташийдиган осма аравачаларга сим тортиirmоқчи бўлар эди.

- Буни ферма қайтгунча килаверасиз, — деди Мансуров. — Аввал қўй қирқимини ўйланг.

— Электр билан кирқамизми? — деди Давлатбеков ташвишга тушиб.

Бу ишни у яхши билмас эди. Мансуров шуни сезиб:

- Мутахассислардан юборамиз, ҳаммасини ташкил қилади, — деди.

— Бўпти, мен ўзим эртага бориб эсингизга соламан, — деди Давлатбеков директорнинг илиқ гаплашаётганидан кўнгли ийиб.

Замонали ҳам директордан кетда қолмай бирга юрипти. Фақат шу Давлатбеоквнинг фашига тегади. Замонали гапга аралашмай жим юрган бўлса ҳам, Давлатбеков уни ҳар кўрганда кўзига бир нарса қадалаёттандай бўлади, «Сенга бу ерда бало борми?» дегиси келади. Шунинг устига Мансуров Замоналига мурожаат килиб:

— Қани, энди, маданият уйига мүлжалланган жойни бир кўрамизми? — деди.

— Эсингизда бор экан-а, мен айтмоқчи бўлиб турган эдим, — деди Замонали қувониб.

Давлатбеков, Замоналининг суюнганидан энсаси котиб, Ортиқдан сўради:

— Қайси жой?

— Э, эски идора, — шипшиди Ортиқ.

— Хўп, ўртоқ Мансуров, — деб Давлатбеков директорни у ерга ҳам ўзи бошлаб борди.

Вактида ҳафсала билан қурилган деворлари баланд бу бинонинг уч-тўртга хоналари ва икки юз кишилик битта зали бор эди. Лекин кўп йилдан бери қаралмай, томларидан чакка ўтиб, бурчаклари пўпанак босиб кетган, залининг тўрига кунжара тўкиб қўйилган эди.

— Йиғилишларни қаерда ўтказасиз? — қошини чимириб сўради Мансуров Давлатбековдан.

— Мактабхонанинг зали бор.

— Болаларнинг пинжига тиқилиб юргунча шу бинони тузатиб олсаларингиз бўлмасмиди?

— Маблағ йўқ эди. Мана энди... ўзингиз ёрдам берсангиз...

Мансуров индамай кўчага чиқди. Машинасига томон бораётганда Давлатбеков билан Ортиқка қаратадеди:

— Ремонтига кетадиган маблагни топиб берамиз, одамлар йиғиладиган шинам бир жой килиш сизларга топширилади.

Давлатбеков ичida «яна ташвиш» деб бир бижинди-ю аммо Мансуровга:

— Хўп, — деди.

Мансуровнинг машинаси мактабнинг қаршисида, баланд овоз билан радиопостановка бераётган темиркарнайнинг олдида қолган эди. Танаффусга чиқкан болалар, Чўлпоной ва яна бир ўқитувчи йигит радиокарнайнинг тагига тўпланишиб, унинг включателини қидиришмоқда эди. Бир ўсмир бола симёочга нарвон қўйиб, юқорироқларини ҳам синчилаб қаради-ю:

— Йўқ! — деди.

Директорга эргашиб шу томонга келаётган Ортиқ гап нимадалигини пайқаб, юраги «шув» этиб кетди. Радиокарнай мактабга жуда яқин тургани учун дарс пайтида болаларнинг хаёлини бўлган, ўқитувчилар ўчириб қўядиган жойини тополмай хит бўлиб туришар эди.

— Атайлаб включатель кўйдиришмаган, — деди ўқитувчи йигит.

— Нега? — хайрон бўлиб сўради Мансуров.

— Ўртоқ Давлатбековдан сўрапп керак, — деди Чўлтоной. — Қишлоқда электр борлиги куни бўйи билиниб турсин деб шундай қилганимилар? Ё радиокарнай одамларни эртароқ уйғотсин деганимилар?

— Ким айтди шу ёлон гапни? — талмовсираб сўради Давлатбеков.

— Монтёр айтди, — деди нарвонидан тушаётган ўсмир бола.

Давлатбеков Ортиққа «оғзингдан гуллабсан-да, ахмок» дегандай ғазабли назар ташлади. Замонали унинг қарашидаги маънони сезиб:

— Тавба, — деди ўзига-ўзи гапиргандай секин.

Давлатбеков Замоналига гап бермаслик учун шошиб:

— Ўртоқ Мансуров, — деди. — Сиз билан биз шунча меҳнат қилиб бу ерга электр олиб келсак, одамлар дунёдан хабардор бўлиб турсин, концерт эшишиб, дам олсин деб, мана бу маданий точкаларни ўрнатсак, — у қўли билан радиокарнайни кўрсатди, — яна келиб-келиб биз ёмонга чиқдикми?

Мансуров унга карагиси келмай:

— Маданий точкани бундай маданиятсизларча ўрнатиш керак эмас эди-да, — деди.

Ўқитувчи йигит Мансуровнинг гапини ёқтириб кулади.

— Тўғри-да, ахир, — деди. — Буни эшигадиган одамлар хозир далада бўлса. Мактабда дарс ўтишга халақит берса. Шундай яхши нарсани «хўжа кўрсинга» қилиб, одамларнинг фашига тегиши нима керак?

— Монтёрнинг айби бу, — деди Давлатбеков. — Включатель қўйишни унутиб, яна айбни бизга тўнкапти.

— Халигача хонадонларга электр туширилмаганичи?

— деди Замонали. — Бўш ётган молхоналардаги лампочкаларни ўртоқ Мансуровга мақтаниб кўрсатдингиз. Моллар-ку тоғда юрипти. Аввал хонадонларга электр туширириш керак эмасмиди? Ё мол одамдан ҳам азиз бўлиб кетганми?

— Ўртоқ Мансуров, — деди Давлатбеков алам билан, — бу бола нега менга хўжайинлик килади? Ё буни ҳам менга раҳбар қилиб олиб келганмисиз?!

Мансуров одамларнинг олдида гапни қўпайтиргиси

келмади, Давлатбеков ўзини босгунча ерга қараб сукут саклади. Сўнг паст товуш билан буюрди:

— Хозир монтёрни топиб мана бу аҳмоқона хатони тузаттиринг. Хонадонларга ҳам тезроқ сим тортиринг. Келаси ҳафта дирекцияда шу хақдаги ахборотингизни эшитамиз.

Мансуров машинасининг эшигини очди. Гапга аралашмай бир четда писиб турган Ортиқ энди машинанинг олдига келди. Мансуров унга орка эшикни кўрсатиб:

— Чикинг, йўл кўрсатасиз, — деди.

— Ўртоқ Мансуров, уйда... чой-пой...

— Вақт йўқ. Сайфиддинов, сиз ҳам чикинг.

Давлатбеков Замоналиниң ҳам машинага ўтираётганини кўриб юзи кўкариб кетди. Шу билан директор уни ерга уриб, Замоналини кўкка кўтаргандай туюлди.

Машина қишлоқ оралаб тоққа қараб борар экан, Ортиқ булок бўйида қурилаётган шийлонни эслади. Аммо Мансуровнинг важоҳатига қараб, «кўриб ўтайлик» дейишга юраги бетламади. У ўз пулига олиб, отасига «директор берди» дегандай қилиб, келтириб берган тунука ва фанерлари ҳозир уни фош қиладигандай бўлди. Мансуров балони биладиган сезигир одамга ўхшайди. Ортиқ чолларни алдаб, уларнинг тилидан директорга раҳмат айттириб, охирида ўзи яхши кўринмоқчи бўлганини пайқаб қолса, «Бойваччалик қилибсиз-да, давлат сизнинг бойваччалигингизга зор эмас!» дейиши аниқ. «Ундан кўра тоққа тинчгина кетаверганим маъқул», — деди Ортиқ ўзича. — «Ўша ёқда биронта зиёфат ташкил қиласман».

33

Тоғ тепасида тўпланаётган булутлар тушга бориб қуюқлашиб кетди. Офтоб ғойиб бўлди. Арчазорлар қорон-филаша бошлади.

Аваз сурувини Оқдара деб аталадиган кенг бир сойдан нарида ўт яхши ўсган қияда бокиб юрипти. Қўшлари бу ердан узоқ. Аваз Хулкарни қўшда ёлғиз қолдиришни истамай ўзи билан бирга олиб келган.

Ўша оқциом Авазнинг кўнглига қўшни чўпонлар солган машъум соя гоҳ ёруғ туйфулар ичида эриб йўқ бўлиб кетар, гоҳ осмонга қалқиб чиқсан булутдай қайтадан пайдо бўлар эди.

Аваз Хулкарни шу булутдан узоқроқ тутиш учун ҳам

кишлокқа юборган, «Истасанг учтўрт кун туриб кел, кўйларни ўзим эплайвераман», деган эди.

Бироқ Хулкар бир кеча ётиб, эртаси куни қайтиб келди. Тантанали бир алпозда кулимсираб, Санам хола билан қандай ярашганини айтди-ю қайнанаси пишириб берган вараки сомсаларни ўртага қўйди... Аваз хотинини боладай қўлларига кўтариб олди-да, қўзларидан, қошлидан ўпди...

Ўша куни улар баҳтиёр эди.

Бироқ эртаси куни Девдаранинг ёнасида кош-қовоғи осилган Холбек қаршиларидан чиқиб қолди ва саломлашмай ўтиб кетди. Шунда Хулкар рубоб воқеасини, Жаннатхон Холбекдан аразлаб, ойисиникига кетиб қолганини айтиб берди. Аваз Холбекнинг Қорабулок бўйидаги ўтиришда Эшмурот акага бўлиштанини эслади... Нарёқда Турди Хулкарни қўлга туширмоқчи бўлиб пайт пойлаб юргандир. Агар Хулкарга бир гап бўлса, Эшмурот акага ўхшаганлар: «Айтмабмидим! Касофатлари ўзларига урди!» дейишлари аниқ.

Аваз шу нарсаларни ўйлаган сари кўнглидаги соя тобора куюқлашади.

Хулкар воқеанинг тафсилотларини билмаса ҳам, Аваз билан кўшни чўпонларнинг орасида ёмон бир гап ўтганини сезар эди. Аваз нима гап бўлганини аниқ айтмас, Хулкар ҳам «эркакча гапдир-да» деб, унча сўрамас эди.

У эрининг яна шу тўғрида ўйлаётганини бугун ҳам сезди.

- Аваз ака, ё нима бўлганини айтиб беринг, ё...
- Ё нима қиласай?
- Ё ўшаларни ўйламанг.
- Нимани ўйлай бўлмаса, Хулкар?
- Бирга юрганимиздан хурсанд эмасмисиз?..
- Нега? Агар бошқалар билан ишимиз бўлмаса эди, тоим хурсанд юрар эдик...
- Бигта оила ўзича баҳтли бўлолмайдими?
- Билмадим... ўзларини баҳтсиз одамларга солиштириб, «толеим буларникидан баланд» деб кувонадиган кишилар... қанақа бўларкин? Мен атрофимдагиларнинг баҳтсизлигини кўрсам, ўзимнинг баҳтим ҳам кўзимга омонат кўриниб кетади. «Ёлғиз дараҳт боғ бўлмайди» деган гап эсимга тушади. Хавотирланаман...

Аваз ўзидан эмас, бу тоғда хотинига бирор шикаст этишидан хавотирланиб юрганини Хулкар энди сезди.

— Сиз мендан кўра қўйларингизни кўпроқ ўйланг, чўпон ака! Қаранг, ёмғир келаётганга ўхшайди.

Авазнинг юзига йирик бир томчи келиб тушди. Аваз энди атрофга дурустрок каради.

Тоғ чўққилари булуттага ўраниб қўринмай кетган эди. Қаршидаги ёнанинг ортидан қуюқ қора булут чикиб келгапти. Ундан нарида, анча узокда момақалдироқ гумбурлагани эшигитилди.

— Дўл ёғса ажаб эмас. Бу ердан тезроқ кетиш керак. Ҳулкар, сен отта мин.

Уларнинг суруви ёйилиб кетган яланглиқда қўй-қўзи-лар паналайдиган ўрмон ҳам, камар тош ҳам йўқ эди. Шунинг учун даранинг нариги ёғидаги арчазорга тезроқ ўтиб олишга интилишиди.

Ёмғирда кийиладиган капюшонли брезент плашлари отнинг эгарига танғиб қўйилган эди. Қўй билан бирга юришга ўргантан ювош отни Ҳулкар қийналмай ушлади. Кичикроқ ёмғирпўшни ўзи кийди-ю отта минди. Чопачопа қўйларни қайтариб тушаётган Авазга каттасини элтиб берди.

Улар қўй-қўзиларни хайдаб Оқдарага яқинлашгунча ёмғир шатирлаб етиб келди.

Тоғ ичида юрган одамга узоқ жой дуруст қўринмайди. Аваз Оқдаранинг юкорисида яшин чақнаётганини энди кўрди. Орқадан кучли шамол эсар эди.

«Ҳулкар чиккандан бери тоғлар бизга қаҳрини кўрсатмаган эди, — деди Аваз ичида. — Ишқилиб, шамол елкадан эсиб турсин-да».

Оқдара ёмғир пардаси ичида одатдагидан ҳам кенг қўринар эди. Энига икки юз қадамча келадиган санглоқнинг бериги четидан бир тегирмон тиниқ сув оқиб туради. Ёмғирда бужур бўлиб ётган шу сувдан қўй-қўзилар чўчиб-чўчиб ўтишиди.

Фақат сурув олдидаги қизил серка ёмғирда бошини бир оз ҳам қилиб, йирик-йирик қадам ташлаб борар эди.

Момақалдироқ яқин бир жойда қасир-қусур қилди. Осмонга оловли томирлар отиб, яшин таҳдидли чақнади. Қўй-қўзилар қўрқиб маърай бошлади.

Шамол ўзгариб, ўнг томондан эсиб қолди. Аваз изтироб билан олдинга қаради. Ёмғир бенихоя кучайган. Оқдаранинг нарёғи энди қўринмайди.

Қўйлар шамолнинг йўналишига қараб, дарани қиялаб юра бошлади. Бундайда йўл яна узаяр эди. Аваз отда келаётган Ҳулкарга:

— Сен буёғига ҳушёр бўл! — деди.

Ўзи сурувнинг чап томонига югуриб ўтди.

Хулкар отдан тушди, ёмғирпўшининг капюшонини маҳкамроқ боғлаб, бўйнидан сув кирмайдиган қилди. Сўнг кўлидаги хипчин билан қўйларни тезрок ҳайдай бошлади.

Момақалдироқ ҳозир қоқ тепада қалдур-кулдур қилас, ёмғир чеҳаклаб қуяр эди. Аммо бундан ҳам ёмони — шамол тез ўзгармоқда эди. Сурув даранинг ўртарогига борганда шамол қаршидан эсиб, ёмғирни қўйларнинг юзига қайтариб ура бошлади. Бундай пайтда қўйлар шамолга қарши юра олмайди. Ҳаммаси бир жойга гуж бўлиб олишди-ю бошларини бир-бирларининг тагига тикишиб, юришдан бош тортишди.

Кизил серка ҳам уларнинг орасига кириб олган, узун шохи қўйларнинг сағриси оша кўриниб турар эди.

Аваз Хулкарга кичқирди:

— Сойда туриш хавфли! Орқага қайтамиз!

У қўйларни келган томонларига қараб ҳайдади. Кўйни шамолнинг йўналишига қараб юритиш осонроқ эди. Сурувнинг олдига тушиб бораётган Хулкар бир вакт оёғининг сувга боттанини сезди. Сесканиб олдинга қараса, бояги тиниқ сув бўтана бўлиб, тошлиарни юмалатиб оқяпти.

— Аваз ака! Тўхтанг! Кўзилар оқиб кетади! Тўхтанг!

Аваз унинг олдига чопиб келди. Икковлари сурувни зўрга тўхтатиб олишди.

Ёмғир ҳамон чеҳаклаб қуяр, момақалдироқ гоҳ ўнгда, гоҳ чапда гумбурлар эди. Авазнинг капюшони елкасигта оғиб тушган, юзи ва бошидан бўйнига сув оқиб тушар, лекин буни сезмас эди. Ёмғир томчилари билан бирга қиррали бир нарса унинг юзига урилиб сачраб кетди. Аваз чўчиб қўйларга каради. Бир кора қўйнинг жунига кичкина муз парчаси тушиб, илиниб қолди.

Дўлнинг унқуни! Яқин бир жойда дўл ёғяпти. бу ерга ё ўзи келади, ё сели! Хулкар шу ерда... Аваз ёмон одамлардану айикдан хавотирланиб юрган эди. Ҳакиқий хавф кутилмаган жойдан чиқди.

Ҳозир тўўп отиб ҳам кўзғатиб бўлмайдиган қўйлар Авазнинг кўзига балодай кўриниб кетди. «Кўйдай фаросатсиз, кўйдай ўжар» деганлари шудир-да! Аваз Хулкарнинг олдига чопиб келди:

— Отга мин! Тез жўна!

— Одамларга хабар берайми?

Аваз буни ўйламаган эди. «Одамлар» деган сўз ҳозир унга жуда илик, жуда ёруғ туюлди. Уларнинг энг ёмони ҳам шу қўйлардан фаросатлироқ, ўз фойдасини биладиганроқ эмасми? Бироқ Ҳулкар бориб одамларни топиб келгунча сел қараб туармиди? Минут сайин улканляяпти. Ҳеч бўлмаса Ҳулкар бехатар жойга чиқсин.

- Жўна, Ҳулкар! Тез!
- Сиз-чи?
- Кет бу ердан!

Аваз девордай тикилишиб турган қўйларнинг орасига ёриб кирди-да, серкани ҳайдаб чиқди.

— Ча, жонивор, ча! — деди кескин, айни вақтда илтимоскорона товуш билан.

Момақалдироқ бир лахза тинди. Ёмғир товуши орасидан серканинг бўйнидаги қўнгириқ кескин бир жиринглагани эшитилди.

Ҳулкар гап нимадалигини энди сезди: «Бутун хавфни ўзига олиб, мени бехатар жойга жўнатмоқчи!» Аваз бир ўзи қолса, селда окиши муқаррап. Ҳулкар буни тасаввур қилиб, аъзойи бадани титраб кетди. У Авазнинг кетидан қўйларнинг орасига ёриб кирди. «Мен кетсам ҳам сиз билан бирга кетаман!» демоқчи бўлди. Аммо иккovi бехатар жойга чиқса-ю сурувни сел олиб кетса, кейин нима бўлади? Қандай бош кўтариб юришади?

Ҳулкарнинг хаёлидан шу фикр ўтди-ю ҳозир ҳар қандай гап ҳам ортиқча туюлди.

Аваз серкани шамолга карши согланда Ҳулкар унинг кетидан ўн чоғли қўй-қўзини «чу-чулаб» ҳайдаб чиқди.

Момақалдироқ гумбурлар, Аваз «қурхей, қурхей!» дер, қўзғатилган қўйлар асабий маърар эди. Олдиндаги маърашини эшитган бошқа қўйлар ҳам аста-секин қўзғалишиди.

Бироқ серкага эргашиб кетаётган қўнғир совликнинг қўзиси орқада — катта тўўпда қолтан эди. Қўнғир қўзи онасини йўқлади:

- Ма-а-а!» деб бақирди.
- Олдинда кетаётган онаси унинг товушини таниб:
«Ба-а-а!» деб дод солди-да, орқага қайтди.

Унинг кетидан бошқа қўйлар ҳам шамолга орка ўтира бошлади...

* * *

Оқдаранинг нариги томонида баланд қоятошнинг кавагида Суюнбой ака билан Холбек ёмғирдан паналаб, гулхан ёқиб ўтиришарди. Уларнинг суруви арчалар та-

гида фуж-фуж бўлиб турарди. Кўйлар гоҳо силкиниб-силкиниб кўяр, шунда жунларига тўпланиб қолган ёмғир суви тўзон бўлиб атрофга сачарар эди.

Холбек билан Суюнбой ака Авазларнинг нариги қиядан Оқдарага қўй хайдаб тушганларини кўришган эди. Кейин шамолда чангиди совурилаётган сув зарралари дарани улардан тўсиб қўйди. Факат Оқдаранинг бериги чети — Авазлар чиқиб келиши керак бўлган жой — уларга сал-пал кўринар эди. Суюнбой ака Авазларни кўриш умидида дам-бадам шу ерга қарап эди. Холбек ёналарда тўхтамай, дарага ариқ-ариқ оқиб тушаётган бўтана сувларга кўз ташларди. Бир вақт даранинг юқорисидан келаётган қудратли бир шағирланш эшитилди.

— Селнинг товушими? — деди у Суюнбой акага.

Суюнбой ака ҳам қулоқ солиб кўрди. Уларнинг тепасидаги қоятошга гурундай-гурундай дўлчалар урилиб, қапчиб кета бошлади.

— Бояқишлилар селда қолди-ёв! — деб Суюнбой ака қоятошнинг камаридан чиқди.

Холбек ҳам ўрнидан турди. Селда курбон бўлишни у ўз душманига ҳам раво кўрмас эди. Бундан ташқари, Холбек бир нарсани энди сезмоқда эди: Аваз билан Ҳулкар унга негадир керак эди. Ҳусусан, у Мадаминжоннинг тарихини эшитгандан бери, кейин қишлоқда килган ишига пушаймон бўлиб қайтгандан бери, Авазлар унга аввалгидан бошқача кўринар эди.

Агар Суюнбой ака «юр» деса, Холбек ҳам ҳозир ёрдамга боришга тайёр эди.

Суюнбой ака унга:

— Сен қол, ука, — деди. Тўполонда қўйлар тарқаб кетмасин!

Суюнбой ака чопа-чопа Оқдарага тушиб кетди.

* * *

Кўнғир совликнинг кетидан бошқа қўйлар ҳам қайтаётганини кўрган Ҳулкар каттагина бўлиб қолган кўнғир кўзини шартта кўлига олди ва жадаллаб серканинг ортидан кетди.

Кўзи энди олдинда, Ҳулкарнинг кўлида маърар, онаси ҳам маъраб унга эргашиб борар эди.

Шамол ҳамон қаршидан эсар, яшин «лип-лип» қиласар, момақалдироқ даранинг юқорисида гумбурлар эди. Орачўра серканинг кўнғироги жиринглаб қолар эди.

Сан glokning нариги четидан бошланиб, тобора кен-

гайиб келаётган сел тошларини шагирлатиб, сурувнинг орттинасидан ўтмоқда эди. Сурув катта, қўй кўп, ҳаммаси бирдан қўзғаломайди...

Аваз сурувнинг кетига чопиб ўтди-ю бор кучини овозига бериб, қийқира бошлиди.

Бўри хужум килганда, бошқа хавфли пайтларда ишлатиладиган бу қийқириқда даҳшатли бир хатарнинг садоси эшитилмоқда эди. «Курхей»га уича эътибор бермаган қўйлар ҳам устма-уст тақрорланаётган бу ўткир қийқириқдан ваҳимага тушишди.

Олдинда қўнғирорини жиринглатиб кетаётган серка ва Хулкарнинг қўлида маъраб бораётган қўзи оргда гуж бўлиб турган қўйларга энди нажот бўлиб қўринди. Олдингилари ер хидлагандай бошларини ёмғир ва шамолдан эгиб, йўргалаб кетди. Орқадагилари бошларини уларнинг панасига тикиб қўзғалди.

Аваз қийқирав эди. Ҳайқириқ, қичқириқ, чинкириқ — шунинг ҳаммасини ўз ичига олган бу гулдурак товушда унинг бутун йигитлик кучи, Хулкарни ўзини, сурувни куткариш истаги, бутун борлиги, бутун ҳаёти жамулжам бўлгандек туюлар эди.

Суюнбой ака ёмғир ва сел шовқини орасидан чиқаётган бу қийқириқни анча узоқдан эшилди. У шу қийқириққа томон чопиб бораётган эди, Хулкар қаршисидан чиқди.

Қўй-қўзиларнинг анчаси даранинг бериги қирғонига чиқкан эди. Хулкар қўлидаги қўзини энди ерга қўйди.

Аваз сурувнинг кетини тезроқ бехатар жойга чиқаришга шошилар эди. Суюнбой ака унинг олдига югуриб бораётшиб, оёғи тагида бўтана сув шалп-шалп сачраганини сезди. Селнинг вағиллаши яқин бир жойдан эшитилди.

Орқада қолган қўй-қўзиларни икковлашиб бериги қирғоққа чиқаришди. Шу пайт нима бўлди-ю жуни ҳўл бўлиб оғирлашиб колган ёш бир қора қўзи тик жойдан сирғаниб, юмалаб селга тушиб кетди.

Даранинг четидаги қоятошга бош уриб қайтиб кетаётган кучли сел оқими қўзини бир кўмиб, бир кўрсатиб, сойнинг ўртасига олиб кета бошлиди.

Кизишиб кетиб, хавф-хатарни унугтган Аваз қўзининг орқасидан югурди.

— Аваз! — Суюнбой ака унинг кетидан чопди. — Жинни бўлдингми, Аваз!

— Ҳозир олиб чиқаман!

— Аваз ака!!! — Хулкар қичкириб юкоридан унга қараб чопди.

Аваз тиззасигача селга ботиб тўхтади. Суюнбой ака унга етиб келиб қўлидан тортди:

— Олиб чиқолмайсан! Дурустрок қара!

Сойнинг ўртасида сел шунчалик зўр эдик, катта-катта арчаларни тоғдан қулатиб келиб, лапанглатиб кизиб ўтмоқда эди. Кўзини бир хасдай липиллатиб олиб кетаётган оқим ҳам даранинг ўргасига етиб қолган эди.

— Лаънати сел!.. Мен битта қил ҳам бермоқчи эмас эдим.

— Иложинг қанча, ука. Ҳалиям шукур қил! Бошқа одам бўлса ё сурувни бой берар эди, ё қўйларга қўшилиб оқар эди.

Аваз Хулкарнинг олдига чиқди. Момақалдироқ узоклашиб кетган, ёмғир секинлашган, фақат сел зўрайиб борар ва тобора каттиқ шағирлар эди.

Хулкар кўзларини катта-катта очиб селга даҳшат билан қараб туар эди. Соч толалари хўл бўлиб ёноқларига ёпишган, ранги ўчган.

Агар Аваз оқиб кетса Хулкар ҳам уни кутқараман деб ўзини селга ташлаши аниқ эди. Аваз Хулкарга яқинлашганда шуни сезди-ю эсон-омон чиққанларидан энди кувонди. Хулкарнинг хаёлини бошқа ёқقا буриш учун:

— Гугурт сендамиди? — деди.

Қўйлар ўрмон ичига кириб паналашди ва жим бўлиб қолишиди. Суюнбой ака тагига ёмғир кам теккан, гуж бўлиб ўсан қалин арчаларнинг орасига кириб, қуруқроқ шох-шабба синдириб, гулхан тайёрламоқда эди.

Хулкар шалаббо бўлган ёмғирпўшининг устидан ним-часининг кўйин чўнтагини «тап-тап» уриб кўрди.

Гугурт шиқирлар эди.

Бутун баҳт гугуртнинг қуруқ турганида бўлганидай, Хулкар севинч билан жилмайди. Шох-шабба синдираётган Суюнбой акага томон ўгирилиб:

— Раҳмат сизга! — деди.

Сел шовқинида Суюнбой ака буни ноаниқ эшитди-ю:

— Ҳа, ҳозир ёқамиз, ҳозир! — деди.

34

Оқдаранинг сантлоги Ойкўлни четлаб ўтар эди. Бу ердан бошланган сел Сирдарёга яқинлашганда қўшни сойлардан келган селларга қўшилиб, темир йўл қўпри-

гини бузиб кетди, Фарҳод ГЭСининг деривацион каналига ҳам ҳавф солди.

Бу орада тоғда ҳаво очилиб кептан эди. Ёмғир ювган ўрмонлар офтобда кулф уриб турарди. Күшлар ҳеч нарса кўрмагандай басма-бас сайрашади. Тоғ ва осмон шундай тиник, нафас олиш шундай енгилки, кекса одам ҳам бу ерда мусаффо болалик пайтларини эслайди.

Мансуровлар тоғнинг пастроқ жойидаги сигир фермасигача «газик»да келишди, ёмғир пайтида ўтовда ўтириб тушлик қилишди. Чўпонларнинг қўшига машина чиқолмас эди. Ҳаво очилгандан кейин учови учта отга мишиб, юкорига кўтарилиб кетди.

Улар ўтирган жойга сел келмаган бўлса ҳам, Оқдаранинг шағирлаши қулоқларига чалинган эди. Баланд бир ёнада уларга Суюнбой ака билан Холбек дуч келди. Бошқа вакт бўлганда Ортиқ директорнинг олдида Холбекни «хотинингга феодалларча муносабатда бўлибсан» деб роса уришмоқчи эди. Аммо хозир Суюнбой ака Авазларнинг Оқдарада селда қолганини ҳикоя қила бошлангандан кейин, Ортиқ Холбекни ҳам унутди.

— Ишқилиб, ҳамма омон қолдими? — деди сабрсизлик билан.

Суюнбой ака сурувнинг қандай кутқарилганини, охирида битта қўзининг қандай оқиб кетганини айтиб берди.

— Оббо, ношудлар-эй! — деди Ортиқ қўзига ачиниб. Суюнбой аканинг ғаши келди:

— Ношуд бўлса, бутун сурувдан ажрап эдинг! Аваз сенинг уканг бўлса ҳам, бечорани ҳалигача юзага чиқармайсан! Кўклам иккита қўзичоқни топиб келганда «директор мени уришади» деб машинанинг кабинасига яширитрган экансан! Бизни билмайди деб ўйлайсанми? Энди битта қўзи оқиб кетган бўлса, келган бало шунга урсин демайсанми?.. Ўртоқ директор, мен сиз бўлсан, шу Авазлардан бир хабар олар эдим. Оғзига кучи етмаганлар ҳар нарса деб юрибди. Лекин инсоф билан айтганда, бу тоғда хозир шулардан ўтадиган чўпон йўқ!

— Ҳўп, уларни қаердан топамиз? — деди Мансуров.

Ортиқ директордан ҳайикқани учун укасини орқавотдан койиган эди. Энди Мансуровнинг Авазга қизикканини сезиб, жим бўлиб қолди.

— Шу топда қўшларида бўлса керак, — деб, Суюнбой ака Мансуровга Кўкёнанинг тагини кўрсатди.

Ортиқ йўл бошлаш учун отини олдинга ҳайдади.

Тор сўқмоқ қалин арчазорлар орасидан ўтар, кўп

жойларда шохларни қайириб ёки эгар устига эгилиб ўтишга тўғри келар эди. Отлар орқама-орқа тизилиб боришиди, баландга кўтарилиган сари нафас олишлари оғирлашиб, дам-бадам пишкиришади, гоҳо инкиллаб ҳам қўйишади.

Мансуров ўргада саман от миниб келмоқда эди. Орқадаги бияда ўтирган Замонали директорга Аваз билан Хулкарнинг уйланиш тарихини, Холбек билан ҳали ҳам «чап» эканликларини ҳикоя қилишга тушди. Ортиқ ўзига ҳам гап тегишидан хавотирланиб, қулоғини динг қилиб борар эди. Хайриятки, Замонали гапни кисқа қилиб, кўп нарсани ташлаб ўтди-ю Ортиқни ҳам тилга олмади.

* * *

Хулкарнинг эгнида қуруқ, озода кийимлари, оёғида кизил этикчаси. Чодир олдидағи тош ўчокқа қозон осиб ошга зирвак қовуряпти. Ўчоқда ёнаётган арчага кора чойдип тақаб қўйилган.

Мехмонлар отларини тушовлаб қўйиб юборишган, узангиларини эгарларининг қошига илиб қўйишган. Ўзлари Аваз билан бирга қўйларни оралаб қўришапти. Хулкар қўшларига биринчи марта меҳмон келганидан жуда хурсанд, бояги сел машақкатини ҳам унутиб, хафсала билан палов пиширади.

Аваз ҳам директор йўқлаб келганидан севинар эди-ю лекин акасининг Мансуровга ёқишига тиришаётганини сезиб, ўзини тутиброк мумомала қиласади.

Совлиқлар тушда ёмғирда колиб дам ололмаганликлари учун энди қўтонда ўзларини офтобга солиб, ковшаниб туришади. Мансуров тепасида қашқаси бор йирик бир қўзига қизиқиб қолди.

Ортиқ дарров Авазга шиғшиди:

— Ушлаб кел!

Аваз қўзининг ёнидан беларво ўтиб кетмоқчи бўлган дай секин юриб борди-да, яқин қолганда тез эгилиб, қўзини чаққон бир харакат билан орқа оёғидан ушлади. Мансуров унинг ҳийласидан завқ қилиб қулимсиради.

Қўзи катта кўринса ҳам, Аваз уни енгилгина қўтариб, Мансуровга келтириб берди. Мансуров қўзини енгил деб ўйлаб бўшроқ олган эди, жуда оғир экан, қўлини эгиб, тушиб кетишига сал қолди.

— Э, дуруустроқ бермайсанми! — деб Ортиқ укасини жеркиди.

Аваз «дуруустроқ олишлари керак эди-да», дегандай қулимсираб турарди. Мансуров ҳам кулди. «Мен дуруст

олганимда ҳам сенинг билагингдаги куч менда йўқ, шуни тан олсан қутуламанми?» деган маънода Авазга бир каради, сўнг қўзини ерга қўйди.

Ортиқ укасининг «фаросатсизлигидан» безовталаниб дархол эгилди ва қўзини директорнинг оёғи олдида тутиб турди. Аваз хижолат бўлиб четга қаради. Мансуров унинг фурури кучли йигит эканини пайқади. Мансуровнинг ўзи ҳам фурури йўқ одамни суймас эди. Шунинг учун Ортиқка секин:

— Қўзини қўйворинг, — деди. Сўнг Авазга мулойим бокиб сўради: — Шу неча ойлик бор?

Чопиб кетаётган қўзига қараб турган Аваз:

— Беш ойлик, — деди.

— Бир пуд келадими?

— Кўп келади. Хисорий қўзи тез катта бўлади-да.

Кўй-кўзилар яхши семирганлиги юрган пайтда аникроқ билинар эди: думбалари лапанглаб орқадан итаргандай бўлар, ҳар қадам қўйишганда боплари ва қулоқлари бир силкиниб олар эди. Замонали шуни айтиб сурувни мақтаган эди, Аваз:

— Тоғда бу йил ўт яхши, — деди.

— Боқилишига ҳам боғлиқ, ука, — деб Ортиқ ҳам энди Авазни мақтаб қўйди.

У нуқул Мансуровнинг кўнглига қарап эди. Укаси бирорта қўполлик қилиб, директорни ранжитиб қўйишидан хавотирланар, шунинг учун Авазни мумкин қадар юмшатишини истарди.

Мансуров гавдали бир совликни кўрсатиб:

— Шуни яхшилаб боқса юз килога борармикин? — деди.

— Описа керак, — деди Аваз ва Замоналига юзланди. — Замон, сен айтувдингми? Дунёда хисор зотидан сервазн қўй бўлмайди деб?

— Илгари зоотехнигимиз Сабоҳатхон айтган эди. Москвада, виставкада бор эмиш-ку, Муталлиб Мансурович, сиз кўрмаганмисиз?

Мансуров виставкада ичига сомон тикиб, тирик қўйга ўхшатиб қўйилган қора хисорий қўйни кўрган эди, аммо у вактларда бошқа соҳада ишлар эди, шунинг учун чандон эътибор бермаган эди. Ўша улкан қўйнинг вазни бир юз етмиш килога етишини ҳозир Замоналидан эшитди-ю хижолат бўлди. Аваз уни хижолатликдан чиқариш учун гапни бошқа ёкка бурди:

— Лекин хисорий қўйнинг зоти бузилиб кетяпти-да.

Шунга бир чора кўрилса бўлар эди. Дурагай қўйлар аралашиб, майдалашиб коляпти.

— Сизнинг сурувингиз хаммаси ҳисорий, чамаси? — деди Мансуров унинг сезгирилгидан мамнун бўлиб.

— Ҳа, фақат шу сурув яхши сақланган. Норбой ота хеч аралаштирмас эди.

— Бўлмаса, — деди Мансуров, — уч-тўрт йил шу сурувни қўйиб берамиз. Бу йил уч юз совлиқдан уч юз олтмишта қўзи олганмисизлар? Кузда шуларни ажратсак, яна бир сурув кўй бўлади.

— Ана сизга даромад! — деди Замонали Ортиқقا қараб.

— Ҳа, кўй жонивор гавҳар-ку, — деб Ортиқ ҳам ён берди.

Бошка сурувларга дурагай аралашиб қўйнинг майдалашиб кетгани тўғрисидаги гап Ортиқни жуда сергаклантириб қўйди. Чунки қўйлар майдалашишининг бир сабаби — йирик ҳисорий зотни семиртириб сотса, биттасига иккита-учта майда кўй берар, ортиб қолганини баъзи катталар чўпонлар билан бирга бўлиб ейишарди. Ортиқ гапни шу мавзуга яқинлаштирмаслик учун:

— Зоотехникимиз кетиб қолди-да, — деди. — Киз бола эди. Бизнинг шароитга чидай олмади. Зоотехник бўлганда, зотини яхшироқ хиллар эдик.

Аммо бу мавзуни ҳам Замонали Ортиқقا қарши бурди:

— У қизни Давлатбеков, ҳаммаларинг жуда кийнаб қўйдиларинг-да.

— Тоғнинг тикилигини ҳам биздан кўраверма, энди, Замонали! — деб Ортиқ кулги чиқармоқчи бўлди. — У қиз отда яхши юролмас экан. Бу тоғ яйловида бошка транспорт йўқ. Нима қиласайлик?

— Лекин отда юрадиган бўлиб қолувди, — деди Аваз. — Ўртоқ директор, ҳақиқатан, бизга зоотехник жуда керак. Ўша Сабоҳатхон яна келса яхши бўлар эди.

Мансуров бу гапни аввал ҳам эшиттан эди. Шундай бўлса ҳам, блокнотини олиб, ёзиб қўйди.

Ортиқ нохуш гаплардан тезроқ кутулиши учун Авазга «чойга таклиф қил» деган ишорани қилди.

Хулкар арчанинг соясига кўрпача тўшаб, жой қилиб қўйган эди. Мансуров боя Хулкар билан сўрашиб, учтўрт оғиз гаплашган эди. Ҳозир яна унга яқинлашиб:

— Келин, чодирни бир кўрсак мумкинми? — деди.

Хулкар нимаддандир ташвишланиб Авазга каради.
Аваз хижолатомуз кулди-ю:

— Майли, кўринг, — деди. — Боя сел ёққанда шамол чодирнинг бир ёғини очиб, нарсаларга ёмғир тегибди. Келинингиз шундан хижолат.

Чодир кичкина бўлса ҳам саришталик эди. Фақат тўрда тахланиб турган китоблар ва ёстиқларда ҳўл додлар кўринар эди. Мансуров китобларни кўра бошлади. «Уттан кунлар», «Кутлуг қон», Хемингуэйнинг «Чол ва денгиз»и, «Хожимурот, сўнг яна В. Гюгонинг «Денгиз захматкашлари». Ҳаммаси ўзбекча.

— Денгиз кўп экан, ёмғир ҳам денгизни топиб ёғипти-да, — деди Мансуров.

Кула-кула ташқарига чиқишиди. Арча тагига тўшалган кўрпачага бориб ўтиришганда Замонали директорга:

— Оилали одамга чодир ўзи бўлмайди, Муталлиб Мансурович, — деди. — У куни келган синтетик ўтвlarдан биттасини Авазларга берсингиз аломат бўлар эдида.

Мансуров бу гапга жавоб бермади-ю дастурхон ёзаётган Аваздан:

— Китобларни кайсингиз кўпроқ ўқийсиз? — деб сўради.

Аваз иссиқ чойнакни Хулкарнинг қўлидан олар экан:

— Келинингиз, — деди.

Мансуров Хулкарга ҳавас билан кўз ташлади. У бу жувон тўғрисида кўп нарса эшитган эди, унга дам-бадам қарагиси келар эди, аммо бирорнинг хотинига қарайвериши яхши эмаслигини ўйлаб ўзини тутар эди.

— Синглим, нечанчини битиргансиз? — деди Мансуров Хулкарга майин бир назар ташлаб.

— Саккизинчини.

— Сиз-чи? — сўради Мансуров Аваздан.

Чой қайтараётган Аваз пиёлага қараб туриб:

— Еттинчидан кетиб қолганман, — деди.

Мактабдан эрта кетиб қолгани Авазнинг кўнглида ҳали ҳам бир армон бўлиб юрганини Замонали билар эди.

— Лекин булар иккovi бир-бирининг билимига тенг шерик, — деди. — Мен сирларини биламан.

— Қанақа сиримиз?

— Сир шуки, Хулкар нимаики китоб ўқиса, ҳаммасини оқизмай-томизмай Авазга айтиб беради. Аваз ҳам чўпонликда ниманики бошдан кечирган бўлса, қаймофи ни бузмай Хулкарга етказади.

Мехмонларга ярим ўгирилиб турган Хулкар Авазга караб кулиб кўйди-да:

— Рост, бу кишининг саргузаштларини ҳам китоб килиб ёса, бир сандикқа сифмайди! — деди.

Ортиқдан бошқа ҳамма кулди. У Хулкарнинг тезрок нари кетишини истаб унга зимдан ўқрайиб қаради. Келинларининг бегона эркақдан тортинимай, кулишиб, ҳазиллашаётгани унинг ғашини келтирас эди. У Мансуровдан ҳайиқса ҳам, аммо бу соҳада ориятни қўлдан бергиси келмас эди.

Хулкар Ортиқнинг қарашларидағи совуқ маънони сезди-да, уни бир боилагиси келди:

— Аваз акамниг ўқимай кетишларига мана шу акалари ҳам сабаб бўлганлар, — деди.

Ортиқнинг ранги оқариб кетди, аммо Мансуровнинг олдида илжайишига тиришиб:

— Анигини айттанда, — деди Хулкарга, — сен сабаб бўлгансан.

Мансуров хайрон бўлиб Авазга қаради. Ноқулай жимликда Аваз хижолат бўлиб деди:

— Э, бу эски гап, менинг эсимдан ҳам чикиб кетган.

У ҳозир акасини аяётгани сезилиб турарди. Хулкар ўчокнинг бошига кетди. Директордан бошқа ҳамма биладиган бу воқеа хаёлларини банд қилиб, орага узоқ жимлик тушди.

Хулкар ошни сузуб келди.

— Қани, ўзинг ҳам ўтири, — деди Аваз.

Хулкар Авазнинг ёнига ўтириди-ю даврага яна бояги илиқлиқ ва нафосат қайтгандай бўлди.

Аваз бугун селдан бирга кутулиб чиққанларидан бери Хулкарни дунёдаги энг яқин, энг ишончли бир дўстдек хурмат қилгиси келар эди.

Мансуров уларнинг ўзаро муомаласидан шуни сездида, завқи келиб, ёқимли бир гап қидирди:

— Кўпдан бери бунчалик маза қилиб... палов емаган эдим.

— Тоғ ҳавоси шунақа, ҳамма нарсага маза киритади, — деди Хулкар. — Олингизлар, қолмасин!

Буларнинг қаршисида Мансуров ўзини жуда эркин ва оддий бир одамдек сезар, директорлигини ҳам унуби, оғир яроғ-аслаҳасини ечиб қўйган солдатдек дам олар эди.

Ошни еб, чой ичиб бўлганларидаған кейин Мансуров яна ўша «яроғ-аслаҳани» елкасига олгандек жиддийлашиб:

— Хўш, — деди ва Авазга қаради: — бугун селда кетган қўзини акт қиласиз. Сурувни кутқариб колганларингиз учун раҳмат. Энди биздан нима талабларингиз бор? Сизларга нима керак?

Аваz бир лахза ўйланиб турди-ю:

— Энг катта талабимиз шуки, — деди, — бизнинг кишлопимиз ҳам бутун камчиликларидан қутулиб, энт яхши жойлар қаторига кирса... Шунга ёрдам берсангиз.

— Буни ҳаммамиз биргалиқда қиласиз. Вақт керак.

— Йишкалиб, тезроқ бўлсин-да. Эрта-ю кеч радиомиз илвор кишлоқлар тўғрисида гапиради. Биз орқада колиб кетаётганга ўхшаймиз.

Мансуров Хулкарга тили ширин болага карагандай жилмайиб қаради-да:

— Келажакни кўп ўйлайсизларми, синглим? — деди.

— Аваz акам билан шу тўғрида баҳсласиб ҳам оламиз.

Мансуров Аваzга мароқ билан тикилиб:

— Қани, баҳсларингни биз ҳам бир эшитайлик, — деди.

Аваz ўнгайсизланиб Хулкарга қаради. Хулкар шўх кулимсираб:

— Айтинг! - деди.

Аваz Мансуровга юзланди:

— Энди биз содда бир ишчимиз, жўн қилиб айтсан кулмангизлар. Ҳозир одамга етишмайдиган тансик нарсалар кўп. «Шулар ҳаммаси келажақда етарли бўлади» десам, Хулкар «ўшанда ҳам бир хил етишмовчиликлар бўлиши мумкин» дейди.

— Масалан, нима? Овқат, кийим, буюм?.. — сўради Мансуров.

— Булар етарли бўлар-а... Лекин... одамнинг корни тўйгани билан кўзи тўймаса бекор. Ўзи тўқ бўлгани билан кўнгли тўқ бўлмаса яна кийин. Одамнинг усти бутун бўлгани билан кўнгли бутун бўлмаса яна бўлмайди. Билими, маданияти, обрўси етарли бўлгани билан виждан, одамгарчилиги етарли бўлмаса яна чатоқ... Шу чатоқликлар йўқ бўлса, нондан тортиб виждонгача, ипакдан тортиб инсофгача ҳаммаси ҳаммага етарли бўлса — биз истаган келажак шу.

Мансуров чуқур тин олиб:

— Яхши! — деди. Сўнг бир лахза жим турди-да, кулимсираб сўради: — Гапдан ишга ўтадиган бўлсак,

хозир эр хотин икковларингизга етарли бўлмаётган нарсалардан бири — мана бу чодир. Шундайми?

— Тўғри! — деб кулди Аваз.

— Замонали айтган синтетик ўтовдан биттасини берсак... қаршилигингиз йўқми, синглим?

— Йўқ, йўқ! — деди Хулкар севиниб.

Ортиқ хам ўзича қувониб қўйди: синтетик ўтовнинг нархи сал кам икки минг сўм, ўзи талаш эди, бутун совхоз бўйича олтитами, еттита илғор бригадаларга берилган эди. Энди Ортиқнинг бригадаси хам шуларнинг қаторига кириши унга жуда ёқимли туюлди.

Мансуров отланаётиб Ортиққа тайинлади:

— Келтириб ўрнатиб бериш — сиздан.

— Хўп!

Замонали хам ўз таклифи ўтганидан хурсанд эди.

Шу тариқа мезбонлар хам, меҳмонлар хам бир-бirlаридан жуда мамнун бўлиб ажрашдилар.

35

Икки-уч қир нарида Турди ва Эшмурот ака боқадиган эркак қўйлар суруви чувалиб ёйилмоқда эди. Ортиқ билан Давлатбековнинг яшириқча қўйлари шу сурувда эди. Директор бораётганини Ортиқ боя фермада ўтирганларида бир подачидан айтиб юборган, «чой-пой қилиб, тайёрланиб турсин» деган эди.

Бу сўзларнинг тагидаги маънони факат Турди яхши тушунар эди.

У Давлатбековнинг кирқ бешта ва Ортиқнинг ўн саккизта қўйини сурувдан бирма-бир айириб олиши ва директор келиб кеттунча шу яқин орадаги таниш чўпонларнинг сурувларига қўшиб қўйиши керак эди. Тоғда юриб кучга кирган салт қўй жуда чарс бўлади. Турди билан Эшмурот ака олтмишга яқин қўйни айириб олгунча роса қийналишиди. Шунда хам Ортиқнинг қўйларидан учтаси айрилган жойида яна орқага қараб қочиб, сурувга қўшилиб кетди.

— Эгасиз қол-а, падарингта лаънат! — деб сўкинди Турди ва Эшмурот акага буюрди. — Ўша борини ҳайдаб кетаверинг. Булари қолса қолар. Бўлинг тезроқ!

Эшмурот ака ажратилган қўйларни қўшни совхознинг сурувини боқаётган таниш бир чўпоннинг қўйларига қўшиб қайтди. Иккови шу иш билан андармон бўлиб, сурув тўзғиб кетсан, қўйларнинг бир қисми арчалар ва чакалакзорлар орасида тарқалиб юар эди.

Ортиқ директор билан Замоналини сўқмокдан бошлаб келаётганда икки ёна наридаги пастқам жилгада кучук вангиллаб, қўйлар маъраб, Турди қийқириб, бирдан тўполон бўлиб кетди.

Отликларга ўрмон орасидан хеч нарса кўринмас эди. Ортиқ ўтирилиб:

— Бир бало бўлди! — деди Мансуровга ва от чоптириб кетди.

Сурувчуваб кетганидан фойдаланган ҳалиги гўштхўр айик шу пастқамлиқда қўйларга ҳужум килган эди.

Шовқинни эшитган Эшмурот ака қўшдан милтиқ кўтариб югуриб келди. Бу ёқдан Ортиқ от чоптириб ётиб борди.

Зирклар тагида айик билан олишган ва унинг зарбасидан чалпак бўлиб қолган катта бўйинок ит вангиллаб жон бермоқда эди. Зирклар ва буталардан бир қанчаси эгилган, синган. Шунга қараганда ит айик билан ҳазилакам олишмаган эди.

Қалт-қалт титраётган Турди нарироқда ўлиб ётган катта бир қўйни сўйиб ҳалоллашга тиришарди. Аммо қўйнинг сўйилган бўйиндан кушникичалик ҳам кон келмади — демак ҳаром ўлган.

— Нима бўлди?! — деб Ортиқ билан Эшмурот ака баравар қичқириб сўрашди.

— Айик! — деди Турди қалтираб. — Битта тўклини кўтариб кетди...

— Сен қаерда эдинг, аҳмоқ! Қаёқка кетди?! — бақирди Ортиқ.

Турди арчалар ва зирклар бир-бирига чирмашиб ўсган томонни кўрсатди. У томонга от билан ўтиб бўлмас эди.

Ортиқ отдан сакраб тушди. Эшмурот аканинг қўлидаги қўштиғ милтиқни юлиб олди-ю ўша томонга юргурди.

Кўйлар яланглик жойда ғуж-ғуж бўлиб олиб, вахима билан маърашар ва қўлоқларини «динг» қилиб атрофга аланглашарди.

Эшмурот ака ўлиб ётган семиз симоби қўйга энди яхшироқ қаради. Энгашиб қулоғини кўтариб кўрди. Давлат қўйларида бўладиган сирға бунда йўқ.

— Э, бу Ортиқнинг қўйи-ку! Ўл сен, Турди, Ортиқдан балога қолдинг энди!

Турди сўқинди, кейин ғуж бўлиб турган қўйларнинг олдига чопиб борди. Битта симоби қўйни ушлаб, қулоғидан сирғасини чиқариб олди. У Ортиқдан кўркар эди.

Кўйининг ўрнини тўлдириб кўйиш учун ўлган кўйининг кулоғини пичоқ билан тешди-ю ҳалиги сиргани яхшилаб такиб кўйди.

- Мана энди акт бўлади! — деди.
- Бирор билиб қолса нима бўлишини биласанми?
- Ҳеч ким билмайди.

Ярадор ит энди жим ётибди. Афтидан жон берган.

* * *

Ортиқ, қўлида милтиқ, арчаларга юзи тирналиб, анча жойгача югуриб борди.

Айик дом-дараксиз йўқолган, қалин ўрмонзорда хеч нарса кўринмас эди.

Ортиқ бир тепаликка чиқиб, ҳансираф тўхтади, атрофга аланглаб қулоқ солди. Айик шу орада бўлса кўйни ташлаб кочармикин деган умид билан осмонга икки марта ўқ отди.

Милтиқ товуши тоғларда анча вакт гумбурлаб, акс садо бериб турди-ю тинди. Жимлик.

Узокда одамларнинг асабий гап-сўзлари, қўйларнинг маъраши эшитиларди, холос.

Ортиқ изига қайтди.

* * *

Эшмурот ака бўз ерни қазиб, бўйноқ итнинг ўлигини кўммоқда эди.

Директор билан Замонали нарироқда туришарди. Турди уларга айик қандай ҳужум қилганини ваҳимали қилиб айтиб бермоқда эди:

- Етиб келгунимча шундай зўр итни бир уриб ялпайтириб ташлади-я. Менинг ҳам ўлишимга сал қолди...

Директор ўлик қўйга нохуш назар ташлади.

- Тўқлини олиб кетган бўлса, бу кўйни нега ўлдиради? — деди.

Кучукнинг устига тупроқ тортаётган Эшмурот ака бошини кўтарди:

- Ит билан олишиб жаҳли чиққан-да. Айик ҳам қон кўрса кутуриб кетади. Қимир этса кўтариб отаверади.

Чакалакдан милтифини елкасига остан Ортиқ чиқиб келди.

- Етолмадим, — деди директорга. Сўнг Турдини уришиб кетди: — Шунака йиртқич айик борлигини билар эдинглар-ку. Фермага текканини айтиб огоҳлантирган ким эди? Нега эҳтиёт бўлмайсанлар?

- Кандай қиласын, Ортиқ ака, хамма ёк ўрмон, насту баландлик.
- Милтиқни ўқлаб юриш керак эди.
- Бу айкка милтиқ билан ҳам бас келиш қийинда, — деди Эшмурот ака. — Мерган одам бўлмаса, битта-иккита ўқ билан йиқилмайди. Кейин одамнинг ўзини ўлдириб кетади.

Мансуров бу айкнинг совхоз молларига ҳали кўп хужум қилиши мумкинлигини ўйлади-ю:

- Наҳотки ораларингда биронта овчи йўқ? — деди.
- Ортиқ жавоб бермай ерга қаради. Шунда унинг ўрнига Турди жавоб берди:
 - Бор, мана, Ортиқ ака жуда ўткир овчи. Ўтган йили зўр бир бўрини отиб олган эди.
 - Шунаками? — деди директор Ортиқка илиқ бир назар ташлаб.
 - Ха, армияда снайперликка ўқиган эдик, — деди Ортиқ ва Турдидан сўради: — Айкнинг инини биладиганларинг борми?
 - Суюнбой ака кўпдан бери зехн солиб юриб сезганиш. Ху ана у Қизилтошнинг унгурида ини бўлиши керак дейди.

Турди калин чакалаклар ва арчазорлар орасидан чикиб турган қизғиш қоятошни ва унинг тагидаги баҳайбат бир унгурни кўрсатмоқда эди.

Кўёш узокдаги ўша қоятош ортига тушиб кетмоқда эди.

- Бўлмаса, таваккал, — деди Ортиқ. — Ўртоқ Мансуров, рухсат берсангиз, мен бир айқ овлаб кўрай.

Директор унга бир оз хавотирланиб қаради-ю:

- Ҳозирми? — деди.

Директорнинг илиқ гали ва хавотирлариши Ортиқка жуда ёқиб кетди. Ортиқ шу айкни отиб олса директор билан яқин муносабат пайдо қилиши мумкинлигини сезди. Замоналига ғолибона бир назар ташлади-да:

- Йўқ, — деди, — ҳозир айқ ҳам жуда безовта, ҳали бери ўзини кўрсатмайди. Мен кечаси чиқмоқчиман.

Мансуров баҳайбат унгурга яна бир қараб қўйди-ю:

- Ҳар холда, эҳтиёт бўлинг, — деди.

Ҳамма айкнинг гали билан бўлиб, ҳаром ўлган қўйнинг қулогидан сирғани маҳсус текшириб кўриш ҳеч кимнинг эсига келмади...

Тоғда отлиқ юриб ўрганмаган одамни юкорига чи-кишдан кўра пастга тушиш кўпроқ қийнайди. Мансуров қорнига ботаётган эгарнинг қошидан ўзини орқага таш-лайвериб, узангига оёгини тирайвериб, жуда толиқди. Токқа чикқанларига ярим кун бўлгани йўгу унинг назарида, бир неча кун бўлгандай туюлади.

У орқада келаётган Замоналидан сабрсизланиб сўра-ди:

— Ярми қолдими?

— Ҳа, мана шу камга тушсак, нарёқда яна битта бароз бор. Кейин йўл текисроқ кетади.

Мансуров отини буриб, сўқмоққа кўндаланг қилди. Энди текисроқ турган эгарда бадани бир оз дам олиб:

— Нима-нима? — деди. У «кам» ва «бароз» деган сўзларнинг маъносини билмас эди.

Замонали қўлидаги қамчи билан ҳозир иккови тушиб бораётган тик йўлни кўрсатиб:

— Бароз мана шу, — деди. — Русчасига «Крутой спуск». Ҳув тўғрида тоғнинг икки томони пасайиб ке-либ, кемтилиб қолган жойи бор-ку. Кичкина довонга ўхшаб туришти. «Кам» дегани ана шу. Йўлимиз ўша камдан ўтади.

— Бу ернинг терминлари ҳам ўзгача, — деди Мансуров. Уни шу ўзгачалик қийнаб қўяётгандай безиллаб сўра-ди: — Ҳали яна битта шунака бароз борми?

— Лекин манзарани қаранг, Муталлиб Мансурович. Қоятошлар ҳам ипақдай майин кўринади-я!

Офтоб қаршидаги тоғларнинг ортига ўтиб, уларни кўкиш нур пардаси билан чулғаб олтан эди. Шу нур пардаси ичida қоятошни ўрмондан ажратиб бўлмас, ҳам-маси бир хил ҳарир тўрдан тўқилгандай силлик, нафис ва енгил кўринар эди.

— Ипақдай майнинглиги шу бўлса! — деди Мансуров кундузги селни ва боя айик ўлдириб кетган қўй билан итни эслаб. — Ёз бўйи бўлмаган ишлар бир кунда бўлса-я! Бирорта муҳбир ёзиб чиқса, одам ишонмайди.

— Менинг бобом раҳматли айтгувчи эди: «Баъзи-баъзи кунларни кўзга сургим келади, баъзи-баъзи кунларни қувалаб ургим келади». Бугун унақаси ҳам кўп бўлди-ю мунақаси ҳам.

— Қанақаси?

— Мен мана шу табиатнинг гўзаллигини кўзга сур-

гим келади. Қаранг: Кавказдан қаери кам? Швецария тоғларидан нимаси ёмон?

— «Ҳар кимники ўзига, ой қўринар кўзига» деган мақолни эшитмаганмисиз?

— Хўп, Муталлиб Мансурович, тоғларнинг гўзаллиги писанд бўлмаса, одамларнинг гўзаллиги эътиборингизни тортгандир? Наҳотки, шу табиатдаги гўзаллик бу ернинг одамларида зохир бўлмаса?

— Бу шоирона гапларингизни бирор газетада ёзиб чиқсангиз-чи? Беҳазил! Аваз Қамбаров билан хотини иккови бугун бир сурув кўйни селдан кутқариб қолганини ҳар қанча ёсангиз ҳам кам.

— Сиз шунга ишонган бўлсангиз, бугунги кун хақиқатан кўзга суртадиган кун бўлиши, Муталлиб Мансурович! Ойкўлда бунақа одамлар кўп, фақат Давлатбеков билан Ортиқ Қамбаров уларни юзага чиқармай юрибди.

Мансуровга сўнгти гап унча ёқмади:

— Ортиқ Қамбаровнинг ўрнида сиз бўлганингизда айикка қарши отланармидингиз?

— «Ҳа» десам мактантчоқлик бўлади. Шунинг учун «йўқ» дейман. Ўзи Ортиқ ҳам Қамбаров эканлиги бежиз эмас...

Директор Ортиқдан бунақа дадиллик кутмаган эди. Унинг кечаси чиқмоқчи эканини эслади-ю бирор шикаст этишидан хавотирланди. «Рухсат бериб нотўғри қилдиммикан» деди ичидা.

— Муталлиб Мансурович, мен сиздан бир нарсани сўрамоқчи бўлиб юрибман.

— Нимани?

— Ўша мен Воҳидовга ёзиб берган таклифлар, Ойкўлнинг тақдири... нима бўларкин?

— Кузгача ҳеч нарса бўлмаса керак... Мен Воҳидов билан Фиёсиддиновнинг олдида сизнинг таклифларингизни ёқлаган эдим...

Мансуров Бодомзор қишлоғининг олдида йўл бўйида бўлган гапларнинг тафсилотини Замоналига энди айтиб берди.

— Шу Давлатбеков ишдан кетса, масала тезроқ ҳал бўлар эди-да, — деди Замонали ва Мансуровга «бўлим бошлиқларини ўзгартириш сизнинг қўлингиздан келадику», дегандай килиб қаради.

Давлатбековни лавозимидан кетказишни Мансуров ҳам истаган пайтлар бўлар эди. Лекин бунга катта бир асос

керак, чунки у Гиёсиддиновнинг ҳимоясидаги одам эди. Давлатбековнинг ўзи ҳам усталик қилиб тутқич бермай юрипти.

Мансуров буни Замоналига айтиб ўтиrmади. Уни синамоқчи бўлгандай:

— Агар Давлатбеков кетса... ўрнига сиз бўласизми? — деди. Замонали «ялт» этиб Мансуровга каради. Унинг тагидаги от ўт ейиш учун бошини ерга чўзди. Юганнинг учи Замоналининг кўлидан чикиб кетди. У юганга кўл чўзар экан, «наҳотки мен Давлатбековнинг ўрнини олиш учун курашиб юрган бўлсан» деган ўйдан кулоқларигача қизариб кетди.

— Бу нарса менинг хаёлимга ҳам келган эмас, Муталлиб Мансурович, — деди Замонали ранжиган товуш билан. — Хозирги ишм ўзимга жуда яхши.

Мансуровга унинг қизариши ҳам, ранжиши ҳам алланечук жуда ёқди. «Ҳалол йигит» деб қўйди ичидা. Сўнг жилмайиб туриб:

— Хўп, майли, хозирча қистамайман, — деди ва отини пастта бурди.

Замонали индамай биясини унинг кетидан хайдади. Мансуров боягидай оёқларини узангига тираб, ўзини оркага ташлаб, бароздан тушиб борар экан:

— Гап фақат Давлатбековда эмас, — деди. — Сўнти икки-уч йилда кишлоқ хўжалигига раҳбарлик қилиш қанчалик мушкуллашиб кетганини сиз ҳам сезаётгандирсиз?

— Ҳа, ҳар хил чигалликлар чиқаётганини ҳамма гапириб юрипти-ку.

— Давлатбековлар мана шу шароитта мослашиб олганини-чи?

— Э, булар шахсга сифиниш даврига ҳам жуда мослашган эди.

— Мана шунака мослашувчилар ишни бузяпти-да, ука, — деди Мансуров. — Тарих қайси томонга бурилса, булар дарров шу томонга «паррагини» тўғрилайди-ю фақат ўзининг тегирмонини юргизишнинг пайдан бўлади. Жамият нима бўляпти, халқ нима бўляпти — бу билан ишлари йўқ.

Мансуров дилидаги гапларни Замоналига айтиш билан кўнглини бўшатиб, ентилашар, айни вақтда, уни ўзига яқин олишини билдириб, келажакдаги мушкул ва мураккаб ишларга тайёрлагиси келар эди.

Улар Қорабулоқнинг тепасига келганда сўқмоқ бўйидаги чакир тошлиар орасидан бир тўп каклик париллаб

учди. Арчалар устидан пастлаб учган какликларнинг аллақайсиси «кийқ-кийқ» деб кетаётгани аниқ эшитилиб турарди.

Замонали пастга каради. Кечки қуёш ёғдусида Корабулокнинг суви эриган қалайдай оппоқ бўлиб ялтиради.

* * *

Сув бўйида битта оқ «Волга» кўринди. Тепасида қизил хочи бор. Машинадан берироқда турган икки киши торларга қараб ниманидир муҳокама қилишяпти.

Мансуров билан Замонали булоқ бўйига тушиб бориши. Ҳалиги кишилар нотаниш эди. «Волга»нинг номери ҳам узокдан келганини кўрсатиб турарди.

Машинанинг чангларини артаётган баланд бўйли озғин йигит отликларга ўгирилиб қаради. Шунда Замонали унинг бўртибрөқ турган ёноқ суюклари ва сочи сийраклашиб қолган чаккаларини кўриб суюниб кетди.

— Ие, Мадаминжон ака, келинг, — деб, у билан отдан тушиб кўришиди.

Мадаминжон ҳорғин қулимсираб машинага ишора қилди:

— Иш жойим яна ўзгарди.

У Ойкўлдан қайтгандан кейин болаларини кўргани борган эди, Масудага кўп ғамхўрлик қилган ҳалиги врач йигит Насимхонни учратиб қолди. Эски дардлари яна янгиланиб, Мадаминжон Насимхонга ўз аҳволини айтиб берди. Гап орасида Ойкўл томонларни ҳам кўп таърифлади, Масудани шу токқа олиб чиқмаганидан армон қилди.

Насимхон ҳозир соғлиқни сақлаш бошқармасида каттагина лавозимда ишлар, колхозчилар учун санаторий типидаги янги дам олиш уйи қуришга маблағ ундириб, энди шунга баҳаво бир жой қидириб юрар эди.

У Мадаминжонга: «Саргардонликни энди бас қилинг», — деди-да, уни ўзига ҳайдовчи килиб олди. Кейин лойиҳачи муҳандисни таклиф қилди. Бугун учовлари Ойкўлга чиқиб келишиди.

Насимхон гавдаси чуваккина йигит бўлса ҳам, ўткир кўзларида ва ҳаракатларида алоҳида бир гайрат сезилиб турар эди. У Мансуровнинг директор эканлигини билиб гапнинг пўскалласини айта қолди:

— Жойларингиз жуда баҳаво экан. Арчазорлар инсон соғлиғига қанчалик шифо эканини ўзингиз биласиз. Афсуски, бу ерларда ободончилик кам экан. Бу ёғини ўзимиз иложи борича тўғрилармиз.

Замонали Мансуровга суюниб кўз ташлади. Мансуров пешонасини тириштириб:

- Ниятларинг яхши-ю, лекин бизда ҳам ташвиш қўпда, — деди. — Райижрокомга учрадиларингизми?
- Аввал сиз билан келишиб, кейин учрашамиз.
- Бу ерлар яйлов, ҳар бир каричи ҳисобли.
- Чорвангиз яйловда ўтлайверади, одамларнинг насибаси бошқа, — кулиб эътиroz килди Насимхон.

Замонали Мансуровдан хайрон эди: «Жон демайдими? Шу баҳона билан кўп ишлар битиб қолади-ку». Мансуров ҳам ичидаги «жон» деб турар эди-ю факат байзи кийинчиликларни ҳозирдан меҳмонларнинг бўйнига кўйиб олмоқчи эди.

Насимхоннинг сўнгти жавоби унга ёқди. «Ха, дуруст, юкоридан бўладиган эътиrozларга бу йигит ўзи жавоб топадиган кўринади», — деди ичидаги. Аммо яна пешанасини ишқаб бошқа тўғрида эътиroz килди:

- Тогнинг ичи совуклик қилади. Қиши эрта тушиб, кеч кетади.
- Бизни ҳам шу ёғи ўйлантириб турибди.
- Ундаи бўлса, дам олиш уйини Ойкўл қишлоғида куриш керак.

Замонали Мансуровнинг ниятини энди фахмлади-ю унга қойил бўлиб тикилди: агар дам олиш уйи қишлоқда куриладиган бўлса, Ойкўл янада тез обод бўлади.

Насимхон ҳам сезгир йигит экан, коса тагидаги нимкосани фахмлаб қолди.

- Ўртоқ Мансуров, сиз билан мен тешани нуқул ўз томонимизга чопсак, иш чиқмайди. Арра бўлиб, бирни у ёқка, бирни бу ёқка тортганимиз яхши.

Мансуров «сири» очилганини сезиб жилмайди.

- Хўш, Ойкўл нега тўғри келмайди?
- Чунки арчазорлардан анча узоқда. Ойкўлингизда сув ҳам оз экан. Ҳайронман, тогнинг ҳар жилғасидан шунча сув чиқяпти...
- Санглоқларга сингиб кетяпти-да, — деди Замонали. — Мирзачўлдагидака цемент нова қуриб, сув олиб борилса эди, Ойкўлнинг лалмикорликлари боғ бўлиб кетар эди. Сизларга мева ҳам керақдир ахир?
- Керагу лекин мевани ўзимизнинг жамоалардан ҳам олиб чиқаверамиз. Бизга арчанинг нафаси билан биянинг қимизи зарурроқ. Ҳар қанча қимизу сут-қатиқ бўлса хўжаликларингиздан олаверамиз. Заводга ташиб юрмай-сизлар.

— Лекин шу муносабат билан битта цемент ариқ курилмаса, бу ҳаммаси бекор...

Насимхон билан Мансуров баҳслашиб кетишиди. Бундан қатъи назар, дам олиш уйи қурилса, Ойқўлга яна файз кириши Замонали учун шубҳасиз эди. У машинанинг ойнасини артаётган Мадаминжоннинг олдига келди. Буларни бошлаб келиб жуда яхши иш қилганини унга айтиб, миннатдорчилик билдирган эди, Мадаминжон, лаблари титраб:

— Мен ҳали раҳматга арзирли ҳеч иш қилганим йўқ, укажон, — деди. — Миннатдорчилигингиз бўлса, раҳматли Масуданинг хотирасига айтинг. — Унинг тарихини Замонали ҳам эшиштган эди. Мадаминжон давом этди: — Қолтан умримни шунаقا ишларга сарфлагим келади. Шифокорларга хизмат қилиб, касалларни тузатишга қўлимдан келганича ёрдамлашсам, кўнглимдаги доғ бир оз кетармикин дейман...

— ... Каранг, — дерди Мансуров Насимхонга тогларни кўрсатиб, — бунақа табиатни яна қаердан топасиз?

— Обод қилиш масаласи-чи?

— Мен ҳам шуни айтаямсан. Бу табиат ҳар қанча харажатни ўн ҳисса қилиб қайтаради. Биргалиқда обод қилайлик десаларингиз, марҳамат. Бўлмаса... бошка тогларни ҳам кўринглар.

— Муталлиб Мансурович, — деди Замонали уларни муросага келтирмоқчи бўлиб. — Пастроқда бир жой бор. Арчаси ҳам қалин. Кишлок ҳам узоқ эмас.

— Бўлмаса бир кўрайлик.

— Юринглар.

Улар сойни ёқалаб пастта караб кетишиди.

37

Ойсиз тун.

Баланд тизма тоғ ўзидан наридаги минглаб юлдузларни бекитиб ётибди. Ўрмонзор ён бағирлар, қоятошлар ва унгурлар кечаси бир-бирига чаплашиб, девордек қорайиб кўринади.

Ослоннинг ярмигача чиқиб борган бу баҳайбат деворнинг у ер-бу ерида чўпонлар ёқкан гулханлар милтмилт қиласиди.

Елкасига милтиқ осган Ортиқ ўрмон орасида кетаётуб тўғрида милттиллаётган гулханни кўрди-ю бунинг Аваз-

ларники эканини эслади ва бирдан укасини кўриб кетти-си келди.

Коронги жилгаларда тошларга урилиб оқаётган сувлар тун қуюқлашган сари қаттиқ шовуллайди. Ортиқ директорга «айкни мен бир овлаб кўрай» деганда, тоғларнинг ҳамма ёғи нурга тўлиб турар, чўққилар тепасида кор йилтирас эди. Ҳозир ўша тоғларни таниб бўлмайди. Ҳамма ёғи қоп-кора. Ортиқ тикилиброқ қараса, устуга тог босиб келаётгандай бўлади. Шу тоғнинг бир жойида ҳозир қутурган йиртқич яшириниб ётиди. Шу кечакалкини уйлар, балки... Ортиқни ўлдирад.

Ортиқ шуни ич-ичидан хис қиласи-ю бутун ҳаёти, аввалги ўйлари ва изтироблари кўзига бошқача кўринди. Директорга ёқиши ва лавозимида қолиш истаклари кўнглининг бир бурчагига тиқилиб, кичкина бўлиб қолган. Ҳаёт-мамот туйгуси эса шу тоғдай улканлашиб кетган. Тақдир ҳам Ортиқка энди ўзини бор бўйича кўрсатаётгандай... Шу туйгулар таъсирида Ортиқ кучли ва соф бир кишининг яқинида бўлишини истайди ва Аваз эсига тушади.

У Аваздан саккиз ёш катта бўлгани учун иккови бирга ўйнаб ўсган эмас. Ортиқ Авазни гўдаклигига кўп кўтапар, жонига текканда бальзан уриб-сўкар эди. Аваз тўққизёнг ёшга кирганда Ортиқ катта йигит бўлиб қолган, бир чеккаси шунинг учун ораларида дўстона якинлик ва сирдошлик бўлмаган эди. Аммо туғишганлик меҳри зимдан ўсиб боришини Ортиқ армияга жўнаган қуни сезган эди.

Ўша пайтда Кореядә қаттиқ жанглар кетмокда эди. Америкаликлар бир-иккита бактериологик бомба ҳам ташлаган, уруш совуғи узок қишлоқларда ҳам эсиб қолган эди. Шу сабабли Ортиқлар армияга одатдагидан жиддийроқ ва хавотирлироқ бир руҳ билан жўнашмоқда эди. Ҳарбий комиссарлик ҳам уруш вактида армияга жўнаганларни кузатгандагидай оркестр чалдириб, митинглар ўтказган эди. Шунинг ҳаммаси сабаб бўлиб, Санам хола Ортиқни кузатиш пайтида кўп йиғлади. Қамбар ота нуқул «Ой бориб, омон кел, болам!» деган сўзларни такрорлар, унинг ҳам товуши товланар эди.

Ўн ёшли Аваз ҳам кузатишга келган эди. Катталардаги ҳаяжон унга ҳам ўтган, ҳозир алланечук бошқачароқ кўринаётган акаси кино қаҳрамонларини эсига туширас эди. Акаси энди қаҳрамон бўлиб кўринаётгандаги бирдан у билан ажрашиш кераклиги боланинг кўнглини чидаб бўлмас даражада эзар эди.

Кетадиганлар машиналарга чиқа бошлашди. Оркестр

чалиб турибди. Ортиқ онаси ва дадаси билан қучоқлашиб хайрлашди, сўнг Авазнинг елкасига кўлини қўйди. Товуши ҳаяжондан олиниб, лаби титраб деди:

«Хайр, ука, энди менинг ўрнимда ҳам сен қоласан, яхши йигит бўл!».

Шунда Аваз бирдан ўзини акасининг қучоғига отди, кўз ёшини кўрсаттиси келмай, юзини акасининг кўйлагига босди. Ортиқ ҳам таъсиrlаниб кетиб, уни қучоклаб олди. Укасининг мурғак гавдаси шундай ҳаяжон ва изтироб билан титрар эдики, Ортиқнинг ҳам кўнгли бузилиб кетди.

Ортиқ ҳозир ўша дамларни худди бутун бўлгандај жуда аник эслади. Сўнг бирдан айик эсига тушди-ю вақтни билиш учун осмонга қаради.

Етти Қароқчи юлдузларининг бир қисми тоғнинг гарб томонига ўтиб кетган эди.

Авазларнинг гулхани энди яқиндан қўринди. Тўрткўз ит кимдир келаётганини сезиб хуриб чиқди.

Аваз милтиқ ўқлаётган эди — айик қўшни сурувга хужум қилганини у ҳам эшитган эди. У милтиқни чодирдга суюб қўйиб, акасига пешвоз чиқди.

Гулханинг ёруғида қатиқ ивитаётган Хулкар Ортиқнинг юзидан ва елкасидаги милтиғидан айиқقا бормоқчи эканини пайқади-да, унга бирдан ҳурмати ошиб:

— Келинг, ака, — деди.

— Қалай, тинч ўтирибсизларми? — деди Ортиқ ҳам илиқ товуш билан. — Аваз, ҳалиги қўлчироғинг борми? Из қўришга керак эди.

Аваз ҳам акасининг алланечук майинлашиб қолганини сезди. Кафтта олиб қисиб-қисиб турса, «ғиж-ғиж» этиб ёнадиган электр фонарчани чодирдан топиб чиқди.

Ортиқ укасининг чодирдга суюб қўйилган қўштиғ милтиғини олиб қўрди.

— Бу ҳам шу, — деб милтиқни ёқтирмай жойига қўйди. — Бешотар бўлмади-да.

Аваз қўлчироқни унга берар экан:

— Суюнбой ака ҳам боряптими? — деди.

Суюнбой акасининг кўлида таёфи-ю қўлтиғида кимнингдир чакмонидан бошқа ҳеч нарсаси йўқ.

— Бу киши инини кўрсатиб қўйса бас, — деди Ортиқ. Сўнг Хулкарга юзланди: — Сув борми? Бояги ошинг зўр бўлган эканми, ҳали ҳам чанқатиб юрибди.

Хулкар чеълакдаги тиник сувдан бир чинни коса олиб келиб берди. Ортиқ сувни олар экан, Аваз унинг плаш

тагидан белига боелаб олган ўқдони ўққа тўлиб турганини кўрди. Сўнг кўзи акасининг чап кўлидаги қўшалоқ бош бармоғига тушиди. Бу бармоклар хозир Авазга боланинг бармоқларида кичик ва нозик кўриниб, негадир, раҳмини келтирди.

Ортиқни акалик меҳри тортиб келганини, ичи куяётганини олдиндаги мушқул ишнинг ҳаяжонидан эканини Аваз сезиб турар эди. Кечаси ўрмонда айиқни бир-иккита ўқ билан йиқитиш жуда кийин эди. Оргик «бешотар бўлмади-да» деб кўркиб эмас, афсусланиб гапирган, Аваз буни ҳам пайқаб турар эди. Туғишганлардагина бўладиган иссиқ бир туйғу Авазнинг юрагини чулғаб олди.

— Шошманг, — деди у акасига ва чодирга кириб қалинроқ кийинди-да, ўқдонни олиб чиқди. — Бирга борамиз.

Ортиқ сувни сипкориб, Хулкарга бўш косани қайтариб бермоқда эди. Авазга тез ўтирилди-ю кўзлари йилтираб:

— Сен кўй, ука, — деди. — Кечаси хотининг ёлғиз...

Аваз белига ўқдонни боғламоқчи бўлди, лекин боғламай туриб Хулкарга қаради. Бу қарашиб савол, айни вақтда, ишонч бор эди. Хулкарнинг бугун оқдарадаги селда ўзини йигитлардай тутгани Авазнинг кўз олдидан кетмас, хозир у Хулкарга ўзига ишонгандай ишонар эди.

Хулкар эса, «кундузги азоблар оз экан-да, қуриб кетсин» дегандай эрига кўзлари жавдираб қаради. Сўнг кўз кўзга тушганда, Авазнинг унга ишониб шундай қилаётганини, акасини ёлғиз юборицдан кўра Хулкарни ёлғиз қолдириш осонроқ эканини сезди.

— Майли, ака, борсинлар, — деди Хулкар Ортиқка.

— Ўша маймоқ мени ҳам хавотирлантиравериб жонимга теккан.

— Сен бугун уни ўйлама, — деди Аваз. — Бугун корни тўқ, бу ёқларга келмайди.

Суюнбой ака Аваз билан Ортиқни тоғнинг кунботиши томонидаги унгурга эргаштириб кетди.

Улар ўрмон ичига кириб ғойиб бўлди-ю ўша томондаги катта бир тепалик Хулкарга худди айиққа ўхшаб кўрина бошлади. Тепанинг қиррасида тиккайиб турган ўрмон айиқнинг елкасида Хулкар кўрган ёлсимон жунини эслатар эди.

Каршидаги тоғ ортидан яримта бўлиб ой чиқди. Унинг кемтити юқорига қараган эди.

* * *

Суюнбой ака Ортиқ билан Авазни ойдинда корайиб турган унгурнинг ёқасига бошлаб келди.

Кундуз кизгиш кўринган баланд қоятош хозир ой ёруғида хаво ранг тус олган, қалин ўрмон орасидан улкан бир кал бошга ўхшаб чиқиб турар эди.

Қоятош билан унгур оралиғида эни икки қадам кела-диган бутазор йўлак бор эди. Айик ўз инига шу ердан ўтар эди.

Ортиқ қўлчироқни «ғиж-ғиж» қилиб ёқди. Аваз ерга чўккалаб:

— Мана, изи бор, — деб шивирлади.

Ёмғирдан кейинги лойқада муҳрланиб қолган иккита изнинг нимасидир гўдак товонини эслатар эди. Аммо бу «тўдакнинг» панжасидан қолган излар катта одамнинг изларидан ҳам йирикроқ эди. Шу изга қараганда айик инига томон ўтиб кетган эди.

— Ёзда кўп ётмайди, — пичирлади Ортиқ. — Гўшт еб чанқаса хали замон чиқади. Сув қайси томонда?

— Бу ёқда, — деб Суюнбой ака орқа томонни кўрсатди.

— Бўйти, сиз бораверинг, — шивирлади унга Ортиқ. — Биз хаялласак, Хулкардан хабар олиб қўйинг.

— Хўп, — деб Суюнбой ака қайтиб кетди.

Шабада кечаси корли чўққилар томонидан эсар эди. Ортиқ шабадага қарама-қарши томондан айик ҳид ололмайдиган бир жойни танлади.

Турдининг чакмони билан телтагини Суюнбой ака қўлтиғига қисиб келган эди. Ортиқ шуларни катта арчанинг олдидағи бир ниҳолга одамга кийгизгандай кийгишиб қўйди.

— Кўрса ҳуркади-ку, — шивирлади Аваз.

— Кўриб тўхтаган заҳоти отаман. Агар бир ўқ билан ийқилмаса, шу чакмонга ҳужум қиласди. Тушундингми? Унгача мен оркага чекиниб, яна отаман.

Аваз акасининг хийласини ёқтириб ичиди кулиб қўйди, сўнг қоятош этагига тармашиб ўсан қалин бир бутанинг оркасига ўтди. Ака-ука йўлакнинг икки четида ётиб айикни пойлай бошлади.

Атроф жимжит. Фақат хар замонда ҳакқуш «қўйқ» деб ҳазин ва чўзиқ товуш билан нола чекади.

* * *

Ой унча баланд кўтарилилмай ғарбга оғди-ю энди камтиги пастта қараб қолди.

Хулкар ҳамон гулхан ёқиб ухламай ўтирас ва Авазлар кетган томонга қулоқ солиб ўқ овозини қутар эди. Кундузи селда қолиб ва меҳмон кутиб чарчаганининг устига кечаси бу ташвиш ҳам қўшилиб, унинг туйгуларини жуда нозиклаштириб юборган эдими, ёки чиндан ёмон бир хатар бормиди, ҳар ҳолда, Хулкарнинг кўнгли нихоятда безовта эди. Аваз бирда-ярим каклик, кийик отар эди-ю аммо бунака катта овга биринчи чиқиши эди. Ортиқ ҳам айиқ овини бир марта кўрган, бироқ ўзи отган эмасди. Хулкар шуни ўйлаган сари, уларга бир шикаст бўлишини олдиндан сезаётгандай юраги увушар эди.

Тун ярмидан ошганда Суюнбой ака Хулкарнинг олдига келди.

— Бирлас мизғиб ол, синглим, кўнглинг алағда бўлса, мен ўтириб тураман, — деб уни қўярда-қўймай чодирга киргизиб юборди.

Хулкар чодирнинг кираверишига кўрпача тўшаб, ечинмасдан ётди. У ётган жойдан тогнинг қирраси ва тиник осмоннинг бир парчаси кўринар эди. Осмоннинг худди шу қисмида Хулкар юлдузлари осойишта милтиллаб турар эди.

Ҳавотирлиқдан кўзлари қалқиб кетаётган ва турли хаёлларга бораётган Хулкар шу гўзал юлдузлар тўпига тикилиб илтижо килди: «Юлдузим, Хулкар юлдузим, ёрдам бер!».

Унинг ота-онаси «ўғил-қизларимиз Хулкар юлдузларидаи кўпайишин», деб қизларига шу номни беришган эди. Лекин бечоралар бу ниятларига етишмади. Отанинг жасади уруш вактида Үралда қолди. Онаси ҳам ёлғиз қизининг дийдорига тўймай вафот этди...

Хулкар адаш юлдузлардан кўзини олмай ўйланарди: «Наҳотки шу кўргиликлар оз бўлса? Айт, юлдузим, гуноҳим нима? Мехнат билан мухаббатдан бошқа нима айбим бор?».

Бири қўйиб бири порлаётган тўп юлдузчалар унинг илтижосига беларво, ўз жимир-жимирларидан ўзлари завқлангандаи шўх-шўх кўз қисишидаи. Гоҳ еттига бўлиб кўринишидаи, гоҳ тўққизта. Хулкар уларни аникроқ санамоқчи бўлди-ю... кўзи уйкуга кетганини сезмай қолди.

* * *

Ой ҳам ботиб кетди. Саҳарга яқин ҳаво анча совуклашди. Бир жойда қимирламай ётаверишдан қўнишган Ортиқ милтикини қўлдан қўймай Авазга яқинлашди. Шивирлаб:

— Унгурнинг нарёғидан чиқиб кетганми дейман-да! — деди. — Совқотмадингми?

Ортиқ совукдан титрар эди.

— Йўқ, — деб Аваз плашини ечиб акасига узатди: — Манг, менинг пахталигим бор.

Ортиқ плашини шалдиратмасликка тиришиб кияр экан:

— Кун чиққунча кутамиз, Аваз, гап ўша. Мен от демагунча отмайсан. Томоша қилиб тураверасан.

«Ўзига ишончи керагидан ҳам ошиқ-да», — деди Аваз ичида. Аммо акасига:

— Бўйти, — деб шивирлади.

Тонг бўзарганда Авазнинг кўзи илинган экан. Лекин бутун борлиги сергак бўлгани учун қоятошдан тушган бир тошчанинг шитирлашидан чўчиб дарров кўзини очди.

Милтигини кисиб, тошча тушган томонга қаради. Ортиқ ҳам ўша томонга кўз тикиб турар эди.

Суюнбой ака айикнинг инини аниқ билмас экан. Айик Ортиқлар кутган унгурдан эмас, тепадан, қўл етмас қоятошнинг аллакайси ковагидан чиқиб келмоқда эди. Пайпоғи юмшоқ бўлгани учун қадам товуши эшитилмас, фақат ўсиқ оқ тирноқлари тошга тегиб сал-сал шикирлар эди. Аваз айик келаётган томонда ўтиргани учун бу шикирлашни тонг сукунатида анча аниқ эшитди. Аммо буни бирор қушнинг қадам товуши деб ўйлади.

Шу пайт тошдан секин тушиб келаётган сарғиши-кўнғир айикнинг баҳайбат елкаси кўриниб қолди. Турдиларнинг итини ўлдириб, қўйини олиб кетган айик шу эди. Елкасидаги жуни ёлдай тиккайиб турипти. Қоятошнинг қирраларини олдинги оёқлари билан одамдай қучоклаб шошилмай пастга тушар экан, гавдаси беҳад катта кўринди.

Аваз тез акасига ўтирилди.

Ортиқ айикни қоятошдан бутазорга тушган пайтда кўрди-ю милтигини дарров унга тўғрилади.

Аваз яна айикقا қаради.

Бу орада пастга яна битта айик тушиб келган эди. Буниси хиёл кичикроқ, афтидан урочиси.

Авазнинг тили музлаб кетаётгандай бўлди. Унинг назаридаги, юқоридан яна беҳисоб айиклар тушиб, аввалги-

ларига кўшиладигандай туюлди. Ака-ука унгур бўйида шундай тор жойда ўтиришар эдик, айиклар кўплашиб хужум қилса, бу йўлак уларни йирткичларга осонгина тутиб берар эди.

Кейинги айик ҳушёрроқ эди, чамаси, ниҳолга кийги зилган чакмонни биринчи бўлиб кўрди.

Катта айикнинг пастки лаби осилган, сарғиш тишлари кўриниб туради, кора тили билан юқори лабини ялаб қўяди, — чанқаб келаётган бўлса керак. Ҳозир у ҳам чакмон билан телпакни кўрди-ю кўзлари йилтиллаб, ҳид олмоқчидаи ерга бош эгди ва дўриллаган газабли бир товуш чиқарди.

Айикнинг унгурдан чиқишини кутиб пастроқда ётган Ортиқ ҳали уларнинг иккинчисини кўрган эмас эди. У олдинги ёлдор айикнинг бошини мўлжалга олиб тепкини босаёттанди айик бирдан энгашди, ўқ унинг елкасини сидириб ўтди.

Айик оғриқдан бир силкинди. Ўқ гумбурлаши ва айикнинг даҳшат солиб бўкириши бир-бирига уланиб, тоғларни ларзага келтириди.

Ярадор айик милтиқнинг тутуни кўринган томонга ташланди. Иккинчиси унга эргашди.

Ортиқ шоша-пиша аввалги мўлжаллаб қўйган жойига чекинди. Аммо айикларнинг кўзи у ўйлагандан ўткирроқ эди. Улар ўқ отган одам қаёққа чекинганини кўриб қолишиди ва ниҳолга кийдирилган чакмонга қарамай, Ортиққа хамла қилишиди.

Аваз катта айикнинг қутурган башарасини, елкасидан тиркираб чиқкан конини, қонга беланаётган сарғиш-қўнғир жунини яқингинадан кўрди. Ортиқнинг милтиғида фақат битта ўқ қолгани, айиклар унинг устига бостириб бораёттани Авазнинг хаёлидан чақмоқ чақиб ўтди.

Аваз олдинги айикقا ўқ отиб, кейин ўрнидан туриб кетдими, ёки чўккалаб туриб отдими, аниқ эсида йўқ. Жон-жаҳди билан қийқиргани ҳам ўзига гўё узокдан эшитилди.

У ўқ отгандан кейин эркак айик гандираклаб кетди. Авазнинг ўки айикнинг олдинги оёғига тегиб, суюгини синдириб ўтган эди.

Авазнинг қийқириб чиқишини ва ўқ отишини кутмаган айиклар бир лаҳза довдираб қолишиди. Урғочи айик саросима бўлиб тўхтади. Каттаси икки орқа оёғига турди. Яна ўкириб Авазга ташланди.

Аваз ҳам, Ортиқ ҳам милтиқларида қолган ўқларини деярли бир вақтда шу айиқка қараб отишди.

Бу ўқларнинг аллақайсиси тикка турган айиқнинг юрагига тегди. Айиқ гурсиллаб ағанади. Эркагининг йиқилганини кўрган урючи айиқ тез орқасига қайтди, буталар орасидан ўтиб, унгурга тушиб қочди.

Йиқилган айиқ сабза ўтларни қонга белаб силкинар ва кўнгилни беҳузур киладиган товуш билан хириллар эди. Ортиқ ўзига яхши итоат этмаёттан титроқ қўллари билан милтигини яна ўқлади-да, айиқни қулоғидан отиб жим қилди.

Коп-кора товонлари одам товонига ўхшаб кетадиган, кора тили осилиб қолган айиқ энди зирк тагида дўнгдай бўлиб қимирламай ётар эди.

Аваз унга орқа ўгириб, тошнинг устига ўтирди. Унинг оғзи тахир бўлиб кетган, юз мускуллари асабий учар эди.

Ортиқ унинг ёнига келиб ўтирди-ю энди титроғи сал босилган қўлларини укасининг елкасига ташлади. Ҳансираб:

— Хайрият, сен тўхтатдинг, — деди. — Бўлмаса мен тамом бўлувдим.

— Ёлғиз бўлсан мен ҳам тирик қолмас эдим.

Аваз ўрнидан турди. Оғир ва нотекис қадамлар билан пастга сув бўйига тушиб кетди.

38

Туш пайти. Турди айиқдан шилиб келинган гиламдай катта терига туз сепмоқда эди. Авазларнинг чодирида бир ухлаб турган Ортиқ ташқарига чиқди. Керишиб, кўзларини офтобдан қисиб, Турдига қаради-ю:

— Қалай, — деди, — айиқнинг қорнидан кўйингни топдингми?

— Ҳа, жунига аралаштириб роса еган экан жониворни. Корнини ёриб бир аламдан чиқдим-да, Ортиқ ака. Аблаҳ, гўшт еб шундай семирибди!.. Катта сойда рус геологлар бор эди. Айиқ гўштини яхши қўрамиз дейишиувди. Чакириб келиб сотдим. Мана пули! Олинг!

Ортиқ буқланган қизил ўн сўмликларга қаради-да:

— Ўзинг олавер, — деди. — Мен энди келиб-келиб овимни сотаманми?

— Бўлмаса, битта кўзи олиб қўяман, — деди Турди. — Катта бўлса, тандир кабоб қиласиз.

— Майли.

Аваз қўйда эди, акасини жўнатиш учун юкоридан тушиб келди.

— Лекин қойилмиз сизга, Ортиқ ака, — дерди Турди. — Тоғдай айикни кулатиб, бизни бир фалокатдан халос килдингиз-а!

Ортиқ Авазга ўғирилиб қаради-ю, Турдига:

— Битта мен эмас, — деди. — Аваз ҳам яхши ёрдам берди.

Турдининг мактоби Ортиқка жуда ёқар эди. Кечада оқшом бир бурчакка тикилиб кичкина бўлиб қолган обрў-парастлик туйгулари энди ғалабадан кейин яна ўсиб, ўзини қўйиб бермокда эди. Кишлоқда ҳали уни қанча одам Турдига ўхшаб мақтайди. Ортиқ буни олдиндан хис килиб, камтар бўлишга тиришар эди.

— Директор ҳам роса хурсанд бўлар, — деди унга нима ёқишини пайқаган Турди.

— Ҳа, яхшилаб ўраб бер, уйда ошлатиб олиб бора-ман.

Аваз акасидаги ўзгаришни сезиб таажжубланиб турар эди. Ортиқ айикнинг териси устига энгashiб, қорин томонини ағдариб кўрди-ю:

— Аваз, қара, — деди. — Иккинчи марта юрагини мўлжаллаган эдим. Теккан экан-да.

Шу билан у айикни ҳақиқатан ўзи қулатганини исботламоқчи бўлар эди.

— Ҳа, энди, бир омад келди-да, — деди Аваз.

Ортиқнинг назарида, укаси унинг мерганлитини тан олмаётгандай кўринди. Ака-ука иккови Турдидан анча узокда, арча соясида ўтириб овқатланишаётганда Ортиқ Авазга писанда қилиб:

— Омад ўзи келмайди, ука, — деди.

Аваз унга синовчан назар билан тикилиб:

— Айикнинг терисини директорга совфа қилмоқчими-сиз? — деди.

— Агар ёқтираса киласман. Нима, сенинг кўзинг қий-маятими?

— Терини эмас.

— Ҳа, нимани?

— Ортиқ ака, мен сизни бирда тушунаман, бирда тушунмай қоламан.

— Масалан?..

— Масалан... сиз мунча директорга ёқишига тириша-сиз?

— Соддасан-да, ука. Бигта мени шундай деб ўйлайсанми? Директоринг хам ўзидан каттароқларга ёқишига тиришади. Юкориларга ёмон кўринган одам масъул ишда яrim йил хам ишлай олмайди.

— «Пастдагиларга» ёмон кўринса-чи?

— Бу хам ёмон. Лекин юкорида суюйдиганинг бўлса, «пастдагилар» сўймаса ҳам беш-олти йил чидаб бериши мумкин.

— Чидашини қаёқдан биласиз?

— Чунки «пастдагилар» — денгиз. Денгизнинг бардоши зўр бўлади.

— Денгизнинг қаҳри келса, иткитиб ташлаши ҳам бор.

— Ха, лекин кемангни яхши ҳайдайдиган дарфа бўлсанг, денгизнинг ҳар қандай тўлкинларидан ошиб ўтаверасан.

Унинг кайфи чоғ бўлгани учун шоирона гаплар айткиси келар, аммо бу гаплар баландпарвоз чиқмасин, деб ўзи олдиндан кулар эди.

— Бундан чиқди, биз денгизнинг тўлкинига ўхшаб кемангизга елкамизни тутиб турар эканмизу қирроқларга сиз ўзингиз борар экансиз-да?

— Нега? Кема борган қирроққа тўлқин ҳам боради... Сен қилдан қийик қидирма, ука, мен омади гапни айтдим. Хали кўп нарсани билмайсан. билиб қўй деяпман.

— Тўғри, мен кўп нарсани билмайдиган содда бир чўпонман. Лекин... очигини айтганимга хафа бўлманг... Шу чўпонлигимни сизнинг дарғалигинизга алиштирмайман.

— Ҳо-о! — деди Ортиқ овқат чайнашдан тўхтаб. — Даминг баланд-ку. Кани, очиқроқ гапир-чи, нима демокчисан?

— Дарғаман дейсиз... Кеча директорга лаган бўлганингизни кўриб, мен уялиб кетдим.

Ака-ука лаганбардорликни қисқа қилиб «лаган» деб атар эдилар. Ортиқнинг ғаши келиб, оғзидагини зўрга ютди.

— Тумшуғинг яна осмонга чиқиб кетяпти сенинг! Хушёр бўл, чўқиб кетадиган калхатлар бор.

— Чўқиса ҳам осмонда чўқисин, Ортиқ ака. Умр кишига бир марта берилади. Наҳотки шуни ҳам бирорларга пойи-патак бўлиб ўтказиш керак? Одам ўзининг гурури билан эркини байроқдай баланд тутиши керак эмасми? Мана, нон турипти. Агар менга «акангдай да-

ре бўласан, ўзингдан каттароқларга акангдай лаганлик киласан» деса, ўлиб қолсам ҳам бўлмас эдим!

— Ха, энди, бўйинг етмагандан кейин «шуф сассик» дейсан-да!

— Борингки, сиз айтгандай бўлсин. Борингки, катталар хупомадни сўйсин. Лекин янги директоримиз Мансуров... кеча мен сездим... лаганликдан ирганадиган одам экан. Агар сиз унга ёкай десангиз, лаган бўлманг. Ўзингизни тутиб муомала қилсангиз ёқасиз.

Сўнгти гапда пичинг борлигини сезган Ортиқ:

— Ёқмасам ёқмаёқ кўя қолай! — деди. — Сенлардан ҳам қулоғим тинчийди. Керак бўлса олсин шу лавозими-ни! Ўзимнинг ҳам жонимга тегди!..

Ортиқнинг бу гаплари самимий эмаслигини бошқа ҳеч ким сезмаганда ҳам, укаси сезар эди.

— Тавба! — деди Аваз. — Эрталаб айикни алдай олмаган одам энди мени алдамоқчимисиз?

— Хали сен ҳам менга ишонмайдиган бўлиб қолдингми?

— Э, шу кетища сизга Турди билан Исмат бободан бошқа ҳеч ким ишонмай кўяди.

— Балки менга сендақаларнинг ишончи керак ҳам эмасдир?!

— Кичкина бир қишлоққа катта бўлиш сизни шу кўйга солса... дунёда амалпарастлиқдан ёмон касал йўқми дейман-да!

— Гапни кўпайтирма!

Ортиқнинг кўзлари косасидан ўйноклаб чиқди. Фазаби яна бир даража ошса, укаси билан муштлашиб кетишин мумкин эди.

Аваз ўрнидан турди.

— Ортиқ ака, сизда ота мерос мардлик бор. Шу бўлмаса айик енгилмас эди. Бу мардликни айикнинг терисига қўшиб топшириб юборманг, ҳали керак бўлади.

Аваз орқасига бурилди-ю юкорида ёйилиб юрган кўйларига қараб кетди.

Ортиқ ҳам ўрнидан турди. Тоғлар боягидай тиник, қуёш боягидай чараклайди. Аммо Ортиқда бояги яхши кайфиятлардан асар ҳам йўқ. Ўзи-ўзига совуқ туюлади. Атроф ҳам гўё файзсиз ва кўримсиз бўлиб қолган. Авазнинг гаплари... Ортиқ уларни мулоҳаза қилиб кўришни истамас эди, чунки хотирасини ковлаштиурса, таъбини баттар тирриқ қиласалар чикишини билар эди.

У хозир бир нарсани ҳис қиласи эди: укаси унинг кўнгли-даги бояги шодликни сўндириди...

Турди терини тузлаб бўлиб, яхшилаб ўраган, энди Ортикнинг отини ечиб келиб, айилин тортиб, маҳкамамоқда эди. Етти ёт бегона одам Ортикка шундай партибийрону тувишган укаси... «Бахил!» — деди Ортиқ Авазни ичиди сўкиб.

Турди отни айик терисининг олдига етаклаб келди.

Бир четда симоби қўйнинг териси ҳам ўроғлиқ турар эди.

— Бу нима? — деди Ортиқ.

Турди ёни-верига карабатрофда ҳеч ким йўқлигига амин бўлгач «сирни» очди:

— Ортиқ ака, кеча айик ўлдириб кетган қўйни таниганимидингиз?

— Йўқ.

— Ўша сизники эди.

— Бекор айтибсан!

— Худо урсин агар. Мана, терисига қаранг.

— Кўлоғида сирғаси бор эди-ку?

— Мен совхознинг қўйидан олиб тақувдим.

Ортиқ воқеани энди тушуниб, бир лаҳза бақрайиб турди. Сўнг Турдига ўшқирди:

— Сен, бўри, мени ҳам ўзингта ўхшатиб ҳаромхўр килмокчисан-а!

Бултур кузда Турди катта хисорий қўйлардан етти-тасини сотиб, ўн бешта майдароқ дурагай қўй олган, ортиб қолган саккиз қўйнинг учтасини ўзи сўйиб еган, учтасини Давлатбековга, иккитасини Ортиқка берган эди. Турди шуни эслаб кулди:

— Нима, еган бўлсак ўртоқ Давлатбеков билан ҳаммамиз бирга еганмиз... Юрагингиз така-пука бўлавермасин, Ортиқ ака. Бунинг айикдан ўлганини директор ўзи кўриб кетди-ку.

— Аҳмоқ! Тафтиш бўлса, сирғасининг ўрни билинмайдими?

— Тафтиш кузда бўлади. Унгача семиртириб элтиб бераман.

Ортиқ бир лаҳза ўйланиб қолди. «Мана бу айиктирик қолса давлатнинг яна қанча молини қийратмасмиди? — дерди кўнглининг Турдига яқин бир жойи. — Бугун кечаси қилган ишинг бир қўйга арзимайдими?».

Аммо кўнглининг бошқа бир жойида Авазнинг товуши ҳам эшитилиб тургандай бўларди: «Кечасиги ишинг-

ни бир кўйга сотасанми? Мардликнинг нархи шунчалик пастми?».

«Хе, шу мардлик ҳам жонимга тегди! — фижинди Ортиқ ичида. — Мен буларнинг қайси бирига мард кўришади? Кўлинг очик бўлмаса, яхши меҳмон келганда коньяқ очиб, кўй сўймасанг, ким сени мард дейди? Юз йигирма сўм ойлик оламан. Беш болага етказайми, келдикетдига етказайми? Бу дунёда мардлик ҳам нукул пул ейди!».

— Ўраб бера қолай, Ортиқ ака, элтиб топшириб юборасиз, — деди Турди.

— Ўра! — деди Ортиқ қатъий товуш билан. — Сенинг ҳам сўзинг ерда қолмасин, ўраб бер!

Турди уни жўнатиб, орқасидан тикилиб каради-да, «Ҳақиқатан, танти йигитку-я!», деб кўйди.

39

Тоғнинг тошларидан сирқиб чиқкан чашмалар бағрида япроқлари бахмалдай товланган, ўзи толим-толим бўлиб пастта осилган гўзал бир гиёҳ ўсади. Поялари ўрнида сочдай қоп-кора ва майнин, сочдай ингичка толалар. Шодашода барглари шу толаларга битталаб териб чиқилганга ўхшайди. Қишин-ёзин баҳордагидай яшнаб турадиган, ҳамиша чашманинг шўх томчилари билан ўйнашиб ўсадиган бу чиройли гиёҳ — сунбул.

Сўнгти кунларда димоги чоғ бўлиб, ўзини жуда бехавотир ва осуда сезаётган Хулкар сунбулнинг бир толимини узиб, сочига тақиб олди. Гуж бўлиб ўсган зиркларнинг шохини қайириб, қорақанд доналарини териб ейишга тушиди.

Корақанд ҳали қорайиб пишган бўлмаса ҳам, қизарип қолган эди. Хулкар унинг нордонолигидан кўзларини қисиб, юзини буриштириб куларди:

— Вой, бирам кўп! Аваз ака, белбоғингизни беринг, териб олайлик.

Аваз пастда ёйилиб юрган қўйларини қайтариб ўтлоқ ёнига тўғрилади-да, хотинининг олдига келди. Белбоғини ечар экан, Хулкарга жилмайиб қараб қолди.

Корақанд суви Хулкарнинг лабларини қуюқ қизил рангта бўяган ва иягининг чукурчаси устига чиройли бир хол қўйган эди.

— Нега куласиз? Манг, сиз ҳам бир татиб кўринг.

Хулкар Авазнинг оғзига уч-тўрт дона қорақанд сол-

ди. Шунда бармоқлари Авазнинг лабига майингина тегиб, этини жимиirlатиб ўтди.

— Бунақада тўядими киши? — деб, Аваз Хулкарга яқинроқ борди.

— Қанакада тўясиз бўлмаса?

— Кўрсатайми?

— Майли.

— Кимиrlамай тур... Кўзингни юм!

Хулкар кўзини юмди: аммо қовоқлари ва лаблари кулаётгандай пирпирав эди. Аваз уни белидан кучди-да, иягининг чукурчаси устидаги кораканд холидан ўтиб олди.

— Ха, айёр! — кулиб кўзини очди Хулкар.

От тақасининг тошта тегиб қарсиллагани эшитилди. Аваз товуш келган томонга қаради. Қаршидаги камдан ошиб келаёттан икки киши кўринди. Бири пиёда. Бири отлиғу яна битта эгарлоқлик отни етаклаб олган.

Улар берироқ келганда Аваз серёл қора отнинг устидаги мўйловдор Давлатбековни таниди. Пиёда бўлиб олган, соchlари ўsicк бош яланг йигит елкасига фотоаппарат остан, қалта енгли сарғиш кўйлагини қора шимининг устига тушириб кўйган.

Бу тошкентлик журналист йигит совхозга очерк ёзиш учун келган, Авазларнинг ишини Мансуровдан эшитиб қизиқиб қолган эди. Директор бирга келишга вақт то-полмагандан кейин Давлатбеков орага тушиди.

Давлатбеков Авазни сўймаса ҳам, ўз бўлимининг ма-шхур бўлишини истаб, меҳмонни аввал Ортиқнинг уйига олиб келди. Ортиқ уларга ошланаётган айиқ терисини кўрсатди, қимиз ва конъяқ қуйиб берди. Давлатбеков ўз бўлимининг сут ва ёғ топшириш бўйича илгор эканини, Ойкўлга электр тушириш учун қанча меҳнатлар килганини, айиқ оттан Ортиқ билан Аваз ҳам унинг тарбияси-ни олиб ўсганини йўл бўйи меҳмоннинг қулогига қуйиб келди.

Хозир Авазларга яқинлашганда Давлатбеков ўзининг энг яқин шогирдларини кўргандай севиниб:

— Ха, Тоҳиру Зухролар, хорманглар энди! — деди ва отдан тушди. Меҳмон билан уларни таништирас экан: — Бизнинг бешинчи бўлимнинг чироқлари булар, — деди. — Шу чироқларнинг ёругини кўриб, мана, Тошкентдан бир қаламкаш келди. Чироқларимиз кела-жакда машъалга айланади. Кўйларга бир қаранг, меҳ-мон, бўрдоқидай семиртиришган! Агар шу чўпонлар

фидокорлик кўрсатмаса эди, бунинг ҳаммаси селда кетар эди!

Аваз ҳайрон: у Давлатбековдан ҳеч қачон бундай мақтov эшитмаган, эшитаман деб ўйламаган эди. Ким бу одамни бунчалик меҳрибон килиб кўйди экан? Мансуровми? Ёки сўнгти кунларда қилган ишлари чиндан ҳам ҳар қандай одамни — хатто Давлатбековни ҳам — унга дўст киладиган зўр ишлар бўлганмикин?

Аваз ўзининг бу ўйидан хижолат бўлиб ерга каради. Тошкентлик йигит, бир қўлида блокнот, бир қўлида қалам, Аваз билан Хулкарга устма-уст савол берар эди.

План, процент, қўй бокиши усули ва ҳоказолардан кейин йигит қалам ушлаган қўли билан пешонасига тушган узун сочини орқага сурди-да:

— Кечирасиз, — деди Хулкарга, — мумкин бўлса, сочинигизга тақилган гиёхнинг номини айтсангиз.

Хулкар уялинкираб, бунинг сунбул эканини айтди. Йигит блокнотига: «Сунбул тақсан жувон» деб ёзиб, тагини икки марта чизиб кўйди. Кейин айик отилган унгурни ва сел келган дарани бориб кўрди.

Унинг уни ингичка ялтироқ қора туфлиси бор эди, таглиги чарм бўлгани учун гоҳ тоғди, гоҳ майин тоғ ўтида тойиб кетар эди. Аммо йигитнинг ўзи анча бақувват экан, чарчаш нималигини билмай роса юрди, ҳамма нарсани сўраб, билиб, блокнотини ёзувларга тўлдириб юборди. Охирида у Хулкар билан Авазни қўйлар ва тоғ манзаралари орасида икки қайта суратга олди.

Давлатбеков ўзини камтар тутиб, бир четда кулимираб туар, тошкентлик йигит Авазларни ёқтириб астайдил иш қилаётганидан жуда мамнун кўринар эди. Аваз шу вақтгача Давлатбеков тўғрисида жуда ёмон фикрда юрганидан изза бўлди.

— Ҳадеб биз тушаверамизми суратта, ўзингиз ҳам келинг, Усмон ака, — деди. Шундан кейин учинчи суратга Давлатбеков ҳам қўшилди ва чўпонларига йўлйўриқ кўрсатаётганга ўхшаб тушди.

Тошкентлик йигит билан Давлатбеков кечки пайт отланиб қайтиб кетишиди. Йигит отда юриб ўрганмаган экан, нарироққача эгарнинг қошидан ушлаб борди-ю тик жой келганда яна пиёда бўлиб олди.

Юкоридан буни кўриб турган Хулкар Авазга караб кулди.

— Лекин ғайратли йигит экан, — деди Аваз жиддий товуш билан.

Давлатбековдай одамдаги ўзгариш, хусусан, Тошкентдай улуг жойнинг эътибори Авазни шундай тўлкинлантирган эдики, кўнгли ҳаприқиб-ҳаприқиб кетар эди. Хулкар ҳам ўзини одатдагидан бошқача сезар, қалбида кучли бир тошқин пайдо бўлганга ўхшар, бунинг нимасидир кувонтирас, нимасидир безовта килар эди.

Эр хотин кечаси анчагача ухламай гаплашиб ётишди. Гап орасида хулкар Давлатбековнинг муомаласини эслаб:

— Ўлсин шу мўйлов, — деди. — Бизни машъял қилмоқчи эмиш. Ўзи шу машъялнинг ёруғида яхшироқ кўринмоқчилик-да!

Бу тахмин Авазга нохуш туюлди.

— Ке, кўй, ухлайлик, — деди.

* * *

Эртаси куни Аваз қишлоққа бориши, ойликни олиб, рўзгорга майдо-чуйда харид қилиши, анчадан бери кўрмаган ота-онасини ҳам қўриб, иложи бўлса, директор ваъда килган синтетик ўтовни олиб келиши керак эди.

Хулкар ҳали сурувни ёлғиз ўзи бокиб кўрмаган эди. Шунинг учун Аваз эртароқ бориб тезроқ қайтиш ниятида кун чикмасдан йўлга отланди.

Кўйлар энди қўтондан чиқиб, чодир ортидаги ёнадан ўрлаб кетишмоқда эди. Аваз отни етаклаб келиб, хуржунни эгарга ташлади-ю Хулкарга бошдан-оёқ бир караб олди.

Оёғида кичкина кирза этик. Эгнида сел куни кийган брезент ёмғирпӯши. Унинг устидан Авазнинг эни уч энлик келадиган камарини боғлаб олган. Камарнинг тўқаси сўнти тешигига қадалган бўлса ҳам, Хулкарнинг бели ингичкалик қилиб, салқи бўлиб турипти. Сочини гулсиз қора дурра тагига йиғиб, дуррани ҳам йигитларнинг белбоғидек бошига танғиб боғланган.

Кийимларининг дағаллиги Хулкарнинг юзидағи нафисликни янада бўртгириб кўрсатар эди. Бу нафисликни тоғда ёлғиз ташлаб кетиш Авазга жуда оғир туюлди.

У осмонга кўз ташлаб кўйди.

Эрининг кўнгли нотинч эканини сезиб турган Хулкар:

- Юрагингиз дукилламасин, булут йўқ, — деди.
- Тушдан кейин ёғадиган одати бор. Аслида сен борсанг бўлар эди-да, Хулкар.
- Сиз нима, ёзи билан тоғдан тушмайсизми энди?

Мени деб ёввойи одам бўлиб кетманг, соч-почингизни ҳам олдириб келинг.

Аваз кулиб:

— Майли, бўлмаса, — деди. Хулкарга «ундай қил, бундай қил» деб йўл-йўрик кўрсатишдан ўзини тутди-ю белидаги пичоини қини билан бирга ечиб олиб, узатди:

— Ма.

— Буни нима қиласман? — Хулкар қиннинг йилтироқ мис пойнагига қараб қўйди.

— Айтиб бўлмайди-да. Битта-яримта кўй-кўзини ҳалоллаш керак бўладими...

Хулкар умрида товук ҳам сўймаган эди. Аваз айтган ишни кўз олдига келтириб бир сесканди. Аммо буни билдирамасликка тиришиб мийигида кулди. Сўнг энгашиб, пичоини қини билан этигининг кўнжига солиб қўйди.

Аваз кетди.

Хулкар ундан ўрганганини қилиб, сурувни чуватмасликка тиришар ва очиқ ёналарда олиб юрар эди.

Яхши боқилган сурувларда ўзига хос бир интизом бўлади. Серка ҳам, қўйлар ҳам чўпоннинг измига тез бўйсунади. Сал ишора билан чўпон истаган томонига бурилади.

Хозир ҳам серка Девдарага оша бошлаган эди, Хулкар олдинрокқа ўтиб:

— Ча! — деди.

Серка ва унга эргашган совлиқлар дарров оркага қайтишиди. Хулкарнинг завқи келиб: «Жониворлар-ей!» деб қўйди.

Ундан бир ёна нарида Турди билан Эшмурот ака қўй боқишар, тепарокда Суюнбой акаларнинг суруви ёйилиб юрар эди.

Аваз отланиб тушиб кетганини улар ҳаммаси кўришган, энди Хулкарнинг қўй боқишини қизиқиб кузатишарди.

— Кўлида таёфи борми? Кўзим ўтмаянти, — деди Эшмурот ака кафтини пешонасига соябон қилиб қарап экан.

Турди Хулкарга боятдан бери тикилмоқда эди.

— Йўқ, таёк ушлагани уялган. Хипчин кўтариб юрибди.

— Лекин бало. Сурувни дўппидай қилиб боқаётганини кара.

— Эр деб шунаقا қилиб юрипти-я, — деди Турди.

У аёлларни яхши билмас ва Хулкар тўғрисидаги энг беҳаё гапларга ҳам ишонар эди.

— Эшмурот ака, — деди Турдининг кўзлари йилтиллаб. — Хотин халқи эрсираса ёмон бўлади дейишади-а!
— Ўзинг ҳам уйланганда биласан, ука. Бирорнинг хотинига ола қарама.

— Эрининг ҳам меъдасига текканми, дейман-да. Бўлмаса ёлғиз ташлаб ҳар қаёқка кетавермас эди.

Эшмурот ака бу гапни давом эттиргиси келмай қўйларининг ортидан кетди.

— Мен кўпига қайтаман, — деди Турди унга, аммо катта бир қоятошининг панасида ўтириб, Ҳулкарни қузатса бошлади.

Тоғ чўққилидаги оқиш булутлар кўпайиб, пастга оқиб тушмоқда эди. Аваз айтгандай, тушга яқин ҳавоайнади. Ёмғир ёғмади-ю, лекин ёналарга булат тушиб, намли туман ўрмалай бошлади.

* * *

Қўйларини баландга ёйиб чиқкан Холбек ҳали ҳам кочиб юрган серкасини эрталаб Кийиктоща кўрди. Энди шу тумандан фойдаланиб, сурувини ўша ёққа ҳайдади. Серка сурувга илашса, уни ушлаш осон бўлар эди. Аммо кун ўтган сари ёввойилашиб кетаётган қора серка энди қўйлардан ҳам хуркар эди.

Зовни тўсган бир булатнинг тумани ўтиб кетиб, серканинг олди сал очилди-ю яқин келиб қолтан сурув кўринди. Серка тошма-тош сакраб юкорига қочди.

— Ажали етган дейман-да, ҳаром қотгурнинг! — деди Холбек Суюнбой акага. — Энди отиб олмасам бўлмайди! Ҳозир бориб милтикни олиб келаман.

Холбек тез-тез юриб пастга тушар экан, яланглиқдаги қўйларнинг орасида югуриб-елиб ниманидир қидираётган Ҳулкарга кўзи тушди.

Пастда туман тарқаб кетган эди. Арчазор сўқмоқда Турдининг кораси кўринди.

Ҳулкар қўйларни тўп қилиб, яна бир караб чиқди. Ҳаммаси бор. Факат серка йўқ. Тўрткўз ит сурувнинг четини айланиб юрар эди. Ҳулкар уни баландроқ бир жойга эргаштириб келди-да:

— Ёт! — деди. — Мен келгунча шу ерда ёт!

Ит кўзларини мўлтиратиб, у кўрсатган ерга бағрини бериб ётди.

Ҳулкар чопқиллаб зиркларнинг орасига кириб кетди.

Холбек унинг ниманидир йўқотганини сезди. Турди-

ни эслаб, «бу ёқда нима қилиб юрибти» деб хайрон бўлди. Сўнг секин Хулкар кетган томонга йўл олди.

Баланд арчалар тагидан ўтган сўқмоқда симоби чакмон ва қўзи телпак кийган Турди кўринди.

— Ҳа, Хулкархон, нима бўлди?

Сўқмоқдан чопиб келаётган Хулкар уни таниб, нарироқда тўхтади. Хулкарнинг юзи қизариб кетган, нафас олганда кўкраги тез-тез кўтарилиб тушар эди.

— Серка кўрмадингизми? — деди у.

— Боя шу томонда кўнғироқ жиринглагандай бўлувди.

У Хулкарга жуда майин, ҳатто меҳрибон товуш билан гапирар эди.

— Каёда? — деди Хулкар умид билан.

— Юринг-чи, — деб Турди уни пастидаги қалин чакалказорга томон бошлаб кетди.

Сўқмоқ тор бўлгани учун Хулкар ундан ортда борар эди. Бир оз юрганларидан кейин Турди Хулкарга йўл берди. Хулкар унга тенгланишганда:

— Топсам суюнчи берасизми? — деди хиёл энтикиб.

Унинг мойлангандай йилтиллаётган кўзларини Хулкар энди яқиндан кўрди-ю тез юриб ундан ўтиб кетмокчи бўлди.

Турди уни енгидан ушлаб тўхтатди:

— Шошманг, Хулкархон, сизда икки оғиз гапим бор.

Ўнг томонда, арчага аралашиб ўсан зирклар ортида эчки маърагани эшитилди.

Турди уни жўрттага бошқа томонга бошлаб кетаётганини Хулкар энди сезди. Енгини силтаб тортиб олди-да, эчки маъраган томонга чопди.

Турди ундан тезроқ чопиб, катта арчани айланиб ўтди-ю Хулкарнинг қаршисидан чиқди.

Серка бу ердан кўринар эди. Кимdir уни ола чилвир билан зиркка боелаб кўйган эди.

— Сизнинг ишингизми бу? — деди Хулкар Турдига.

Турди унинг босиқ гапираётганидан дадилланди.

— У ёғини сўраманг, Хулкархон, — деди хирс билан илжайиб.

Хулкар ўзини зўрлагандай қилиб кулимсиради:

— Мен билан хилватда учрашмоқчи эдингизми?

— Агар Турди Хулкарга ўпкасини босиброқ қараганда, унинг юзидағи кинояни сезар эди. Аммо Турдининг кўзлари тиниб, Хулкарни бошқача кўрсатар эди. У чақмонини ечиб кўкат устига ёйиб ташлади-да:

— Бирпас дам олайлик, Хулкархон! — деди. — Ўти-
ринг. Чарчабсиз.

Хулкар унга:

— Қани, сиз ўтириңг-чи, — деди.

Турди гапни чўзмаслик учун чакмоннинг четига сабр-
сизланиб ўтириди.

— Мана, сўзингиз мен учун қонун, — деди. — Энди
ўзингиз...

— Хўш, нима гапингиз бор? — сўради анча нарида
тикка турган Хулкар.

— Галим шуки, ўшандаги сўлқилдок нонларингизнинг
таъми ҳеч оғзимдан кетмайди. Кечалари ухлай олмай чи-
қаман... Қани, нега ўтиримайсиз Хулкархон? Келинг энди...

Хулкар унга вазабланишга ҳам арзимайдиган бир
тўнкага қарагандай қаради-ю:

— Сиз ўтирисангиз бўлди-да, — деди.

— Энди, ҳазилни қўйинг, Хулкархон.

— Йўқ, чин, — деб Хулкар истеххосини билдирамас-
ликка тиришар эди: — Сиз еган ҳамсоялик нони жуда
халол нон эди. Сиз унга менинг тўғримдаги ҳаром гап-
ларни ҳам қўшиб ебсиз-да, бўкиб қолибсиз.

— А?!

— Ха, энди ўтириб, яхшилаб бўшаниб олинг.

Турди тагидан илон чаққандай сакраб туриб кетди.

Хулкар серкага қараб интилди.

Турдининг кўзини мойлаб йилтиратган хирс энди
сўнган, юzlари оқариб кетган эди. У Хулкарнинг қар-
шисидан чиқиб, «сен-сен»лаб:

— Тўхта! - деди. — Масхара қиласидиган одаминг
бошқа!

Хулкар унга совуқ бир назар ташлади-ю индамай
чап бериб ўтди. Серка қўнғироғини асабий жиринглатар,
чилвиридан бўшамоқчи бўлиб, бўғилар эди.

Хулкар чопиб бориб серка боғланган ола чилвирнинг
тутунини ечаётгандা Турди ҳам етиб келди. Тугунни еч-
тирмасликка тиришиб:

— Шошма! — деди. — Осмон бўлганингда ҳам мени
ерга уриб кетолмайсан!

Хулкар тутунни қўйиб юбориб, этигининг қўнжига
энгашди-ю Аваз бериб кетган пичноқни олди. Чилвир
серкани бўғиб таранг бўлиб турган жойига шартта пичок
солди. Чилвир бир зарб билан кесилди-ю ундан бўша-
ган серка қўнғироғини қувноқ жиринглатиб юқорига чо-
пиб кетди.

Кесик чилвир тугуни билан Турдининг қўлида қолди.

— Яна нима керак, суюнчими? — деди Хулкар. —

Суюнчини энди Аваз акамдан оласиз.

Турди бир издан чиққанича, ўзини ҳеч ўнглаб ололмас, лекин масхара бўлиб колаверишни ҳам истамас эди. У Хулкарнинг қўлидаги пичокқа қараб:

— Пичоқ бизда ҳам бор! — деди ва кесик чилвирни отиб ташлаб, белини пайпастади.

— Ундоқ бўлса мен билан пичоқлашасизми?

— Сен ниманга мунча кериласан? Мени қўрқади деб ўйлайсанми?!

— Йўқ, уялади деб ўйлаган эдим.

— Сендақа уятсиз хотиндан уяладиган аҳмоқ йўқ!

— Бўлмаса... бир шартим бор.

— Айт шартингни!

— Сиз ҳам бошингизга рўмол ўраб, мендақа хотин бўлиб келинг, кейин пичоқлашамиз!

Арчанинг планасида бу гапларнинг ҳаммасини эшишиб, боядан бери ўзини кулгудан зўрга тийиб турган Холбек энди бирдан хохолаб юборди.

Хулкар аввал бир чўчиди, кейин Холбекни қўриб, жилмайиб қўйди-ю серкасининг кетидан чопиб кетди.

— Ўл бу кунингдан, Турди! — деб мазах килиб куларди Холбек. — Мен сен бўлсанм ўзимни зовдан ташлар эдим! Ўлиб кет! Бор, бошингга рўмол ўраб кел!

Юзи қўкариб кетган Турди ерга тўшалган чакмонини олиб кияр экан:

— Иштони йўқ тиззаси йиртиққа кулмаса экан-да! — деди.

— Сени ташлаб Авазга тегиб кетганда нега ўзингни зовдан ташламадинг? Нега рўмол ўрамадинг?!

Холбекнинг кулгиси бирдан узилди. Турди аламини ундан олмоқчи бўлиб ғазаб билан давом этди:

— Кул, ха, нега кулмайсан? Ё хў тоғдаги серка ҳам сендан кулиб юргани эсингта тушдими?!

Холбек индамай унга яқинлашди.

— Шунча гап эшишиб ҳам ақлинг жойига тушмалтида! — деди-ю Турдининг кулоқ-чаккасига бир шапалоқ урди. Турди гандираклаб кетди, лекин дарров ўзини ўнглаб, Холбекнинг юзига қуличкаш қилиб мушт урди. Қўли темирдай қаттиқ экан, Холбекнинг қўзидан ўт чиқиб, лаблари караҳт бўлиб қолди...

От миниб қишлоқдан қайтаётган Аваз сўкмокнинг тепасида жиққамушт бўлиб олишаётган давангидай-давангидай икки йигитни қўриб, жиловни тортди.

Холбекнинг лаблари қонаб, шишиб кетган, пиджагининг бир енги елкасидан узилган. Турдининг ёқалари йиртилиб, пешонаси фурра бўлган. У Холбекни мушт билан енголмагандан кейин белидаги пичоқقا чанг солди. Холбек унинг тасмасидан олиб бир тортган эди, тасма заифлашиб қолган экан, пичоқ-мичоги билан узилиб тушиди. Шунда Турди Холбекнинг қорнига тепмокчи бўлиб оёғини кўтарди. Холбек унинг ўша оёғидан ушлаб юқорига кўтариб юборди. Турди чалқанчасига йикилиб тушиди.

Холбек энди уни аямай ураган эди:

— Бирорвларнинг хотинига тузоқ қўядиган сенмисан? Мана! Мана!

У ҳозир фақат Турдини эмас, ўзини эзиз юрган ҳамма дарду аламларни калтаклаётгандай бўлар эди.

Унинг зарбаларидан караҳт бўлиб қолган Турди охирни тик ёнадан пастга юмалаб кетди. Бир тўнкага белидан илиниб тўхтади ва бошини кўтарди.

Уларни ажратмокчи бўлиб шопиб келаётган Аваз Турдига яқинлашиди.

Турди қайтиб чиқиб Холбекдан аламини олмоқчи эди. Лекин Авазни кўрди-ю қўрқиб кетгандай аланглаб ўрнидан турди. Холбекка қараб:

— Кўрдан тарқаган ифлос! — деди. — Бошингта отангнинг кунини солмасам мен ҳам юрган эканман!

Турди пастга тушиб кета бошлади. Холбек унинг пичоги билан узилган тасмасини кетидан отди.

— Чувинг тушибти, олиб кет!

Аваз энди Холбекка қаради:

— Нима гап ўзи?

— Холбек шишиб кетган лабларини сўриб қон аралаш туфлади.

— Нима гаплигини хотинингдан сўра, — деди-да, бурилиб, нариги жилғага тушиб кетди.

* * *

Турди ўз қўшларига келиб чодирларини йигиштира бошлади. Эшмурот ака:

— Нима бўлди? Ким билан муштлашдинг? — деган эди, Турди Холбекни сўкиб кетди.

— Палит! Сўқир авлод! Садқаи қўшничилик кетсин булар! Кўчамиз! Отни олиб келинг.

Эшмурот ака ҳайрон эди:

— Қаёққа кўчамиз?

— Итқирганга. Бу ерда ўт ҳам оз қолди.

Итқирган дараси отда ҳам бориш қийин бўлган баланд ва кимсасиз бир жой эди. Эшмурот аканинг кўчкиси келмас эди. Турди энди уни уришиб кетди:

— Сиз ҳам менинг шайтонимни қўзғатдингиз! Хулкарни «бузук, касофат» деган ким эди?

Шунаقا гапларга учиб расво бўлгани Турдига энди жуда алам қилмоқда эди.

— Одамни одам бузади, деганлари рост! Бу тоғда соғ юрай дессангиз, олиб келинг отни, кўчамиз.

Эшмурот ака нима бўлганини энди фаҳмлади-ю отга қараб кетди.

— Васвас босган ҳароми! — деб Турдини ўзича сўкиб қўйди.

Турди шошилар эди: Аваз хозир бориб хотинидан ҳаммасини эшигади. Хулкар яширолмайди, чунки Холбек Авазга «Хотинингдан сўра!», деб сирни очиб кўйди. Турди Хулкарга энг бузук аёлларга қилинадиган муомалани қилганини энди ўзи ҳам сезиб турипти. Бундай ҳақоратни ҳеч бир йигит кечира олмайди. Шунинг учун Авазлар билан чап бўлиб юрган Холбек ҳам бирдан Хулкарга бўлишиб, Турди билан муштлашган эди. Бир йилдан бери Аваз билан саломлашмай ва гаплашмай юрган Холбек боя бехосдан унга гапириб юборди. Демак, иккovi ярашди. Бу ҳам Турдига таҳлика солади. Чунки улар биргалашиб қасд қилса, Турдини ҳар балога гирифтор килишлари мумкин.

Буни Эшмурот ака ҳам тушунар ва жанжалдан узоқроқ юргиси келар эди. Улар шошилиб Итқирганга кўча бошлишди.

* * *

Аваз қишлоқдан жуда мамнун бўлиб қайтган эди. Мансуров ваъда килган ўтовини берган, бир от кўтаролмайдиган бўлгани учун эртага уста Қамбар икки отга ортиб келиб, ўзи ўрнатиб берадиган бўлган эди. Ойиси ҳам Авазни соғиниб юрган экан, бисотида борини олдига қўйиб, роса зиёфат қилди, охирида:

— Ҳаммамиз сенларга тан бердик, — деди. — Хулкарингта айт, тоғда шунча юрди, бас, уйга қайтсин. Энди унга тил тегизадиган одам бўлса, ўзим нима дейишимни биламан.

Аваз шундан хурсанд бўлиб, бир ашулани хиргойи қилиб келаётганида Холбек билан Турдининг муштлашшу-

ви устидан чиқиб қолган эди. Холбекнинг сўнгти гапидан кейин юраги «шиф» этиб, отини қамчилади. Ҳулкарнинг олдига этиб бориб, нима бўлганини сўради.

Ҳулкар Авазни босиш учун кулиб туриб отнинг жиловидан олди.

— Қани, аввал отдан тушинг, нималар олиб келдингиз, кўрсатинг, кейин айтаман.

Аваз унинг осойишта юзига қараб: «Унака ёмон гап йўқ шекилли», деб ўйлади ва отдан тушиб, икки кўзи тўла хуржунни эгардан олди.

— Ойимлар қалай? — деди Ҳулкар.

Аваз ойисининг гапларини айтиб берадиган эди, юкорига милтиқ қўтариб чиқиб кетаётган Холбекка кўзи тушди ва яна унинг бояги гапларини эслади.

— Нима бўлди, ўзи Ҳулкар? Турди нима қилди?

— Аҳмоқлик қилиб, серқамизни яширинча боғлаб қўйилти. Туман тушган эди, кўрмай қолипман...

Ҳулкар воқеанинг тафсилотларини айтмас, Турдини Авазнинг тирногига ҳам арзимайдиган бир аблах, деб, уни кулги қилиб гапиради. У эри аччиқ устида Турдини бир нарса қилиб қўйиб, кейин балога қолишини истамас эди. Шунда ҳам Авазнинг кўзлари бежо бўлиб, паст товуш билан:

— Қани, пичоқни бер-чи, — деди.

— Пичоқни нима қиласиз? Мен айтадиган гапимни айтдим. Сиздан ейдиган калтагини Холбекдан еди. Энди яна шу ҳайвон билан тент бўласизми?

Аваз бу гапларга қарши жавоб тополмас эди-ю лекин қаттиқ ҳақорат еган одамдай, ички титроини ҳеч босолмасди. Ҳулкар гапни бошқа ёққа буриб, унга яна Холбекни кўржатди.

— Қаранг, бечора серкасини ушлолмай, отиб олгани кетяпти. Аввал шунга ёрдам берсангиз-чи?

Аваз индамай чодирга қараб кетди.

40

Корли чўққига бориб туташган кўкиш қоятошлар яланғоч ва жимжит. Бу ерда арча ўсмайди, сувлар окмайди. Сукунат шундай теранки, баланддан эсган ўртacha шамол тошлирга урилиб бўғик ва улуғвор гувиллади.

Қоятошлар оралиғидаги ялангликда эрта кўкламнинг барра майсаларини эслатувчи оч яшил майин қўкат ўсади. Уни «кийик ўти» дейдилар.

Шохларининг учи бир-бирига айкашиб кетган қочқин серка шу ерда ёлғиз ўтлаб юрибди. У кейинги пайтда анча ориқлаган. Ҳамма нарсадан хуркадиган бўлиб қолган. Кечакида милик кўтарган Холбекни узоқдан кўриб, одам юролмайдиган бузук жойларга қочиб зўрга қутуди.

Қочқин серка ўша ерда кийиклар тўдасига дуч келди. Ўн-ўн беш чоғли кул ранг-қизғиши эчкиларни шохлари буралиб кетган ҳайбатли така кийик бошлаб келар эди. Кора серка анча берида тўхтади. Така кийик бир қоятош устида ҳайкалдай қотиб унга хиёл тикилиб турди.

Серка унга яқин боришга қўрқди. Унинг оёқлари кийиклар юрган зовларда юришга ярамас эди. Туси ҳам кора эди. Ўзи ёшлигидага «бичил»ган эди.

Кийиклар уни четлаб ўтиб кетди. Улар кўп, хавфхатарни бири бўлмаса бири сезади.

Пастдаги қўй-қўзилар ва одамлар ҳам ёлғиз эмас. Фақат серка ёлғиз. Унинг ишонадиган, суюнадиган ҳеч кими йўқ. Ёлғизлик уни ҳеч нарсага ишонмасликка мажбур қиласди. Ҳеч нарсага ишонмагани сари ҳар нарсадан ҳадиссирайди. Ҳозир ўтлаб юрганда ҳам дам-бадам бошини кўтаради, қулоқларини чимириб, атрофига ола-зарақ бўлиб кўз ташлайди.

Серканинг кўрқанича бор: бир-бирига мингашиб ётган зўр харсанглар панасидан Холбек пусиб келяпти. Қўлида ўқланган милик.

Холбек ҳам кўпдан бери ёлғизлиқдан азоб чекади, ҳар жилгада уни бир кўнгилсизлик кутиб тургандай, ҳамма нарсага ҳадик билан қарайди. Унинг ёлғизсираб юришига бир сабаб — отаси... Онаси унинг кўнглига яқин. Лекин онанинг қўлидан нима келади? Ўша қуни онаси Холбекни фалокатдан кутқазиб қоломади-ку. Фалокат... Ҳа, Жаннатхоннинг ундан юз ўтириб кетгани Холбек учун энг зўр фалокат бўлиб туюлади. У хотинини яхши кўришини, усиз ёлғизлик чангалидан кутула олмаслигини энди аниқ сезади. «Нодон бўлмасам, — дейди ўзича, — уйланиб, шунча ой бирга яшаб, хотинимни севиш, севмаслигимни билмай юармидим? Мухаббат нималигини ундан айрилганда билармидим? Ахмоқман, ахмоқ!».

Синган рубобнинг торлари узилиб чарсиллагани унинг қулоғига ҳар қуни неча марта эшилтилади. Ҳар эшилтилганда унинг юрагида нимадир чатнаб сингандай, Жан-

натхоннинг меҳрини унга келтириб турган ришталар битта-битта қиркилаётгандай бўлади. «Сен рубобни эмас, хотинингнинг дилини синдиридинг! — дейди ички бир овоз. — Ялиниб-ёлворсанг ота-оналарнинг ёрдами билан ярашишларинг хам мумкиндири. Лекин энди унинг аввалиги меҳрини қайта тиклай олмайсан. Жонон чинни синса, чегалатган билан аслидай жонон бўлмайди. Ундан кўра тақдирга тан беру Мадаминга ўхшаб юравер».

Холбек энди қишлоқка боришга юзи чидамайди. Тоғда хам дардига тушунадиган бирорта сирдош дўсти йўқ. Ёлғизлик уни тегирмон тошидай эзди. Бу етмагандай, серка хам уни Турдига ўхшаганларнинг кулгисига колдириб, қочиб юрибди.

Холбек серкага ўзини кўрсатмай юз қадамча яқин борди. Милтигини секин икки тошнинг орасига ўрнатди.

Кора серка шу топда унга ёлғизликнинг кора тимсоли бўлиб кўринар эди. Тошдан хам ҳадиксирайдиган серка бир оғиз ўт еса, бир марта бошини кўтарар, но маълум бир хавф баданига титроқ солиб ўтарди.

Холбек серкани отиш билан уни хам, ўзини хам ёлғизлик чангалидан халос қиласидигандай бўлар эди.

У секин ёнбошлаб, тепкини очди ва серканинг бошини нишонга ола бошлиди.

Бирдан милтиқнинг мили рўпарасида кимнингдир боши, сўнг елкаси кўринди. Холбек шошиб милтикни юкорига кўтарди.

Серқадан юз қадамча пастдаги қоятош панасидан Авазга ўхшаган бир киши мўралаб турар эди.

Холбекнинг ортида тошлар шакирлади. Чолиб келаётган Суюнбой ака:

— Отма, Холбек, отма! — деб қаттиқ шивирлади. — Авазлар сурувларини ёйиб чиқишлити. Юр, биз тепадан ёйиб тушайлик!

Холбек милтиқнинг тепкисини секин туширди.

* * *

Кора серка ўтлаб юрган ялангликни пастдан Авазларнинг кўй-кўзилари, юкоридан Холбекларнинг суруви ўраб олиб, бир-бирига қараб шошилмай ёйилиб келаверди.

Ўнг томон девордай туташ қоя. Серка факат чап томондаги тик ёнада тўкилиб «оқиб» турган шағал тошларга ўзини уриб кутулиб кетиши мумкин. Серка куршовни пайқаган заҳоти шу «оқар» тошларга қараб ин-

тилди. Аммо «оқар» тошлар ёнанинг тепасидан шағирлаб туша бошлади: Хулкар юқорида йўлни тўсиб туарар эди. Серка шошиб орқага қайтди.

Орқадан Суюной ака келмоқда эди.

Икки сурув кўй уни икки томондан секин қуршаб келди-ю бир-бирига қўшилиб кетди. Қора серка қўй-қўзиларни ва одамларни тан олмас, улардан ўзини олиб қочар эди.

Факат Авазларнинг қизил серкаси, қўнгироғини се-кин жиринглатиб яқинлашаётганда, қора серка қочмай турди.

Хулкар тошда, Аваз билан Холбек ялангликда жим туриб серкаларни кузатишарди.

Қизил серка оёғини бир оз кериб ташлаб, салобат билан қора серкага ёндашди ва унинг бўйини хидлаб кўрди.

Қора серка ҳам ўзининг бир вақтлар шундай салобатли бўлганини ва қўнгирик такиб юрганини эслагандай титраётган тумшугини қизил серканинг тумшугига яқинлаштириди. Ундан хид олди-ю эшитилар-эшитилмас маъради.

Эҳтимол, у қизил серкадан «сенга ишонса бўладими?» — деб сўрагандир. «Хеч кимга ишонмасанг, ёлғизлик ичингни каламуцдай кемирап экан!» — деб дардлашгандир.

Серка бундай демаганда ҳам, Холбекнинг кўнглини шунга якин бир ўй эзиб ўтмоқда эди. У Аваз билан Хулкарга қарай олмас, аммо улар қараб турганини бутун вужуди билан сезар, кўнгли юмшаб, кўзига ёш келарди...

* * *

Авазларнинг чодири бир четда ўроғлиқ турипти. Унинг ўрнига усти оқиши чармдай йилтираб турган икки деразали чиройли синтетик ўтов ўрнатилган. Ичкарида кимдир ёғочга мих қоқар, ичи гулли матодан ишланган юмшоқ деворлар енгил деразалари ва эшиклари билан бирга липиллаб қўярди.

Хулкар ичкарига кирди-ю:

— Отажон, юринг, қўшнилар зиёфатга чақиряпти, — деди.

Радио учун столча ясад унга мих қоқаётган одам Камбар ота эди. У болғасини бир четга қўйди-да, қаддини тиклаб:

— Бу жуда аломат нарса экан, — деди. Ўтовни маҳкам ушлаб турган енгил «қобирғаларни» силкитиб кўрди:
— Қара, ўтовдан корувли. Ичи ҳам пўстинга ўхшайди. Ёғин-сочин, қиши-қиров писанд эмас.

— Ҳа, мана бу ерда печка ўрнатадиган жойи ҳам бор экан...

— Ҳукуматта балли-е! Билмаган нарсаси йўқ-а! Чўпонларга шунакаси кераклигини билиб чиқарипти-я!

Қамбар ота нимаики янги буюм бўлса ҳаммасини, ҳукумат ясаган дейишини Ҳулкар ҳам билар эди. Куллымсираб:

— Буни Москва томондаги бир завод чиқарган эканку, ота, — деди.

— Ўша завод ҳам ҳукуматникими ахир?

— Ҳа.

— Хўш, зиёфатни ўзларинг қилишларинг керак эмасмиди, қизим? Бунака уй Ойқўлда биринчи бўлиб сизларга тегди-ку.

— Биз уйнинг зиёфатини кейин қилиб берамиз. Бугун навбат тегмади.

Холбек «серка тутилганининг хурсандчилигига» деб, аслида Аваzlар билан ярашганини нишонлаш учун бугун битта тўқлisisини сўйган эди.

Қамбар ота шуни эшиттагч:

— Ҳа, ундан бўлса, майли, — деб дарров йўлга тушди.

* * *

Холбеклар чодир тутишмас эди. Очик ҳавода турган майда-чуйдалари устига брезент ёпиб, четларига тош бостириб кетишар эди. Ҳозир шу брезент четан дарахтининг соясига тўшалган, Холбек ёғоч корсонда қаттиқ қилиб хамир ийламоқда эди.

Бугун пазандалик санъатини эркаклар намойиш қилмоқчи эди. Суюнбой aka янги гўштнинг серёғроқ жойидан кесиб олиб қозон тагига бир қават қўйиб чиқди. Кечакишилоқдан келтирилган помидор ва пиёз яхшилаб парра қилинган эди. Суюнбой aka бир қават гўшт, бир қават помидор-пиёз, яна бир қават гўшт қилиб, зираворини ҳам меъёрига етказиб, қозонни деярли тўлдирди.

Бу орада Холбек хамирни бармоқ зўрга ботадиган даражада қаттиқ қилиб ийлади-ю қозоннинг юзига тўғрилаб ёиди. Кейин Суюнбой aka хамирни қозондаги гўшт парраларининг устига ёпди. Четларини қозоннинг четла-

рига маҳкам ёпиштириб, буг чиқмайдиган қилди. Оловини шамдай паст қўйди. Гўшт ва помидор ўзларининг суви билан буғида пишар, хамирни ҳам яхшилаб пишишар эди. Хамир шундай кайиш қилинган эдики, гўшт билан помидорнинг қайнаб буғланишидан қозон ёрилгандага ҳам, хамир ёрилмаслиги керак эди.

Шунинг учундир, ойкўллик чўпонлар бу овкатга «қозонбузар» деб ном қўйишган эди.

Суюнбой ака ўчоқ бошидан кетмай, оловга қарап эди.

Икки сурув бир-бирига қўшилган кўйича пастдаги жилға бўйида ёйилиб юрар эди. Фақат қора серка бир-икки кун одамларга ўргангунча қўтоннинг бир четига арқонлаб қўйилган эди.

Холбек қўлининг хамирини ювиш учун жилғага тушди. Бу ерда Аваз белигача яланғоч бўлиб ювинмоқчи эди. Холбек унинг ўйноқлаётган мускулларига кулимсираб қараб қўйди. Кейин бирдан Авазнинг елкасидаги яра изига кўзи тушди-да, лабидаги қулги бирдан сўнди. Бир йил олдин қуролсиз одамга ўқ отгани, отганда ҳам Хулкарни мўлжаллаб отгани эсига тушди. «Қанчалик абраҳ эдинг сен!» — деди ўзига-ўзи.

Аваз унинг яра изини кўриб ўзгариб кетганини сездида:

— Аллақачон битиб кеттан, — деди.

Холбек сув устига әгилиб индамай қўлини ювар эди.

— Эт яраси битгар экану лекин... дил яраси битмайди, чамаси, — деди яна Аваз ва Холбекка «мен сенинг дилингни яралганман» дегандай қилиб қаради.

Холбек буни тушунди-да, овози товланиб:

— Дил яраси ҳам битгар экан, — деди.

Бу тўғрида бошқа гап ортиқча эканини иккови ҳам сезди. Жим қолишибди. Аммо бу жимлик нокулай туюлмас эди. Шу жимлиқда улар бир-бирларини аникроқ ҳис килишар ва яхширок тушунишар эди. Улар қалбаки ёки бачканча чиқиб қолиши мумкин бўлган гапдан қочишар эди...

* * *

Суюнбой аканинг ардоқлаб пиширган овқати сузилди. Даврада Қамбар ота билан Хулкар ҳам ўтиришар эди. Ҳамма учун энг муҳими Аваз билан Холбекнинг ярашгани ва ҳозир бир даврада ўтириб, кисқа гапиришиб, баъзан қулишиб қўяёттани эди. Тенгдош йигитлар

дагина бўладиган нозик бир фуур икковини ҳам босиб турганини Қамбар ота билан Ҳулкар сезишар эди, уларга кўп қарамасликса, кўп эътибор бермасликка уринишарди. Шундай бўлса ҳам ҳаммани хушнуд килаётган нарса нималиги сезилиб турарди. Бироқ ҳамма Суюнбой ака пиширган овқатни мактарди.

— Бай, бай, биҳиштнинг таомидан бўлипти! — деди Қамбар ота гўшт ва помидор ширасида ажойиб бўлиб пишган қатламадан татиб кўриб.

— Гўштидан олинг, ота, хил-хил пишибди.

— Ҳулкар, ўрганиб ол, уй тўйига пиширасан, — деди Аваз.

Холбек кўй сўйган мезбон бўлгани учун овқатни унча мактамас эди-ю лекин Суюнбой акага қараб:

— Ҳакиқатан, кўлингиз ширин-да, — деб кўярди.

Овқатдан кейин Қамбар ота билан Ҳулкар синтетик ўтовнинг ишларини битиришга кетишиди. Суюнбой ака қозон-товоқни йиғишираман деб қўшда колди. Қўйларни Аваз билан Холбек бокиб кетишиди.

Сурувлар бирлашиб, ҳаддан ортиқ катта бўлиб кетган эди. Лекин уларни ажратиш тўғрисида Аваз ҳам, Холбек ҳам биринчи бўлиб гап очицдан тортинар эди. Чунки бу бирлашиб икки оранинг яқинлашганини кўрсатиб турган бир белгидек туюлар эди. Холбек ўзини қийнаб юрган дардларнинг баъзиларини Авазга айтиб, ичини бўшатишни истар эди-ю лекин гапни нимадан бошлишини билмай тараддуланаарди.

Аваз бу дардларни тахминан билгани учун ўзи луқма ташлади:

— Ўтган куни қишлоқда ойингни кўрган эдим... Сени сўради. Кўпдан бери келмаяпти дейди...

Холбек кўзлари ёниб Авазга қаради. «Жаннатхонни ҳам кўрдингми?» дегиси келди. Лекин рубоб эсига тушиб, яна юрагида бир нарса чарсиллаб сингандай бўлди. Оғир тин олиб:

— Одамда толе бўлмаса бекор экан-да, — деди. — Мана, сизларда бор экан... Юрибсизлар...

Аваз унга савол назари билан қаради. Холбек эрхотинлар толеи тўғрисида гапирмоқчи бўлиб, муносиб сўз қидирди-ю тополмади. Кейин бирдан Тошкентдаги зоопаркда шерларни кўргани эсига тушиди. Авазга қараб:

— Шерлардан беридаги жониворларни кўрганмидинг? — деди. — Қора қоплон эсингдами? Бир қафасда бир ўзи. У ёққа боради, бу ёққа келади, ёлғизсираб

фингшийди. Одамнинг раҳми келади. Пастдаги айклар ҳам ҳар қайсиси ўз қафасида. Бирга муроса қилолмас экан. Кираверищдаги кийиклар бирга юригти-ю лекин такаси кутуриб, сасиб кетган, эчкилари унинг юзига қарамайди, озордан — безор ўзини олиб қочади.

Аваз мийигида кулиб индамай қулоқ соларди.

— Шунча жониворнинг ҳаммаси, — деди Холбек, — менинг кўзимга жуда толесиз кўринди. Факат шерларга хавасим келди. Нега дейсанми? Қафасда ҳам шер деса арзигудек бўлиб ётигти-да. Эру хотин экан. Ҳар замонда бир кўзини очиб одамга қараб кўйишади. Ўрнидан турганда нима қиласкин деб кутиб туравердим. Бир вакт ёлдор шер турди. Баҳайбат катта нарса экан. Шошилмай бир-икки қадам юриб келди-ю бесўнақай панжаларини жуфтининг елкасига ташлаб эркаланди. «Тавба!» — деб кўйдим. Униси ҳам бошини буриб, ёлдор шернинг оёғини ялаб кўйди. Шу пайт иккови ҳам шундай чиройли, шундай баҳтиёр кўринидики, ҳайрон бўлиб ёкамни ушладим. «Буларнинг кўнгли қафасда шунчалик кент бўлса, булар қафасда бир-бирига шунча меҳру окибат кўрсатса, эркин юрганда қандай бўларкин?» — дедим ўзимча... Эркин юрганда қанақа бўлишини бу йил шу тоғда кўрдим.

Аваз Холбекка тушунолмай қаради.

— Сен билан хотинингда мени қойил қилган нарса ҳам мана шунақа шерлик, — деди Холбек. — «Шернинг эркаги ҳам, урточиси ҳам шер» деган гап рост экан. Мен бунга ҳам эр-хотин икковингнинг шу тоғдаги ишларингни кўриб ишондим.

Аваз мақтовни ўзига олмай кулди, сўнг Холбекнинг маъюс юзига кўз қирини ташлади-ю у ҳали ҳеч кимга айтмаган юрак сўзларини айтганини сезди.

— Сен ўзингни эр билганинг учун бизни шер билаётиссан, Холбек. Майли... мабодо, сен айтган шерлик бизда бўлса, демак, бошқа ҳамма одамларда ҳам бор. Фарки шуки, бирорда юзага чиқкан, бирорда ҳали юзага чиқмаган.

— Қайдам... Балки бунақа шерлик толеи баланд одамлардагина бўлар? Менга буни тан олиш осон эмас, Аваз. Лекин мен толеи паст одмман. Бунга тан берганман. Мен ёлғизлиқдан фингшиб юрган ўша қора қоплонга ўхшайман... Балки кийикларни бездирган ўша така ҳам менга ўхшаш баҳтсиздир?

— Сенинг толеингни пастга тортган нарсаларни... мен

ҳам бир оз биламан, Холбек. Шулардан қутулишнинг иложи йўқмикин?

- Энди иложи бўлмаса керак.
- Нега?.. Ноумид шайтон.

Аваз Холбекнинг Жаннатхон тўғрисида гап очишини кутди. Гап очса, Хулкарни ёрдамга чакириб, уларни яраширишда урнаб кўрмоқчи бўлди. Аммо Холбек «ярашиш билан синган дил бут бўлмайди» деган фикрда эди. Шунинг учун гапни бошқа ёққа бурди:

- Қара, Эшмурот акалар кўчиб кетипти-ку.

Турдиларнинг илгариги кўшлари ўрнида кўйларнинг кийи-ю тош ўчоқда эскириб корайган қулдан бошқа ҳеч нарса қолмаган эди.

Аваз Турдини эслаганда кўнглида чўкиб ётган адоват туйфуси бош кўтарди. Хулкар уни ўшанда бир амаллаб босган бўлса ҳам, Турдининг шунчаликка боргани унинг кўнглига чиркин бир доғ бўлиб теккан эди. Бу доғ ҳали ҳам ювилмай турар эди.

41

Илгари вактлардан қолган бир одат шуки, ғайир чўпонлар ёвлашса, бир-биридан кўй ўғирлайди. Йўқолган қўйни қидириб сарсон бўлиш, сўнг унинг товонини тўлаш чўпон учун хакиқатан оғир жазо.

Турди бир чеккаси шундан кўркиб Итқирганга¹ кўчиб кетган эди. Бу дарага баланд чўққилардан тушиб кела-диган баъзи жилгаларда қор бор. Итқирганга бирор ошиб ўтса, узоқдан кўзга ташланади.

Турди бир-икки кун хавотирланиб юрди, ҳеч ким келмади. «Энди ҳовуридан тушди, эсидан чиқиб кетади» деди-ю дадилланди. Эшмурот ака қишлоқча бориб, рўззорга керакли нарсалар олиб келмоқчи эди. Турди унга жавоб бериб, Итқирганда бир ўзи сурув билан қолди.

Эшмурот ака қишлоқдан бир дунё гап топиб келди. Айиқ отиб боргандан бери Ортиқнинг мавқеи яна кўтарилиб кетибди. Айиқ терисини томоша қилиш учун ҳар куни уйига одам киравмиш, ҳамма унга тан берганмиш. Ортиқ терини ошлатиб тайёрлаб қўйганмиш. Шанба куни Мансуров билан Давлатбековни уйига чақирганмиш —

¹ Даранинг Итқирган деб аталишига сабаб шуки, қадим замонларда ойқўлликлар кўп сонли ёвдан кочиб, шу дарага келиб бекинадилар. Ёвлар уларни қидириб төғларга ҳам чикади. Шунда ойқўлликларнинг бошлиги «итлар хуриб билдириб қўймасин» дейди-ю эргашиб чиккан итларни кирдиради...

уларни меҳмон қилиб, терини директорга кўрсатармиш, ёқтираса, совға қиласмиш.

— Шанба куни қоронгилатиб ҳалиги қўйни олиб бориб берар экансан, — деди Эшмурот ака Турдига. — Ортиқ тайинлаб юборди.

— Иткирганга кўчдик дедингизми?

— Ҳа, яхши қилибсизлар дейди. Илгариги зоотехник жувон бор эди-ку, булар билан келишолмай кетиб қолган. Шуни Мансуров яна аввалги ишига олаётган эмиш.

— Буниси чатоқ бўлипти-да. Ковлаштирадиган хилидан эди.

— Ортиқ ҳам шунинг учун Иткирганга кўчганимиздан хурсанд бўлди-да. Аввалимбор у жувон бу ерларга келишдан кўрқади. Мабодо, келса ҳам узокдан кўринади. Ортиқча қўйларни дарров ажратиб, Иткирганнинг бир бурчагига яшириб қўяверамиз. Бу ерда илгари бутун бир қишлоқ яширинганд-ку.

Турди энди чинакам дадилланди. Ортиқ ва Давлатбеков унинг сурувига яширинча қўшиб семиртираётган ҳар қўй бир тоғ бўлиб Турдини суюб турибди. Турди шу қўйларнинг эгаларига жуда керак. Давлатбеков билан Ортиқ борки, уни ҳеч ким ҳеч нарса килолмайди.

Шу фикр Турдини яна аввалти ҳолига кайтарди. Энди у Холбекдан еган қалтаги учун қасд олгиси келиб қолди. Ўшанда Холбекка «Сўқир отангнинг кунини бошингга соламан!» деган эди. Энди сўзининг устидан чиқмаса бурди қоладими?

Эртаси куни қўйни Эшмурот ака боқиб кетди-ю Турди тошлар ва арчазорларни панараб, Холбекларнинг сурувига қараб кетди. Куни билан пойлаб ҳеч иш чиқаролмади: Аваз билан Холбек сурувларини бирга қўшиб боқиб юришарди.

Кечки пайт Суюнбой ака ҳам келди-да, учовлари кенг бир ялангликда сурувларни ажратса бошлишди. Мингдан ортиқ қўй-қўзини бир-биридан ажратиш қўшилиб оқаётган сувларни ажратишдай мушқул иш эди. Қўзилар ва совлиқлар бир-бирини йўқотиб маърашар, қийинчилик билан ажратилган қўйлар баъзан у тўпдан бу тўпга чопиб ўтиб, яна қўшилиб кетишар эди. Шунинг учун икки сурувни бир-биридан мумкин қадар узокка хайдашар эди.

Турди юкоридаги бир арчанинг панасидан бу тўплонни кузатиб ўтирас эди.

Холбекларнинг ажратилган қўйлари шу томондаги арчазорлар орасига кириб тарқалиб кетди. Қўйларнинг олди ёнанинг нариги ёғига ошиб ўтди.

Турди қўйларнинг ўн-ўн бештаси пана жойга келишини кутиб турди. Кейин уларни қўрқитмаслик учун чўпонча хуштак чалиб секин яқинлашиб борди. Тўрт оёкли йиртқичдан қочиб кутуладиган қўйлар икки оёкли Турдидан қочмас эдилар. Тепасида қашқаси бор семиз кора қўй юки оғир бўлгани учун қаттиқ чополмас эди. Турди шуни орқа оёғидан ушлаб, қалин чакалакнинг орасига олиб кирди-да, куликлаб қўйди. Бошқа қўйларни ёнадан ошириб эгалари томонга қайтариб юборди...

* * *

Авазлар икки сурувни ажратиб бўлишгунча қош корайиб қолди. Қўйларни эрталаб санашганда, Холбек битта кам чиқарди. Шунда Суюнбой ака тепаси қашқа қўйни эслади-ю:

— Авазларнинг сурувида кетгандир, — деди.

Холбек тушга яқин Авазларнинг сурувини бориб кўрди. Йўқ. Аваз ҳам хижолат бўлди: сурувларни барвактроқ ажратиб, ўша заҳоти санаб кўришганда, балки топиш осонроқ бўлар эди. Кеча тош-пош тегиб оёғи синган бўлса бирор жойда ётиб қолганми?

— Топилиб қолар, топилмаганда ҳам битта қўй одамнинг жони эмас-ку, — деди Холбек уни хижолатдан чиқариш учун. Сўнг кеча қўйлари юрган томонларга қараб кетди.

Аммо куни билан овора бўлиб қўйнинг ўзини ҳам, бирор изини ҳам тополмади. Турди «иш»ни пухта қилган эди.

У Холбекнинг сарсон бўлиб юрганини узокдан кўриб: «Ўл-а! — дерди ичида. — Сўкир отангта ўхшаб, кўр бўлиб изла, кирма-кир тентира, барибир тополмайсан!».

Эртаси куни сурувни Хулкарга қолдириб, Аваз ҳам Холбек билан қўй қидиршга чиқди. «Бирор йиртқич еб кетган бўлса, калла-почаси колгандир, кучук тезроқ ҳид олади», дейишиб, Тўртқўзни ҳам эргаштириб кетишиди. Кеча сурув ўтган жойларни роса қидиришиди. Кўйдан ном-нишон йўқ эди.

Итқирганга тушган жилғалардан бирининг тепарогида эскирган думба ёғига ўхшаб қор кўринар эди. Аваз корли жойларда кўк қоплон бўлади деб эшиштан эди. «Кўйни шу еб кетдимикин?» деб ўйлади.

Улар Тўрткўзни эргаштириб, корли жилғага ўтиб келишди. Жилғадаги қорнинг таги ковак бўлиб, одам эмакласа сигадиган кувурга ўхшаб қолган. «Кувур»-нинг тагидан шилдираф сув оқарди, унинг шифтидан эриб тушаётган томчилар шу сувга «чак-чак» томиб турарди.

Жилғанинг юқорироғида, қорнинг четларида таран деган қизғиши ўсимлик ўсар эди.

— Чилланинг кори ҳамма дардга даво эмиш, — деди Холбек ва қорнинг тозароқ жойидан олиб, оғзига солди.

Аваз эса тарандан синдириб олиб шимий бошлади:

— Ровоҷдан бу яхши, — деди, тараннинг нордонлигидан кўзи қисилиб.

Тўрткўз олдинроққа ўтиб, ерга тумшуғини қадади-да, лингший бошлади. Аваз бориб караса, қорнинг четида катта этик изи бор. Хол-холига қараганда кирза этик. Из унча эски эмас. Бундан бир неча соат олдин кимдир юқорига чикқану кейин қайтиб тушган.

Шу из уларни уйдай харсанг тош билан қор оралиғидаги бир ковакка олиб келди. Тўрткўз ковакка кириб, кўйнинг бир почасини тишлаб чиқди.

Турди кўйни сўйиб, гўштини терисига ўраб, шу ерга яшириб кўйган, боя келиб гўшти олиб кетган эди. «Агар бир гап бўлса, тери билан калла-почадан таниб қолишиди» деб, бу нарсаларни қорга, тошнинг тагига кўмиб кетган эди.

Холбек билан Аваз терини ковлаб олишди-ю буни ким қилганини сезишиб, Турдиларнинг қўшига қараб кетишиди.

Кўйлар қўтонга келган, Эшмурот ака кичкина декчада шўрва қайнатмоқда эди. У Аваз билан Холбекни кўриб кўркиб кетди. Холбек унга терини кўрсатди-да:

— Гўшти аллақачон шўрвага тушдими? — деди ва тош ўчоқни ғазаб билан тепиб юборди.

Декча ағдарилиб, шўрваси ёнаётган оловни ўчирди.

Эшмурот ака дир-дир титрар ва кўпроқ Авазга қараб гапиравди:

— Мен ҳаромдан ҳазар қиласман... Тепамизда худо турипти...

— Сен имонсиз худони ҳам пишириб ейсан! — деди Холбек.

— Кўр бўлай агар, пишираёттаним қоқ гўшт! Мана...

У ўчоқдаги чала устига тушган гўштдан бир парча-

сини олиб Авазга кўрсатди. Бу чиндан қок гўшт эди. Аваз Холбекка «мунча қаттиқ кетма» дегандай килиб қаради.

— Буларнинг сўфилиги ёлрон! — деди Холбек Авазнинг қаршига жавобан. — Буларнинг еганлари гўшт! Давлатнинг молини ейди, ҳаромхўрлар!

Эшмурот ака соқоллари титраб, ўзини ҳимоя қилишга уринарди:

— Давлатнинг моли бирда-ярим бўлса ҳалоллаб ейишим рост. Кеча-ю кундуз меҳнатини қилганимга яраша ейман! Бўш қоп тикка турадими? Авазжон! Мен бир марта кайф устида сени хафа қилганиман. Юзинта қарай олмай изза бўлиб юрибман. Лекин мен Турдига ўхшаган имонсиз эмасман. У ҳароми...

— Хўп, бўлди, — Аваз унинг Хулкар тўғрисида гапирмоқчи бўлаётганини сезиб сўзини кесди. — Ўша маҳлук кани?

— Турдими? Қишлоққа кетди.

— Гўшт ортиб кетдими?

Эшмурот ака ерга қаради. Турди унинг ўғирлик гўшт емаслигини билар, шунинг учун хамма ишни унга билдирамай қилган эди. Боя у юқоридан хуржунга бир нарса солиб тушганини ва отта ортганини Эшмурот ака кўрган эди. Нималигини сўраганда, Турди:

— «Таран, кўнчиларга керак эмиш», деган эди.

Чакимчиликни ҳам гуноҳ деб биладиган Эшмурот ака буни айтиб ўтирамади-ю Турдини ўзича сўкиб кетди:

— Динини ютган ҳароми!..

— Айтасизми, йўқми, нима олиб кетди?

— Сўрама, Авазжон, билмайман.

— Қачон кетди?

— Анча бўлди.

— Вақт кетмасин, — деди Холбек Авазга.

У терини ўраб, қўлтиғига қистирди. Эшмурот ака нинг олдидан узоклашганда Аваз Турдини ўйлаб:

— Бу галамис мунчалик қутуриб кетаётганига ҳайронман, — деди.

— Э, буни ўша Давлатбековлар қутуртиряпти.

— Нимага?

— У куни Мансуров келганда эллик-олтмишта қўйни ажратиб қўшни совхозлик танишларининг сурувига қўшиб қўйишганини узокдан кўрган эдим. Шу хаммаси Давлатбековнинг яширинча қўйи бўлса ажаб эмас.

— Замоналиларнинг учтадан ортиқ молини хатлаб

юрган Давлатбеков шундай килса... Турдини бугун албатта тутиш керак!

Холбек ёндан ошиб, Турдининг олдидан кирқиб чикмоқчи эди.

— Отлиқни пиёда қувиб бўладими? — деди Аваз. — Кўшга бориб отланиб чиқамиз.

— Сен қоласан, Аваз. Кеч киряпти, Хулкар ёлғиз.

— Суюнбой акага тайинлаб кетамиз. Бу Турдида сиркўлга ўхшаб қолди...

42

Ойкўл қишлоғига қоронки тушган, фақат Ортиқнинг ҳовлиси ёп-ёруғ. Дарвозахонага битта, айвонга иккита юз шамли лампочка осилган. Ичкари уйларда ҳам чироқлар парпираиди. Дастурхон тузалган хона деворига айиқ териси шундай килиб осилганки, орқа оёғи гиламга тегиб туради-ю тумшуғи шифтта яқинлашиб боради. Сал силжиса шифтта ўрмалаб чиқиб кетадигандек...

Суюма ошхонадан уйга, уйдан ҳовлидаги ўчоққа зир югуриб зиёфат тайёрлайди. Ундаги асабийлик болаларига ҳам ўтган. Кичиклари дам-бадам ғашлик қилиб йиғлашади. Суюма ичкари уйдаги меҳмонларга овозини эшиттирмасликка тиришиб, катта болаларини қарғайди:

— Хой, кирилиб кеттурлар, укаларингта қарасаларинг-чи!.. Хе, оғзингдан қонинг келтур, мунча чириллайсан... Жувонмарг бўлгурлар, бошимга битган бало бўлдиларинг!.. Хой, ер ютгур!..

Айиқ териси осилган уйда зиёфат столининг юкори томонида Давлатбеков тоғ пистасидан чакиб еб ўтирипти. Унинг ёнида қўнғир китель кийган, қалин сочи оқара бошлаган семиз киши бор. Район тергов идорасининг масъул ходимларидан бири бўлган бу одам Давлатбековнинг қадрдони. Бугун шанба оқшоми бир дам олиб кетишга келган.

Столдаги конъяклар орасида иккита уч литрли шиша қимизга тўлиб, оппоқ бўлиб кўринади. Радиолада айланётган пластинка «Феруз»ни айтапти.

Ортиқ меҳмонларга бир пиёладан қимиз қуйиб узатди:

— Бошқалар келгунча ичиб турингизлар, Усмонжон ака, иштаҳани очади.

Қора китель кийган семиз киши қимизни бир кўтаришда ичди-ю пишиллаб:

— Дуруст, — деди. — Қайнатангиз Исмат бобонинг зиёфатида кўп бўлганмиз. Лекин сиз ундан ҳам оширадиганга ўхшайсиз.

— Устозидан ўзмаган шогирднинг қулоги кесилсин! — деб кулди Ортиқ.

Давлатбеков ўйчан эди. Соатига қараб кўйди. Мансуров келиши керак, лекин дараги йўқ. Давлатбеков унинг аччиқ-чучук гапларини кўпда ўзига олмас, «Директор бўлгандан кейин гапиради-да» дер, Мансуров буюрган ишни қилиб, ўзини унга яхши кўрсатишга ҳаракат қиласади. Бугун у Мансуров билан тил топишишга яна бир уриниб кўрмоқчи, ҳозир шунинг йўлларини ўйлаяпти. «Қуриб кетгун хотини ҳам ишлар эканда, икковининг ойлиги билан онасининг пенсияси тўрт юздан ошар экан, биттагина боласи бор, шунинг учун кўзи тўқ, — дерди Давлатбеков Мансуровни ичида жеркиб. — Лекин бир кун эмас бир кун ноилож ейдику. Ўзи емаса, бошқаларга ҳам едирмайди. Бунга ким чидайди? Хар иштаҳаси зўрлар борки, битта курортига бир «Волга»нинг пули етмайди. Мансуров ё шуларга едириб, ўзи ҳам ейди, ё арзимаган бир баҳона билан ҳайдалади. Бугун сал боши қизигандан шуни тушунтириб кўйиш керак».

— Усмонжон aka, очилиброқ ўтилинг, — деди Ортиқ. — Ё яхши кўрган ащулангизни кўйиб берайми?

— Бўлса нега кўймайсиз, баччагарни...

— Э, ҳозир-да!

«Феруз» тугамасдан Ортиқ бошқа пластинкани кўйди.

Давлатбеков яхши кўрган куйининг оҳангига тебранар эди:

«Яна ўйнайлик, яна қулайлик...
Иқболимиз ёрқин экан, даврон сурайлик...
Иқболимиз ёрқин экан, даврон сурайлик.»

* * *

Турди Ортиқ буюрган қўйни отга ўнгариб тоғдан шошилмай тушиб келмоқда эди. Маслаҳатга биноан, Турди одамларнинг кўзига ташланмаслиги ва қишлоққа хуфтонда етиб бориши керак. У олиб келадиган қўйни Ортиқ меҳмонлар жўнагунча сўйдириб, нимталаб, машиналарининг бағажнигига солиб юбормоқчи.

Турдининг олдидан қирқиб чиқиш учун нариги сойдан от чоптириб келаётган Холбек билан Аваз қўй ўнгар-

ган отликни қош қорайганда узокдан кўриб колишиди.
Холбек бунинг Турди эканини сезиб:

- Тезрок! — деди Авазга ва отига қамчи урди.
- Холбек, шонгма! — деб Аваз отининг жиловини тортди. — Маслаҳат бор, Холбек!
- Э, хозир маслаҳат қиладиган пайтми!
- Шошма ахир! Уриб майиб қилсанг, аввал сени қамайди. Унинг сувдан қуруқ чикиши осон бўлади.
- Нима қил дейсан бўлмаса?
- Қишлоққа етганча қўйиб берайлик. Кўпчиликнинг олдида сири очилсин. Қара, хуржундаги нимталарга қаноат қилмай, яна битта қўйни ўнгариб кетяпти.
- Беш қўлини оғзига тиққан бу ғаламис!
- Ана шуни одамлар бир кўриб қўйисин дейман-да.
- Кошиб қутулиб кетса-чи? Қишлоқнинг жин кўчаси кўп.
- Шу ёғини ўйлаб олишимиз керак. Мана бундай панадан юрайлик, бери кел...

* * *

Коронгиди Ойқўлга кириб келаётган «газик» ўнқирчүнқирларда силкинганда ёруғи гоҳ осмонга санчилар, гоҳ ерга урилар эди. Катта йўл мактабхона ёнидан чапга бурилди. Фара ёруғи оқланган деворни, қатор деразаларни пайпаслаб ўтди-да, йўл четида турган қиз билан ўйтитни ёритди. Мансуров Замоналини таниб, ҳайдовчига:

- Тўхтатинг-чи, — деди.

Машина Замоналидан ўтиб тўхтади. Мансуров эшикни очиб ерга тушунча Замонали билан қиз ҳам етиб келишди:

- Ийби? Чўлпонхонми? — деб, машинадан баланд бўйли қотма бир жувон тушиди-да, Чўлпонхон билан кучоқлашиб кетди.

- Вой, Сабохон опа, сизни кўрадиган кун ҳам бор экан-а!

- Давлатбековнинг бўлимига аққол келмайман деган эдим, ўртоқ Мансуров қўймадилар. Бо келдим.

- Зап қилибсиз-да, Сабохон опа, — деди Чўлпоний. — Жуда ўрнингиз билиниб қолган эди.

Замонали ҳам Сабоҳат билан қувониб кўришиди. Сабоҳат ундан ҳол-ахвол сўраган эди, Замонали ҳазиллашиб, тожикча талаффуз билан:

- Ёмон йўқ, — деди.

Сабоҳатхон ўзининг ўтган йили машхур бўлган бу иборасини эслаб хандон ташлаб кулди-да, ҳазилга ҳазил билан жавоб бергиси келди. Машина ёруғида Замоналиниг соқоли ўсиб қолганини кўриб:

— Саққолингиз баланд бўлипту, — деди.

Яна кулишди.

Чўлпонойининг қўлида арча баргидан тикин қилинган қизил қимиз кади бор эди. У Сабоҳатхон билан кўришаёттандан силлиқ қимиз кади сирғаниб оғзи пастта караб қолган, Чўлпоной ўзи уни сезмас эди.

— Ийби, тўкилади! — деб Сабоҳатхон қимиз кадининг оғзини юкори кўтарди.

— Тўкиладиган нарсаси йўқ, опа, — деб кулди Чўлпоной. — Ортиқ Қамбаров яна қимиз бердирмай қўйди.

Уларниг гапларига мийигидан кулиб, жим турган Мансуров энди Замоналига қаради-ю:

— Нега бердирмайди? — деди.

— Мен сўрасам «мехмонларга керак» дейди.

— Мехмонлар бутун келяпти-ку, — деди Чўлпоной.

— У киши беш кундан бери бердирмайди. Айиқ отиб келганларидан бери яна дағдагалари зўр.

Мансуров Чўлпонойининг сил бўлганини, қимизни врачлар дориликка буюрганини билар эди.

— Сабоҳатхон, — деди. — Эртадан бошлиб қимизни сиз тақсимлайсиз.

— Зоотехникнинг вазифасига қимиз тақсимлаш кирмаса ҳам, мен шу Чўлпоной учун хўп дейман, ўртоқ директор.

— Ўтган йили турган хонангиз ҳали ҳам бўш, — деди Чўлпоной унга. — Нарсаларингизни олиб келганмисиз?

Ҳайдовчи йигит машинадан иккита чамадон кўтариб тушди.

— Тезроқ жойлашинг, — деди Мансуров. — Сиз ҳам зиёфатта борасиз.

— Айтмаган жойга мен қандоқ бораман, ўртоқ Мансуров?

— Қамбаровга буюрсақ, ўзи келиб айтиб боради.

Қизлар кетишгандан кейин Мансуров Замоналиниг билагидан олди-ю:

— Хўш, — деди. — Таклифларингиз амалга ошяпти. Мен кеча Тошкентда эдим. Фаллага зътибор зўр. «Ҳам пахта, ҳам дон» деган шиор бор. Энди Ойкўлда ҳам фаллакор бригада тузсак дейман...

- Ниҳоят!..
- Ха, лекин чорванинг туёғи ҳам ошади. Ойкўлга яна беш-олти сурув қўй берсак керак.
- Хисор зотидан бўлса эди...
- Майли, Ойкўлга иложи борича хисор зотидан хиллаб берамиз. Энди сиз менга бир нарсани айтинг: шу ишнинг ҳаммасини Ортиқ Қамбаров эплай олармикин?
- Ўзингиздан қолар гап йўқ...
- Эплай олмайди. Лекин ким эплайди? Ортиқнинг укаси Авазми? Мен у билан гаплашган эдим. Ўтовни олишга борганда. Акасининг ўрнига бўлишдан тортиндими... Кўндиrolмадим.
- Аваз бунақа ишни сўймайди. Уни бош чўпон қилиб қўйиш мумкин.
- Ўзи ҳам шундай деди. Кейин Аваз сизни кўрсатди.

— Бригадирликка-я? — ажабланди Замонали.

Хўжалик марказида каттагина ойлик олиб ишлайдиган олий маълумотли мутахассиснинг қишлоққа келиб бригадир бўлиши фавқулодда гап эди. Четдан қараганда, бу Замонали учун ютқизиқ бўлиб кўриниши мумкин эди.

Аммо Мансуровнинг бошқа бир режаси бор эди. У Замоналини Давлатбековнинг ўрнига бўлим бошлиги қилиб кўтармоқчи эди. Шунда ечилмай ётган кўп чигалликлар тезроқ ечилиши мумкин эди.

Аммо бошқарма бошлиги Фиёсиддинов ҳали ҳам Давлатбековни суюб келмоқда эди.

Энди агар Замонали Ойкўлда ишни яхши йўлга қўйиб тажриба орттирса, келгусида Мансуров уни Давлатбековнинг ўрнига қўйишга астойдил ҳаракат қилмоқчи эди.

Мансуров ҳали бу режасини Замоналига айтольмас эди. Лекин унинг бригадирликка «хўп» дейишини жуда истарди.

— Биз сизнинг шунча таклифларингизни қабул қилдик, энди сиз бизнинг битта таклифимизга хўп десангиз, яхши бўлар эди.

— Муталлиб Мансурович, мен сиз билан табелчи бўлиб ишлашга ҳам розиману лекин Давлатбековнинг бўлимида ишлашга юрагим бетламайди.

- Сиз мен билан ишлайсиз.
- Ортиқ Қамбаров нима бўлади?
- Ўзига яраша иш топиб берамиз. Эҳтимол, экспедитор бўлар...

— Бечора, «мартабам кўтарилади» деб сизга зиёфат тайёрлаётиди...

— Мен унинг овчилигини хурмат қилиб бораётиман, — деб Мансуров машниасига чиқди.

— Жавобини эртага айтасиз, — деди Замоналига. — Камбаровнинг уйи каёқда? Ҳайдовчига тушунтириб қўйинг.

* * *

Нариги кўчада бирдан тўпалон кўтарилди. Кимдир томга чикиб, бутун қишлоқ эшигадиган овоз билан бақириди:

— Ортиқ ака! Замонали! Қаёқдасизлар? Ўғри тутилди!

Замонали Холбекнинг овозини таниб югуриб кетди. Директорнинг «газик»и унинг кетидан борар эди.

Кишлоқнинг нариги четидан Ортиқ чопиб чиқди.

Овоз келган кўчада Турди кўй ўнгариб турар, Аваз пиёда бўлиб, у мингандан юганидан маҳкам ушлаб олган эди. Бир четда Норбой ота Аваз билан Холбекнинг отини ушлаб турарди. Безгак тутгандай титраётган Турди юганни Авазнинг кўлидан тортиб олишга уриниб:

— Кўйвор! — деди. — Бу қўйни Ортиқ аканг сўрган, ҳозир менга қўшилиб қўлга тушади.

— Ёлғон!.. Ҳаммани булғамоқчисан сен иблис!

Турди ўнгартган қўйини Авазнинг устига ағдариб ташлади-ю отига қамчи босди. Юган узилиб кетди. Авазнинг бир қўлига Турдининг этаги чалиниб қолди. Шундан ушлаб уни пастга тортиди. Томдан сакраб тушган Холбек ерга гурсиллаб қулаган қўйга қараб чопди.

Қамчи еган отнинг юқорига сакраши ва чакмоннинг этагидан тутган Авазнинг пастга тортиши билан айил хам узилиб кетди. Турди эгар ва хуржун билан бирга ерга йиқилди. Ўрнидан турмокчи бўлиб талваса қилас экан, ётган жойида Авазни сўкди:

— Хотинингни алами шунчами?!

Аваз унинг бошини қайириб кўча тупроғига босди.

— Хотинимни тилингта олма, иблис! Тилдан айриласан!!

Турди оғзига кирган тупроқни туфлаб, бўғилиб:

— Кўйвор! — деди ва яна тупроқ туфлади: — Кўйвор! Ўлдим!!

Аваз уни чакмонининг елкасидан олиб бир силтаб тортиди-ю ўрнидан турғазди.

Мутолищдан чиқкан «газик»нинг чироғи каршидан чопиб келаётган Ортиқка тушди. Турди юзига илашган тупроқни чакмонининг этаги билан артмоқда эди.

Холбек қўйнинг оёгини ечиб ўрнидан турғазмоқчи бўлди. Лекин қўй отдан қулаганда бели синган экан, ўрнидан туролмади.

Норбой ота Турдига қўлини пахса килиб қичқириди:

— Шу жониворнинг уволи урсин сени! Атайлаб ташлаб юбординг-а!

Кўркиб довдираган Турди пойма-пой жавоб берарди.

— Ортиқ аканинг қўйи бу! Ана, ўзи айтсан!

Замонали ва Ортиқ уларнинг олдига бир вақтда етиб келишди. Директорнинг машинаси нарироқда тўхтади-ю Мансуров ерга сакраб тушди. Одам тўплана бошлади.

Малина фараси ҳалойикнинг ўртасида турган қўйни, Аваз, Холбек, Ортиқ ва Турдини яхши ёритар эди. Замонали қўйнинг қулоғини одамларга кўрсатиб:

— Мана сирғанинг изи! — деди. — Давлатнинг қўйи бу!

Турди Ортиқка ёрдам сўраб қаради. Ортиқ, қўйнинг устига энгашиб:

— Қани? — деди. — Мен ҳам бир қўйни қўзилигида энлаб қўйган эдим. Ўша эн бўлиши мумкин.

— Сизнинг энлаган қўйингиз совхознинг сурувига нима қилиб юрипти ўзи? — сўради Мансуров.

Ортиқ сўз тополмай колди.

— Э, бу хўжаликнинг қўйи! — деди Норбой ота. — Мен бу жониворларни ўзим катта қилганман, танийман!

— Сизнинг қўзингиз ўтмаслашиб қолган, адапаётган бўлсангиз керак, Норбой ота! — деди Ортиқ.

Аваз акасидан ҳайрон эди, нега Турдини ёқламоқчи бўлади?

— Холбек, терини ерга ёз, — деди Аваз. Холбек белига қистирилган терини ерга ўйди. Аваз Турдининг хуржунидаги нимталарни терининг устига ағдарди.

— Караб қўйинг, — деди Аваз акасига. — Турдининг хуржунидаги нимталарни терининг устига ағдарди.

— Караб қўйинг, — деди Аваз акасига. — Турди бу қўйни Холбекнинг сурувидан ўғирлаб сўйган. Итқирганнинг жиласига, корга яшириб юриб, энди, мана, уйига олиб келаётган экан. Фовур бўлиб кетди. Бир неча киши бирдан Турдини сўка бошлади.

Халойикка Қамбар ота ҳам келиб қўшилди. Том босидан болалар, девордан аёллар мўралаб қаарар эди.

Тўпалон катта бўлаётганини сезган Давлатбеков ва кўнғир китель кийган семиз меҳмон хам келишди, ҳалойиқни ёриб ўтиб ўртага киришди.

Ортиқ энди Турдини ёқлай олмай қолди. Унинг баднафслигидан ғазабланиб:

— Ўғри! — деди. — Ойкўлга иснод келтирдинг! — Ортиқ терговчига юзланди. Гап қўпайса, сир очилиши мумкин эди. Терговчи эса синашта одам. — Бу ўғрини тезроқ олиш керак!

Турдининг онаси Ҳожар кампир чопиб келди-ю ўғлини қучоқлади:

— Болагинам, булар сени тутиб бериб, ўзлари кутублиб кетмоқчи!

— Чучварани хом санабсиз! — деди Турди Ортиққа. Сўнг директорга юзланди: — Менинг сурувимда Қамбаровнинг ўн саккизта яширикча қўйи бор. Биттасини айик ўлдириб кетганда ўрнига буни олган! Шанба куни келтириб бер деган!

Ҳалойиқ гувиллай бошлади.

— Муттаҳам! — деб Ортиқ Турдига хезланди. — Ҳаммасини ўзинг қилгансан! Сирғасини ўзинг алмаштиргансан!

— Демак, сиз буни билгансиз? — деди Мансуров.

— Хе, булар балони билади, ҳаммаси бир ҳаромтомоқ! — қичқирди Норбой ота.

— Бу ёқда қўй учтадан ошса тортиб олади, ўзлари ўнталаб яшириб бокади!

Орқадан кимдир ўзини қоронғига олиб қичқирди:

— Турдининг сурувида Давлатбековнинг ҳам яширикча қўйлари бордир. Текширилсин!

Давлатбеков бир чўчиб тушди, мўйлови асабий силкиниб, овоз келган томонга интилди. Турдининг ёнидан ўтар экан, унинг билагини киши билмас қисиб қўйди. «Айтма, куткариб оламан» деган маънони Турди тушунди ва дадилланиб бошини кўтарди.

Давлатбеков дағдаға қилиб сўради:

— Панада туриб ифво қилаётган ким? Қани ўртага чиқ-чи! Нима исботинг бор? Исботинг бўлмаса, тухмат учун қамаласан! Қани, чик!

Давлатбеков билан олишиш осон эмас эди. Ҳалиги гапни айтган одам кўрқиб чиқмади.

Ортиқ жаҳл устида сир бериб қўйганини Давлатбековдаги усталикка қараб билди. Ҳовлисида ёнаётган чироқлар, радиолада «даврон сурайлик» деб айланәётган

пластиинка ва шунча мөхнат қилиб тайёрланган зиёфат бирдан эсига тушиб, гүё чакмок бўлиб чакнади. У кўчада қип-яланғоч тургандай, ҳалиги чакмок ёруғи уни шарманда қилиб кўрсатгандай бўлди. Бу оқшомдан кутган умидлари чил-чил синди. Ортиқ титраб ва йиғламсираб, шу чакмоқни бошлаб келган Авазга чексиз бир нафрат билан тикилди:

— Сен, туғишган укам, охири мени йиқитиб юзимга оёқ қўйдинг-а! Энди кўнглинг жойига тушгандир? Ота, ўғелингиз энди муродига етгандир?!

Фовур бирдан босилди. Одамлар энди Қамбар ота билан Авазга кўз тикилди.

Қамбар отанинг юзлари ўнгиб кетган. Уятдан қалқиб турган кўзларини ўғилларидан олиб қочди. Ҳамма сукут сақлайди.

— Дада, мен акамни тутиб бераман деб ўйлаган эмас эдим. — Авазнинг товуши титгарди. — Биз ўғрини сазои киламиз десак, бу одам ўзи қўшилиб ўтирипти.

Қамбар ота энди Авазнинг юзига қаради. Мадад излаб қаради. Ўғлига эмас, отасига ҳасрат қилган кишидай кўзлари ёшланиб гапириди:

— Мен нима дейман, болам, икковинг ҳам жигарбандимсан. — Қамбар та Ортиққа қараб армон қилиб деди:

— Мен сени тўғри йўлга сололмадим. Кучим етмади. «Укам юзимга оёқ қўйди» дейсан. Ўзинг-чи? Гап бешолтита қўйда эмас. Мол одамни топмайди, одам молни топади. Сен шу одамларнинг қайси ёмон кунига ярадинг? Шу қора кўзларни, шу ҳамқишлоқларингни, шу укангни сен ўзингдан бездирдинг-ку... Энди мен нима қиласай?..

Қамбар ота соқолига оқиб тушган кўз ёшини кўрсатмаслик учун орқага бурилди. Халойиқ унга индамай йўл берди. Қамбар ота секин тўпдан чиқиб кетди.

Одамлар яна нимадир бўлишини кутиб жим туришар, фақат девор тагида Норбой ота ушлаб турган отлар депсинар эди.

— Сиз Аваздан нолийсиз, — деди Холбек Ортиққа ачиниб кўз ташларкан, — ҳамтовоқларингиз сизни нима қўйга согланини билмайсиз!

— Қайси ҳамтовоқларим?

— Директор борган куни Турдилар эллиқдан ортиқ қўйни ажратиб бошқа сурувга яширган эди. Шунинг ўн саккизтаси сизники бўлса, қолганлари ўртоқ Давлатбековники эмасмикин?

— Ёлрон! — деди Турди ва Давлатбековга эгасига содик итдек бир қараб олди: — Унта кўй ҳам сенинг кўзингга элликта бўлиб кўринади! Отангта торттансан!

— Муттхахам! — деб Холбек Турдига тацланди. Давлатбеков уни қўлидан тутиб қолди ва:

— Сен ўзинг нега мени ифво қилиб юрибсан? — деди.

— Иғвоми, чинми, текшириб кўрса билинади, — деди Аваз Мансуровга. Сўнг отининг тизгинини Норбой отанинг қўлидан олди-да, узангига оёқ қўйди. Мансуров уни тўхтатмоқчи эди, юзидаги тундликни кўриб индамади.

Давлатбеков юрагида талваса, Итқиргандаги Эшмурот акани ва ўша сурувдаги қўйларни қандай қуткаришни ўйлади. Кечаси кимни юборса экан? Ортиқ тамом бўлди... Йўқ, Ортиқ бориб, ўзининг қўйларини ҳам яшираса, «Турди тухмат қилди» деб қутулиб кетиши мумкин. Давлатбеков гарангсиб турган Ортиққа тикилиб, «маҳкам бўл, ҳечкиси йўқ» дегандай кўз қисиб қўйди.

Аммо у ўйлаган нарса Мансуровнинг кўнглидан ҳам ўтган эди. Холбек Авазнинг кетидан тоққа жўнамоқчи бўлаётганда Мансуров уни тўхтатди:

— Сиз шошманг, Ортиқ Камбаров бригадирлиқдан бўшатилади. Замонали Сайфиддинов, ҳозирча бу иш сизга юкланди. Дарҳол отланингу мана бу йигит билан бирга, — Мансуров Холбекни кўрсатди, — ўша сурувга боринг, ортиқча қўйлар кечаси у ёқ-бу ёқ бўлмасин. Эрталаб ревизия чиқади.

Халойиқ ҳаяжон билан яна бир гувиллаб олди. Давлатбеков сесканиб кетди.

— Отангизга раҳмат, ўртоқ Мансуров, — деди Норбой ота, — Давлатбековнинг ҳам кўзини очадиганга ўхшайсиз!

Бу гапни маъқулловчи ғовур Давлатбековнинг устига совуқ сув куйгандай бўлди. У бирдан ҳушёр тортди:

— Менинг кўзим очиқ, Норбой ота! — деди у ўзини дадил тутиб. Факат овози одатдагидан заифроқ эшитилди: — Ревизияни эрталаб ўзим эргаштириб чиқаман. Текшириш ўтказилса жуда яхши, менинг тоғда яшириқча кўйим йўқлигини аниқлаб беради. Ана унда бу ердаги тухматчиларнинг кўзини очиб кўйиш менга тан!

«Нимасига ишонади? — таажжуб билан ўйланди Мансуров. — Ё бирга чиқиб ревизияни алдайман деб ўйладими? Кўрамиз!».

Замонали кечаси Итқирганга келиб, Эшмурот ака билан бирга ётди. Қишлоқда бўлган гапларни айтиб бериб, Эшмурот акага мумкин қадар яхши гапирган эди:

— Давлатбеков ҳам жонимга теккан, — деди кекса чўпон. — Бир эмас қирқ бешта қўй, ҳали ундан япир, ҳали бундан яшири...

Замонали шу билан масала ҳал бўлди деб ўйлади.

Аммо тонг отиб, тушга яқин Давлатбековнинг ўзи ревизияни бошлаб келганда, Эшмурот акани унинг салобати боса бошлади.

Ревизия составида бошқармадан Фиёсиддинов юборган бир инспектор йигит, зоотехник қиз Сабоҳат ва Мансуровнинг ўзи бор эди.

Осмонни булат қоплаб олган, чангта ўхшаш майдада ёмғир шамолда пуркалиб ёғиб тураган эди. Ёз ҳавоси деб юпқа кийиниб чиққанлар совқотиб ёмғирпана жой кидиришарди. Кўк диагональ китель кийган Давлатбеков ёмғирни сезмагандай шошилмай қўйларни санар, ревизияга ҳаммадан ортиқ жон куйдираётганга ўхшарди. Унга сайин Эшмурот ака Давлатбековдан ҳайикарди.

Сурувдан етмиш саккиз қўй ошиқ чиқди. Булардан ўн саккизтаси Ортиқники, ўн учтаси Турди билан Эшмурот аканинг ўзиники, искитаси қайси бир район хизматчисиники эди. Эшмурот ака бунинг ҳаммасини айтди-ю колган қирқ беш қўй кимникилигини айтмай туриб олди.

Давлатбеков ўзини шундай осойишта тутар ва Эшмурот акага шундай ҳокимона кўз ташлар эдики, бечора чол:

— Мен билмайман, — деб минғиллади. — Турди бош чўпон. Турди билади.

Турдини кечаси терговчи машинага солиб районга олиб кетган эди. «Давлатбеков мени тезда куткариб олади», — деб хибсга унча кўрқмай тушган Турди ҳам сурувда Давлатбековнинг қўйлари борлигини яширган эди.

— Эшмурот ака, сиз нимадан мунчада қўрқасиз? — деди Замонали.

— Мен саводсиз одамман... Мен...

— Шошманг, кечаси менга «Давлатбековнинг қирқ бешта қўйи бор» демаган эдингизми?

— Уйдирма гап. — Давлатбеков мумкин қадар осойишта гапирар эди: — Эшмурот ака, сиз ундей демаган сиз. Бу сурувда менинг битта ҳам қўйим йўқ.

- Шу аниқ гапми? — деди Мансуров унинг кўзла-рига тикилиб. Давлатбеков унинг кўзларига мижжа қоқмай қаради-да:
- Албатта! — деди.
- «Кўз ҳам алдар экан-а!» — деди Замонали ўзи-ча...
- Нима қиласиз? — деб Мансуров Сабоҳатхонга қаради.
- Эгаси яширинган кўй — ҳаром йўл билан орти-рилган бўлади, — деди Сабоҳатхон. — Мен бу сурувни бултур кўрганимда майда-чуйда дурагай кўйлар бунчалик кўп эмас эди. Биласиз, битта катта хисорий кўйга бунақа майдасидан иккитасини беради...

Тилла тишли инспектор йигитни Фиёсиддинов Давлатбековга ёрдамга юборган эди. Ҳозир унинг тишлари лабида акс этиб, кинояли кулимсиради.

— Хўш, сиз ўртоқ Давлатбековни шунака қилганлардан демоқчимисиз?

— Ҳозирча бундай дейишга исботимиз йўқ, — деди Мансуров. — Нима бўлганда ҳам, бу эгасиз кўйлар давлатнинг ҳаки. Тўғрими, ўртоқ Давлатбеков?

Давлатбеков елкасини қисди:

— Анигини билмагунча бир нарса дейиш қийин.

Мансуров Сабоҳатхон билан Замоналига юзланди:

— Акт ёзинглар. Эгасиз кўйларни совхозга ўтказа-миз.

Қирқ беш кўйдан бирваракайига ажраб қолиш хавфи Давлатбековнинг ичини куйдириб, елкасидан тутун чи-қариб юборгандай бўлди.

— Бунга бизнинг нима ҳаққимиз бор? — деди у. — Ўртоқ Мансуров, сиз директор бўлсангиз ҳам, хукумат эмассиз. Хусусий кўйларни давлат ихтиёрига олиш хукуматнинг иши.

— Демак, бу хусусий кўй эканлигини биласиз?

— Биламан, чунки сирғаси йўқ, ҳисобда йўқ. Эшму-рот ака, дурустрок эсланг, бу Шодмон билан... Раҳим-бердининг кўйи эмасмикан?

Шодмон дегани Давлатбековга қариндош, Раҳимберди эса унинг гапидан чиқмайдиган ювош бир ишчи эди. Замонали шуни эслади, Давлатбеков кўйларни ўшаларнинг номига ўтказиб қутулиб кетмоқчи эканини сезди.

— Ўртоқ Давлатбеков, менинг раҳматли отам билан бирга жамоа тузиб, бойларни бадарга қилган экансизлар... Шу эсингиздами?

— Ха, мен бутун ёшлигимни ҳукуматга фидо қилганиман. Сув келса симириб, төг келса кемирганман!

— Энди хозирги бу ахволни ўша вақтларга бир солиштириб кўринг-а! Бойлар ҳам ортиқча қўйларини шу тоғларга қочириб яшириб юрганми? Ўшалар ҳам тўпилиси тор келганда «бу қўйларнинг ўнтаси палончи батракники, бештаси палончи камбағалники» деб, ҳалқнинг қанотига яширинишга уринмаганми?

— Ўртоқлар, эшитиб қўйинглар! — деди Давлатбеков Мансуров билан инспекторга. — Сиёсий шабқўрнинг гапини билиб қўйинглар, гувоҳ бўласизлар! Боймуштумзўр яна пайдо бўлган деяити бу!

— Пайдо бўлган эмас, сиздақаларни қўйиб берса пайдо бўлиши мумкин демоқчиман!

— Мен? Мен-а?

— Ха, сиз! Бурноғи йили битта «Волга» билан, «Победа» машинангиз бор эди. Биттасини сотишга мажбур бўлдингиз. Шахарда ҳам ҳовлингиз бор эди, бир амаллаб жиянингизнинг номига...

— Ҳусумат гап бу! Сен бола, учта тиррақи эчкингни конунга биноан олдирган эдинг, шунинг алами ҳаммаси!

— Бу менинг эсимда йўқ эди, яхши эслатдингиз, ўртоқ Давлатбеков. Ўшанда сиз ҳақиқатан ҳусуматта борган эдингиз. Лекин мен ўз молимни «меники» деган эдим. Ортиғини давлатта сотиб, пулини олган эдим. Ҳозир сиз кирқ бешта қўйингизни «меники» деёлмайсиз. Десангиз оёғингиз осмондан келади. Шунинг учун ҳукумат текинга олса ҳам аламингизни ичингизга ютиб жим турасиз. Баттар бўлинг!

Мансуров билан Сабоҳатхон атайлаб индашмас, Замонали жуда боплагандага секин кулиб қўйишар эди. Инспектор йигит безовталаниб, ўртага гап қўшмоқчи бўлар, лекин Давлатбеков унга сўз бермас эди.

— Сен ҳукумат учун нима қилисанки, мунча оғзингни тўлдириб гапирасан. Биз ҳукумат учун жон бериб, жон олганимизда этагингнинг орқасини тушиб юрган бола эдинг!

— Майли, сиз осмону мен ер бўлганимда ҳам, — деди Замонали, — ҳозир шу топда сиз мендан қўрқасиз, шунча молим бор деб мақтанолмайсиз, тиззангиз қалтираб, бойлигингизни яширасиз!

— Меники эмас булар!

— Ха, ана, — деди Замонали қулиб. — Директоримизга минг раҳматки, ҳаромхўрларни ҳалол одамлардан

кўрқадиган қилиб қўйипти! Хусусий мулкка хирс қўйтганларнинг шу хирсини «бичиб» турипти!

Мансуров Замоналига қараб «бўш келмайсан-е» дегандай қилиб қулди.

Давлатбеков ўзини босмоқчи бўлар, лекин босолмас эди.

— Сиз ёзиб олинг бу инволарни! — дерди у инспекторга қараб. — Менга қанчалик тухмат килишларини бошқармадагилар билмайди ҳали!

— Ҳақиқатан сизни кўп одам ҳали билмайди, — деди Замонали. — Лекин...

— Бас, энди, — деб инспектор йигит Замоналига ўшиклирди. — Ортиқча гапнинг кераги йўқ!

— Наҳотки шу гаплар ортиқча бўлса! — деб Замонали Мансуровга юзланди.

— Бу гап ортиқча бўлса, — деди Мансуров инспекторга, — сиз бошқа бир нарсага жавоб беринг-чи. Мана шу яйловларда қанча жамоалар чорвадан бой бўлган экан, қанча одамлар тоғ этагида ғалла экиб, боғ қилиб, беҳисоб даромадлар олган экан. Давлатбековга ўхшаган одамлар бошлиқ бўлгандан бери, нега шу даромадлар йўқолиб кетди? Нега бу ажойиб жойлар фойда ўрнига зарар келтирадиган бўлиб қолди?

— Бунинг сабаби кўп, — тутитилб-тутилиб гап бошлади инспектор. — Ташибилотчилик масалалари, ғоявий тарбия...

— Ундан ҳам олдин, — деди Мансуров, — ҳалолликни айтинг, жонкуярлиқдан, инсонпарварлиқдан гапи-ринг!

— Агар биз ҳалол ишласак, беҳисоб бойликлар берган бу табиат яна беради. Бу бойликларнинг баракасини учиралигани ҳаромхўрлар бўлса, пайини қирқамиз ҳаммасининг! Биз ҳаромхўрларнинг зарари қанчалик кўп томонлама эканини баъзан дуруст ўйлаб қўрмаймиз. Булар қишлоқларни обод қилишу одамларнинг файратини, маданиятини ошириш ўрнига, нуқул шахсий бойлик билан баланд мартабани ўйласа... Биттани ўзлари тўкиб-сочиб еганда, ютани бошқаларга тўкиб-сочиб едирса... Барака қоладими? Яна ҳаромхўрлар ўзларини оқлайдиган «назария» ҳам топишган: ойлик билан яшаб бўлмас эмиш, шунинг учун «емай» иложлари йўқ эмиш! Миллион-миллион ишчилар, дехқонлар ойлик билан яшайди. Мингминглаб муаллимлар, врачлар ойлик билан яшайди. Булар нега қаноат қилолмайди? Буларнинг шохи борми?

Бу гаплардан Давлатбеков дархол ўзига керакли бир «хулоса» чиқарди:

— Ўртотк Мансуров, сиз айтган одамлар бошқа! — деди. — Буни биладиган катталар бор!

— Майли, гапни бошқармада давом этказамиз, — деди Мансурв. — Сабоҳатхон, ортиқча қўйларнинг ҳаммасига акт тузинг. Эгаси чиқмаганларини тегишли идоралар хўжаликка ўтказиб беради.

Энди инспектор йигит ҳам Давлатбековни ёқлашдан ийманиб жим бўлиб қолди. Давлатбеков «бу қўйлар палончиларники» деб бошқаларни ўртага солишга ҳам юраги бетламади. Мансуровнинг авзойи шу бўлса, «сиз нега давлатнинг сурувига бирорларнинг қўйини қўштириб қўйган эдингиз?» деб сиртмоқ ташлайди-ю тутиб олади. Ўзимники деса-ку, тамом бўлади. Бирдан-бир йўл — «меники эмас» деб, тониб туриш эди. Қамоқдаги Турди бир нарса деса, ёлғонга чиқариш қийин эмас. Эшмурот чол ўжар одам, бир марта «билмайман» дегандан кейин, иккинчи бўйнига олмайди. Кейин Давлатбеков бир йўлини топиб, уни яна бураб қўяди. Нарёқда Ортиқ бор. Лекин у ҳам дамини чиқарса, қамалишини билади...

Мансуров сурувни оралаб кетди. Сабоҳатхон билан Замонали ортиқча қўйларни халлашга тушди. Шундай сара қўйлар... Ҳар бирини ҳозир бозорда юз эллик сўмдан олади.

Давлатбеков шунча қўйдан ажрашини жуда аниқ хис қилди-ю ўттиз икки тиши баравар сугурилаётгандай вужуди қакшаб кетди. Сўнг Мансуров билан Замоналига адоватли кўз ташлаб: «Ўлмасам, — деди, — сенларнинг йиқилганларингни ҳам кўрарман. Ўшанда кирқ беш қўйимнинг ҳар биттасини бурунларингдан сугуриб оламан!»

* * *

Эгасиз қўйларни давлат ихтиёрига олиш масаласи совхоз марказида бир неча кун дув-дув гап бўлиб юрди. «Давлатбековники экан, тонипти» деган овоза бошқармaga ҳам етиб борди. Давлатбеков ундан олдин Фиёсиддиновнинг кабинетига кирган, «Мансуров мени кеткизib, ўрнимга Сайфиддиновни қўйиш учун шу извога карсак чаляпти» деган эди. Бир эмас кирқ беш қўйдан воз кечиш осон иш эмас эди. Давлатбеков шунча бойлиқдан маҳрум бўлиб қараб турадиган одам эмаслигини Фиёсид-

динов яхши билар эди. Шунинг учун қўйлар уники эмаслигига ишонди. У Воҳидовга, Воҳидов Мансуровга кўнғироқ килди:

— Қўйларни хўжаликга ўтказиб олаверинг, сиздан нима кетипти? — деди. — Давлатбеков масаласига келганда... гап фактат унинг ошиқча қўйларида эмас. Умуман... гап кўп. Кейин гаплашармиз.

44

Тоғлар лоқайд бир улуғворлик билан сукут саклашар ва бағридаги одамларнинг яхши-ёмон ишларига тилисиз гувоҳ бўлиб туришар эди.

Холбек ҳали ҳам уйларига боришга юзи чидамай тоғда юрар эди. Бироқ энди тоғда учраган ҳамкишлоплари нинг гапларида, муносабатларида ўзига нисбатан илиқ бир ўзгариш сезиб, кун сайин кўнгли кўтарилади.

Ўша кечада Аваз иккаласи Турдини боплаб қўлга туширганлари, Давлатбековдай балоҳўр адабини егани, одамлар Ортиқдан қутулгани ҳамманинг оғзидан тушиб мас эди. Бу воқеаларни Жаннатхон эшитса, эҳтимол, Холбекка бўлган илгариги ҳурмати озми-қўпми эсига тушар.

Мана шу тахмин Холбекнинг юрагидаги соғинч ҳиссини кучайтирас, Жаннатхон кўриш истаги кун сайин чида бўлмас даражага чиқиб борар эди.

Буни Суюнбой ака ҳам сезиб юрар эканми, бугун эрталаб:

- Қишлоққа бориб бир ёзилиб кел, — деб қолди.
- Мабодо икки-уч кун келмай кетсан-чи?
- Неча кун келмасанг, кейин мен ҳам шунча кунга кетаман-да.

— Бўпти!

Холбек шу заҳоти отланди, бор пулини чўнтағига солиб, тоғдан тушиб кетди. Ойқўлни четлаб ўтиб, ўша куни районга етиб борди. Унга керакли нарса раймагда йўқ экан. Отини бир танишлариникида қолдирди-да, тунги поездда Тошкентга жўнади...

Эртаси куни кечки пайт оти терга ботган Холбек Ойқўлга кириб келди.

Аёллар тўп-тўп бўлиб даладан қайтмоқда эдилар. Холбек уларнинг орасида кетаётган Жаннатхонни анча беридан таниди-да, отидан тушди.

— Жаннат! — деб чақирди.

Хотин-халаж хаммаси бирдан ўгирилиб қаради. Жаннатхон таниш овоздан бир сесканди, кейин чавкар отини етаклаб гунохкорларча ийманиб турган Холбекнинг юзини кўрди-ю ўзи ҳам ловуллаб қизарди.

Холбек отини етаклаб кела бошлади. Жувонлардан бири Жаннатхонни туртиб:

— Бўш келма! — деб шипшиди.

Киз-жувонлар қикирлаб қулишди-ю Жаннатхоннинг бир ўзини йўлнинг ўртасида қолдириб кетишиди.

Холбек ерга қараб турган хотинига ёндошишга журъат этолмай уч-тўрт қадам нарида тўхтади. Хуржунини отдан олиб ерга қўйди. Ундан матога ўроғлик узун бир нарса олди. Матосини очган эди, сопи садаф билан ишланган чиройли рубоб кечки күёш нурида йилтираб кетди.

Холбек уни хотинига узатди:

— Ма...

Жаннатхон унинг илтижо билан термилган кўзларига қисқа бир назар ташлади-да, ўпкаси тўлиб:

— Олмайман, — деди. — Энди рубобни қўлимга олмайман деганиман... Синиб бўлган ҳаммаси.

— Жаннат, ёки ол, ё рубоб билан менинг бошимга ур, бу ҳам синсину мен ҳам бу ахмок бошдан қутулай!

Жаннатхон унинг бир вақтлар «хиёнат қилсанг, рубобни бошингта ураман, бу ҳам синади, бошинг ҳам кетади» деганини эслади. Сўнг Холбекнинг юзига қараб, ҳозирги гапни ҳам жиддий туриб айтганини сезди. Тўсатдан кулгиси келиб, лабининг бир чети кўтарилди.

Холбек буни кўриб қолди ва Жаннатхонга яқин келди. Кизишиб шивирлади:

— Мен сени яхши кўришимни энди биляпман, Жаннат. Худо урсин агар, сен турганда кўзимга бошқа ҳеч ким кўринмайди.

— Эндими?

— Қандоқ қиласай. Менга муҳаббат нималигини отам ўргатиштими? Ойим айттитими? Опам ибрат кўрсатиштими? Мен Авалзарга қараб... ҳавасим келди!

Жаннатхоннинг киприкларида ёш йилтиради, қўллари рубобни Холбекнинг қўлидан олиб, садафларини сеқин силаб қўйди...

* * *

Исмат бобо айвонда паттиlam устида ош еб, чой ичиб бўлиб, узун бир кекирди-да, доналари йирик қўнгир тасбехни ўтиришга тушди.

Рихси хола дам Холбеклар ўтирган уйга чой кўтариб кирав, дам ҳовлида мол-холга қарап, дам ошхонада козонтовоқ ювар ва хурсандчилигидан чарчаганини билмас эди. Жаннатхон қарашмоқчи бўлиб чиқса, «Жон болам, бугунча эрингнинг олдида ўтири», деб уни ичкарига киргизиб юборар эди.

Бу ҳаммаси Исмат бобонинг ғашини келтирав, лекин у тишини тишига қўйиб, индамай тасбехини шикиллатар эди.

Холбек билан Жаннатхон худди янгидан топишган кўёв-келиндай майнин ва уятчан бўлиб қолган эдилар. Жаннатхоннинг мовий кўзларидан иссиқ бир меҳрнинг тапти уриб тураган эди. Бунчалик бўлишини кутмаган Холбек баҳт туйғусини ичига сиедиролмас эди:

— Жаннат, ота-онанг сенга билиб шундай номни берган экан-да.

— Нимага?

— Ҳозир мен худди жаннатга киргандай бўляпман...

— Шу галингиз учун дўзахга тушманг яна.

— Ишқилиб, дўзахга тушсам ҳам, ўз Жаннатим билан бирга тушай-да.

Айвонда Исмат бобо тасбех ўтиришдан тўхтаб, асабий йўталиб қўйди. Айвонга чиқадиган эшик қия очиқ қолган, кулоги зийрак Исмат бобо ҳамма гапни эшитган эди. Жаннатхон уялиб кетди. Холбек қовоғини солиб ўрнидан турди-да, эшикни зичлаб ёпди.

Рубоб токчада ўзининг илгариги ўрнида тураган эди. Холбек уни олиб, Жаннатхонга тутди:

— Битта чал. Мен қачондан бери овозингни ҳам соғиниб юрибман...

— Ҳозир эмас...

— Нега ахир?

Жаннатхон очиқ деразани кўрсатди:

— Отангиз борида айттолмайман... Кўрқаман...

Исмат бобо яна тасбех ўтиришдан тўхтади. Унинг кўзойнаги ҳам ғазабли йилтираётганга ўхшар эди.

— Отам! — деди Холбек ҳасрат билан. — Менинг кўнглимда нимаики доф бўлса, ҳаммаси отамдан ўтган экан. Тақдир менга нега шундай ота берди экан-а, Жаннат? Нега?!

Эшик шараклаб очилди. Исмат бобо остоноада туриб:

— Ҳой, нонтепки! — деди. — Мен сени одам қиласман деб шу кўйга тушдиму энди сен мендан ор киладиган бўлиб қолдингми! Ўзингда орият бўлса, қаллиғингни

тортиб олган ўша Авазга бориб сифинармидинг! Сенда уят бўлса, хотинингта шунака гаплар гапиравмидинг?!

— Сиз-чи, ота? Сиз айвонда ўз ўёлингизга айроқчи бўлиб ўтиришдан нега уялмайсиз?

— Тилинг кесилсин, ота безори! Поччангни шарманда қилиб тутиб бериб, опантни зор йиғлаттанинг оз бўлса, энди хотинингта ашула ҳам айттири!..

— Илгари қилган айроқчиликларингиз етмасмиди, ота?!

Исмат бобо бор овози билан бакириб, Холбекни оғзига олиб бўлмайдиган сўзлар билан сўка бошлади.

Рихси хола қўли ҳўллигича ошхонадан чопиб келди-ю Исмат бобони айвонга қараб тортид:

— Бас! Бас!..

— Мен «оқ» қиласман бунака ўғилни!

— «Оқ» қиласдан отанинг кўнгли оқ бўлади, — деди Рихси хола.— Сизнинг кўнглингиз қора! Сизнинг кўзингиз кўр эмас, виждонингиз кўр, инсофингиз кўр!

Исмат бобо энди кампирини сўкиб кетди:

— Йўқол бу уйдан манжалаки!..

— Ўзинг йўқол! — деди Рихси хола. — Кўзи ожиз деб аяган сари ҳаво бойлаб кетяпсан, имонсиз! Мен сендан нима яхши кун қўрибман? Бор ўша суйган куёвингнига!

Исмат бобонинг титроқ қўлидан тасбехи учиб кетдида, устун тагига тушиб, илонга ўхшаб кулча бўлиб қолди.

Исмат бобо ҳассасини дўкиллатиб, сўкина-сўкина Ортиқникига ўтиб кетди.

Холбек билан Жаннатхоннинг бояги бахтиёрлигидан асар ҳам қолмаган эди. Рихси хола уларга қараб туриб:

— Холбекжон, — деди. — Бу уйда яйраб юролмайсан. Опангнинг уйи ҳам ҳозир гурбатхона. Хотинингни тоқقا олиб чик. Бир-икки кун ёзилиб келсин. Хулкар ўртоғи ҳам зерикиб юргандир. Олиб бор!

— Сиз-чи, ойи?

— Менинг тақдирим шу экан, болам. Мен кўрмаганга яраша энди сенлар кўринглар. Сенларнинг бахтларингни кўрсам, шу ўзи менга етади. Жаннатхон, олиб чик рубобингни. Тоғда чаласан. Қани, коронги тушмасдан жўнанглар...

Жаннатхон Холбекка бир қараб олди-да:

— Ойижон, — деди. — Бугун сиз билан қолайлик. Эртага эрталаб борсак борармиз...

Кутилмагандада Рихси холанинг кўнгли юмшади-ю ўкириб йиғлаб юборди:

— Болаларим, бутун умрим шу эр билан ўтиб адо бўлди, болаларим!..

45

Ортиқ гиласам тўшалган уйда, ойнаванд шкаф қаршисига айик терисини ёйиб, ўқ тешган жойларини кўздан кечирмоқда эди. Суюма айикнинг битта тирноини беш яшар ўғлининг ёқасига ирим килиб тикар эди. Бола бурнини чуқаламоқчи бўлиб кўлини кўтартган эди, онаси:

— Бирпас жим тур, жувонмарг! — деб жеркиди.

Ортиқ ишдан тушгандан бери кўзлари киртайиб, бурни гўё узунлашиб қолтан. У Турдига кўшилиб қамалишдан жуда кўрккан эди. Йўқ, хайрият, ҳалиги таниш терговчи ёрдам берди. Кўйининг сирғасини Турди ўзи Ортиқдан бемаслаҳат алмаштиргани бўйнига кўйилди. Ортиқ яшириқча кўйларини заготовка нархида давлатта тошириди. Бироқ ҳалқ олдида шарманда бўлгани ва ишдан олингани ҳам унга жуда оғир жазо эди. Энди келажаги нима бўлишини билмай мунгайиб ўтирипти. Суюма унга:

— Отангиздан бирор маслаҳат чиқадими? — деди.

Қамбар ота боя келиб, ўғли билан икки соатча гапиришиб ўтирган, бу фалокатлар унинг «оқбилак» бўлиб қолганидан, Аваздай оддий ишчи бўлишга бўйни ёр бермаганидан эканини тушунтиришга ҳаракат қилган эди.

— Машина ҳайдашни биласан, кил, трактор ҳайда, кузги буғдой эммоқчи бўлишяпти, кўрмагандай бўлиб кетасан, — деди.

Ортиқ хотинига шуни киноя билан айтиб берди.

— Вой, ўлай! — деди Суюма ҳам зарҳарханда қилиб.

— Энди келиб-келиб ўша Замонали тирранчанинг қўлида тракторчи бўлиб ишлайсизми? Бундан мардикорлик яхши эмасми?

Шу гапнинг устига Исмат бобо хассаси билан эшикни очиб йиғлаб кириб келди:

— Ортиқжон! Суюмахон! Энди менинг сизлардан бошқа фарзандим йўқ! Холбекни «оқ» қилдим! Она-бала мени қувди!

Ортиқ ўрнидан туриб, қайнатасини енгидан олди-да, айик терисини босгани қўймай, юқорига ўтказди.

— Шунча нурбат озмиди, ота! — деди. — Уришиб нима килар эдингиз?

— Кандок қиласай, Оргиқон, жувонмарг Холбек сенинг уканға ўхшаб одамгарчиликдан чикиб кетяпти! Сенга тұғаноқ солған-ку шулар эди! Энди келиб бир оғиз узр айтса, ўладими! Суюма опасидан күңгил сұраса, жин урадими! Йўқ, бу ҳам нуқул хотингаси билан пи-чир-пичир киласы, «ашула айтиб бер» дейди.

— Безбет! — ғижинди Суюма. — Биз бу ерда нима ахволда ўтирибмизу унинг күнгли ашула тилармиш!

Исмат бобо күёви учун қанчалик куйишни Ортиқ ҳозир яна бир марта сезди. Башқалар Ортиқни минг хил мақомга солиб ёмонлаётганды Исмат бобо уни қандай бўлса шундай сужди, ўз ўғлидан ҳам зиёд кўради... Ортиқ шуни ўйлади-ю энди қайнатасига раҳми келди.

— Қувган бўлса қайтиб борманг, — деди. — Шу ерда тураверинг.

Исмат бобо йиғлаб ва бурнини тортиб:

— Ортиқон, энди менинг сендан бўлак ўғлим йўқ! — деди. — Ойқўлнинг сувларига тупур! Кетамиз бу ердан.

— Қаёққа?

Исмат бобо қўлига тегиб кетган айик терисининг бир четини пайпаслаб кўрди.

— Сирдарё бўйида менинг бир эски қадрдоним бор, — деди. — Мана шунақа нарсаларга жуда ишқибоз, — Исмат бобо айик терисини силаб қўйди: — Шуни совға килиб олиб борсак... Халиги ошнам пахта пунктида ишлайди. Сени тарозибон килиб қўйса ҳам нонинг бутуннада.

— Дайробойи қовунлари ширин бўлади, — деди Суюма, оғзи сув очиб.

Ортиқ ўйланиб қолди. Бу ердаги тўполонлар ҳали бери босилмайди. Турди қамоқда, Давлатбеков нотинч. Ортиқ ҳозирча қутулгани билан, кейин бирор ишқаллик чиқиб қолиши ҳеч гап эмас. Ундан кўра бу ердагиларнинг кўзидан йирокда бўлгани яхши.

У айик терисини тахлаб тутди-да, эртаси куни аzonлаб Исмат бобони мотоциклиниг коляскасига ўтқазиб, Сирдарё бўйларига йўл олди.

46

Санам хола челяк кўтариб булоқдан сув олиб келаётганды энди тонг ёришган, Ойқўл ҳали жимгина ухлаб ётар эди.

Ортиқнинг ғамими, тоғдаги болаларининг ўйими, қари-

ликми — Санам хола жуда эрта турадиган бўлиб қолган эди.

Бир вакт тонг сукутини бузиб, узоқда мотоцикл пат-патлади. Санам хола Ортиқни эслаб, чelагини ерга қўйди, бу ёққа бурилармикин деб кутди.

Йўқ, кайнатасини коляскасига соглан Ортиқ нарёқка бурилиб, қишлоқдан чиқиб кетди. Она-онаси билан хайрлашиш, улардан оқ йўл тилаш эсига ҳам келмади...

Санам хола узоқлашиб кетаёттан мотоциклнинг ўзини кўрмаса ҳам, товушини танир эди. Бу товуш сўнгандан Санам холанинг кўнглида ҳам бир нарса сўнгандай бўлди. Ортиқقا негадир рахми келиб, маъюс бўлиб қолди. Сўнг чelагини кўтариб, секин-аста йўлга ту shedi.

Чавкар от мингандек Холбек қаршидан чиқиб келди. Эгарининг ортига — отнинг сағрисига кўрпача тўшалган. Ҳайитта отлангандай яхши кийинган Жаннатхон от билан ёнма-ён юриб келяпти. Қадам олиши жуда кувноқ.

Санам хола ҳайрон бўлиб тўхтади. Холбек отдан тушиб, унга елкасини бериб кўришди. Жаннатхон бир кунга тоққа Хулкар билан ёзилиб келганини кетаётганини айтди.

— Берадиган нарсангиз, ё саломингиз бўлса, мана, — деди Холбек, — биз Авазларга элтиб топширамиз.

Холбек Авазларни шундай бир илиқ туйфу билан тилга олар эдики, Санам хола бирдан бу илиқликни ўз қалбида ҳам сезиб, дили равшан тортди.

Аваз билан ёвлашиб, уни ҳатто ўлдирадиган бўлиб юрган Холбек энди унга шунчалик эл бўлипти, Авазларга ихлос кўйиб, хотини билан ҳам шунчалик тил топишти. «Болалигига ҳам айттар эдим-а! — ўйланди Санам хола, Аваздан фахр килиб ва ўзини ҳам мақтагиси келиб. — Шу ўғлим аломат бўлади дер эдим. Билиб айтган эканман-да. Хотини ҳам ўхшатмасдан учратмаган!».

Санам хола тўсатдан ўғли билан келинини қаттиқ соғинганини хис қилди.

— Жаннатхон, эргага қайтсанг, Хулкарни ҳам олиб қайт, — деди.

— Xўп.

Эр-хотин тоққа қараб кетишид-ю Санам хола энди сув тўла чelакларини тетик кўтариб, шаҳдам қадамлар билан ҳовлиларига келди. Ҳовлида ҳамма нарса илгариgidагу фақат узун қилиб курилган ўрмак йўқ. Санам

хола паттиламини тўкиб ва тикиб бўлиб, айвонга ёйиб кўйипти.

Тўққиз хил рангда товланаётган бу ажойиб гиламни Санам хола ўғилларига атаган. Бир қанча вақт у гиламни Тошкентдаги катта ўғлини ўйлаб тўкиди. Кейин Ортиқ сал кўнглини юмшатганда, гиламни унга ҳадя қилиб, Суюма билан ярашиб олишни ҳам ўйлади. Хулкар бўёқ, жун ва пул олиб келиб бериб, Санам холани аввалги гаплари учун уялтиргандан кейин унинг Авазларга кўнгли оғди.

Хозир ҳам Санам хола катта ўғлини ўйлаб, «пули кўп, сотиб олар», деди. Суюманинг эса бир эмас иккита паттилами бор эди.

Санам хола паттиламни кўтариб, Авазларнинг бўш ётган хоналарига олиб кирди-да, шолчанинг устидан бир тўшаб қўрди. Рангдан вассали шифтга, тахмонга ёпилган сўзанага бу гилам жуда ярашиб тушди.

«Тураверсин! — деди Санам хола ичида, — Хулкар келганда буни қўриб, у ҳам мендай бир эсанкирасин, бир қасдимни олай!».

* * *

Эрта кузакда тоғ чўққиларига биринчи қор тушди. Арчалар тагидаги ўт-ўланлар тонгти қировлардан йилтираб қолди. Кўйлар қишлоқ этагидаги ангорларга¹ қайтди.

Хулкар тоғда нордон қорақандларга ўч бўлиб юрганинг сабаби кейинроқ маълум бўлди: бошқоронғилик экан. Аваз уни уйга, ойисининг олдига олиб келиб қўйди-ю мактабни битирган йигитчалардан бирини ёрдамчи чўпон қилиб олди.

Хулкар ҳозир сут фермасида табелчи.

Ойкўлнинг текис томлари устида телевизор антенналари пайдо бўлган. Уларнинг биринчиси Замоналиларнинг томига қурилган эди: августнинг охиirlарида Замонали билан Чўллонойнинг никоҳ тўйлари бўлганда ёру дўстлари уларга телевизор тақдим қилишган эди.

Хулкарлар ҳам ҳар куни кеч кирди дегунча ўз уйларидаги телевизорнинг кулогини бурашади. Санам хола «телевизор» дейишга тили келишмай:

— «Ҳаложингирингта» қара, Хулкарой, нега мунча «лип-лип» қилиб қолди? — дейди.

¹ А н г о р — жини ва пичани ўриб-йигиб олинган далалар.

Одамларни қизиқтириб орқасидан эргаштириб кетадиган «халожингир» деган нарсани Санам хола эски эртакларда эшиттан эди. Экран унга худди шу эртакни эслатади.

Балет чиқиб қолса, Санам хола «Вой, ўлмасам!» деб қочиб чиқиб кетади. Лекин баъзи киноларни боладай қизикиб кўради.

Тошкентлик пионерлар ёки олимлар телевизорга чиқиб қолишиша, ёки бирор йигилиш намойиш қилинса, Санам хола экрандан катта ўғлини, Тошкентдаги невараси ва келинини қидира бошлайди. Кўзи яхши ўтмагани учун:

— Ие, ана, қара, қара! — дейди Хулкарга. — Ана у соч қўйган йигит Акмалми?

— Йўқ, ойижон, бошқа одам.

Телевизорда кофта кийган шаҳарлик жувон кўриниб қоса, Санам хола яна:

— Вой, Аваз, келинойинг шекилли, дурустрок қара, — дейди.

Бу ҳам бошқа аёл бўлиб чиқади. Телевизорда кўринган пионерларнинг орасида ҳам тошкентлик невара учрамайди. Санам хола унга сайин хафа бўлади, баъзан ҳатто:

— Ўчиринглар-е! — дейишгача бориб етади.

— Қизиқ экансиз, ойи, — дейди Аваз. — Тошкентда ким қўп, соч қўйган одам қўп. Ҳаммасини чиқараверса, телевизорга одам сифадими, бу ўзи кутичадай нарса...

— Оббо, — деб лабини буради Санам хола, — шу чиқаёттганлардан Акмал акангнинг қаери кам? Ўғли ҳам аълочи. Хотини ҳам катта ишда ишлайди. Бир ойдан бери учовидан бирортасини кўрсатармикин деб кўзим тўрт бўлиб қарайман. Хечки кўрсатса! Ўчиринглар-е, овози қулоғимни тешиб юборди!

Санам хола телевизордан астойдил гина қилар, Аваз билан Хулкар гўё буни «тушунмай» бир-бирига қараб куларди.

47

Аваз энди уйдан хотиржам эди-ю лекин Ортиқ акаси эсига тушганда кўнгли ғаш бўлар эди. Қамбар ота ҳам, Аваз ҳам уни қишлоқда олиб қолишолмади. Ортиқ бола-чақасини ва қайнатасини олиб дарё бўйига қўчиб кетди.

Ўз ўрнида қолган Давлатбеков ҳозир муроса йўлига ўтиб олган. Замоналига ҳам, Авазга ҳам мумкин кадар яхши муомала қиласи. Токқа келиб кетган журналист йигит Аваз билан Ҳулкар тўғрисида очерк ёзган, иккенинг расмини ҳам бостириб чиқарган экан. Ўша газетани Давлатбеков ўзи Ойкўлга олиб келиб ҳаммага кўрсатди. Аваз хўжалик марказига тушганда баъзан нотаниш одамлар ҳам уни бир-бирига кўрсатиб, қизиқиб қарашганини сезади. Бундан гоҳ ўнгайсизланади, гоҳ юраги фахрга тўлиб, оёғи ердан бир газ кўтарилиб кетаётгандай бўлади.

Замонали бир куни шуни сезиб:

- Сен Давлатбековга хушёр бўл, Аваз, бу одам бизга ҳам мослашишга харакат қилияпти, — деди.
- Нима бўлганда ҳам, эгилган бошни қилич кесмайди.
- Тўғри-ку, лекин бу одам эгилганда ҳам печақдай бировга ўралиб эгилади.

«Печак ўзидан баландроқ нарсага ўралади-ку, мен далада юрган бир чўпон бўлсан, Давлатбеков менинг нимамга мослашади?» деб, Аваз ўзича ҳайрон бўлар эди.

Бугун у қўйларини қишлоқ этагидаги текисликда ёйиб юрган эди, яна Давлатбеков отини йўргалатиб келиб колди.

— Суюнчи бер, хўжалик бўйича биринчиликни олдинг! — деб қувониб гап бошлиди. — Саккиз-тўққиз ойлик қўзиларнинг вазни ҳеч қайси сурувда сеникичалик баланд эмас. Роса семиртирган экансанлар. Дирикция ҳам шунга яраша устама мукофот белгилади. Ишинг «беш!». Келаси ҳафта район чорвадорларининг кенгаши бўлади. Шунда чиқиб тажрибангни гапириб берасан. Манзурон тайинлаб юборди.

Бу гаплар Авазнинг кўнглидаги фурур, фахр туйғуларини ошириб-тоширад, айни вақтда, Давлатбеков уни юмишоқ бир нарса билан ўраб-чирмаб олаётгандай, кўнглини безовта қиласи.

- Мен ҳали кенгашга тушадиган иш қилганим йўқ, Усмон ака. Қўйинг, хотиржамроқ юрай.
- Хотиржам юрмай, нима, бирон нарсадан хавотиринг борми?.
- Газетада бир марта чиқдик, бўлди-да.
- Э, у газета чиқканинг ҳали боши-боши. Вилоятдаги муҳбирлар «Тошкентлик журналист илиб кетипти,

биз бехабар қолипмиз» деб бугун менинг олдимга келишди. Сени мақтаб яна бир дунё факт бердим. Кенгашгача босилиб чикса керак.

Аваз бундан қувониши ўрнига алланечук ташвишланаар эди:

— Очигини айтсам, кейинги пайтда мен бунча кўтаркўттар килаётганингизга... тушунолмай хайронман.

Давлатбеков унинг кўнглидан ўтган нарсани сезди.

— Мен ҳам очигини айта қолай, — деди. — Рост, мен сени илгари суймас эдим. Лекин Турдига ишониб ёмон панд едим. Ахмок, ўғри, қилмишига яраша камалиб, жазосини тортиб ётипти. Сен.. асфальтни тешиб чиқкан гиёхларни кўрганмисан? Ўсаёттан одам ҳам шундай бўларкан. Мен асфальт бўлиб йўлингни тўсганимда ҳам, сен бир жойимдан тешиб чикасан. Ундан кўра ўзим сента ён босганим яхши эмасми? Сен машхур бўлсанг, кишлоФингнинг юзи ёруғ бўлади, хўжалигимиzinинг номи чиқади. Бунинг нимаси ёмон?

Аваз очиқласига айтилган бу гапларга эътиroz қилолмай қолди. Давлатбеков унга кенгащда сўзлайдиган нуткини пишишиб олишда ёрдам берадиган, у йўғида сурувга қарашиб туриш учун Норбой отани юборадиган бўлиб кетди.

* * *

Ялтираган паркет полга нағалли этик пошналари шақшук этиб урилади. Накшинкор фойе юзлари яилов офтобида қорайиб пишган чорвадорлар билан тўлиб бораётиди. Катта кенгликларда ўзларини кўйиб бериб гаплашишга ўргангандан чўпонлар бу ерда ҳам баланд овоз билан сўйлашишади, қаҳ-қаҳ уриб кулишади.

Сахнага ўтиладиган йўлакнинг эшиги олдида район раҳбарлари давра тортиб туришипти. Уларнинг орасида Давлатбеков ҳам бор. Аваз бир тўп таниш чўпонлар билан улардан берироқда турган эди, Давлатбеков уни имлаб чакириб қолди.

Аваз нағалли этиги паркетда тойиб кетишидан кўркқандай эҳтиёт билан юриб уларга яқинлашди. Давлатбеков катталарнig ҳар бирига алоҳида хурмат билан мурожаат қилиб:

— Кобилжон ака, ўртоқ Воҳидов, рекордчи чўпонимиз мана шу, — деб Авазни танитди.

Авазнинг кўнглида кишини ҳовлиқтирадиган бир фурур кўзгалди, у ўзини осмонда юргандай ҳис қилди.

Фиёсiddинов унинг кизарган юзига ва забардаст гавдасига караб, буйруқ охангидা деди:

— Энди бу ёини ҳам пухта қилинг, йигит. Мажбуриятни каттароқ олаверинг, ёрдам берамиз.

— Раҳмат.

Абдуманноп Воҳидов Авазга мулойимлик билан маслаҳат берди:

— Биздан қандай талабларингиз бўлса, буни ҳам айтишингиз мумкин.

— Хўп.

Воҳидовнинг сўзлари ҳам, гап охангига ҳам Фиёсiddиновнинг ғашини келтирди шекилли, юзини нариги томонга бурди.

— Кани, юр, — деб шипшиди Давлатбеков Авазга. — Нутқингни сал пишишиб ол.

Улар клубнинг бўшрок бир хонасига кирап эканлар, Аваз ичиб яхши кайф килган одамдай, атрофдаги ҳамма нарсага ёқимли бир ховур орқали қарап эди. Давлатбеков унга гап уқтира бошлиди:

— «Бизнинг бешинчи бўлим чорвадорлари» деб бошлайсан. Фамхўрлик катта бўлаётганини айтасан.

Аваз унинг нуқул ўз бўлимини олдинга чиқармоқчи бўлаётганини сезди. Аммо бу хозир унга Давлатбековдаги беозор бир заифлик бўлиб кўринди. «Заиф одам менга суюнса, нега итариб ташлашим керак?» деб ўйладида, кулиб:

— Маъкул, — деди.

— Иложи бўлса, қишлоғингта бу йил электр олиб борганимизни, сенга синтетик ўтов берганимизни ҳам айт. Охирида мажбурият оласан: келаси йилда ҳар юз совлиқдан бир юзу кирктадан кўзи...

Аваз энди сал сергакланди:

— Шошманг. Ҳисор совликларидан мен бунча кўзи ололмайман. Қоракўл қўйлари бўлса бошқа гап эди.

— Фиёсiddинов «ёрдам берамиз» деди. Сен «хўп» деявер. Оласан.

— Ололмасам-чи?

— Ололмасанг ҳам шу гап хозир керак. Бошқалар ибрат олиб эргашади.

— Хўп, буни яна ўйлаб кўраман, — деди Аваз.

У хозир Давлатбеков билан баҳслалишиб ўтиришни истамас, умуман, бу одамнинг олдидан тезроқ нари кеткиси келар эди.

У фойега қайтиб чиқиб, одамларнинг орасидан Замо-

налини қидирди. Унинг эшикдан залга кириб кетганини кўриб, Аваз кетидан бораётган эди, бугунги газетани очиб кўраётган таниш чўпонлар учраб қолишиди.

— Э, Қамбаров, «эрийдиган» бўлипсан-ку! — деб, унинг вилоят газетасида илфор чорвадорлар қаторида чиқкан суратини кўрсатишиди.

Сурат тагига «Аваз Қамбаров ҳар юз совликдан бир юз ўттизгадан қўзи олган, кўзиларнинг тирик вазнини эллик беш килогача етказган» деб ёзилган эди.

Чўпонлардан бири буни Авазга ўқиб берди.

Яна бири:

— Шу ростми? — деб ишонкирамай сўради.

Аваз газетани ўзи ўқиб кўрди-ю юраги «шиғ» этиб кетди.

Давлатбеков унинг ҳар юз қўзисига ўнтадан қўшган, уларнинг вазнини ҳам ошириб кўрсатган, мухбир шуни ёзиб чиқкан эди.

Боя Давлатбеков айтган «рекордчи чўпон» деган сўзлар энди Авазга «ёлғончи чўпон» дегандай эшитилиб кетди. У газетани қўтарганча тез орқасига қайтди. Киршига қўнғироқ чалинаётганда Давлатбековни эшикнинг олдидан топди. Бор-будини олдирган одамдай қути учиб:

— Сиз мени нима қилиб қўйдингиз? — деди.

Давлатбеков сурат тагидаги рақамларни ўқиб совук-конлик билан кулимсиради:

— Хечкиси йўқ. Мухбирлар доим бир оз ошириб кўрсатишни яхши кўради.

— Тошкентдан келгани ҳаммасини тўғри ёзган эди.

Бунга сиз...

— Э, сен мунча ташвиш тортма! Хеч ким билмайди.

Ўзинг билдириб қўймасанг бўлди.

— Эртага бориб санаб кўришса-чи?

— Тўғрилаймиз. Менга ишонавер... Қани, юр, ҳамма кириб бўлди. Юр...

Давлатбеков уни билагидан олди. Аваз билагини бўшатиб бошқа эшикка қараб кетди.

Зал нурга чўмган. Президиум столида гуллар. Орқада байроқлар. Ҳамма ёқ тантанали тусда. Боягина ўзидан-ўзи фахрланиб, осмонда учиб юрган Аваз энди ер ёрилса киргудек бўлади, танишлардан ўзини олиб қочади.

— Аваз! Бу ёққа...

Аваз ўтирилиб Замоналини кўрди, унга дардини айтиши мумкинлигини ўйлаб, хиёл енгил тортди. Замона-

лининг ёнидаги бўш ўринга бориб ўтирас экан, газетани кўрсатиб:

— Ўқидингми? — деди.

Ҳали президиумга одам чикмаган, залда ғовур. Аваз шу ғовурда воқеани секин айтиб берган эди, Замоналининг ҳам кайфи учиб кетди.

— Жуда чатоқ бўлипти-ку! Бу ҳали қишлоқка етиб борса...

— Шарманда бўлдинг деявер! Юз йигирматадан қўзи олган одам Норбой ота-ю Давлатбеков унинг хизматини менга бериб, яна ўнгдан ошириб кўрсатилти.

Президиумга раҳбарлар чикқач, залда ғовур босилди. Фиёсiddинов қисқача нутқ сўзлаб, кенгашни очди, сўнг президиум сайлашга киришилди.

Аваз ўзи билан ўзи бўлиб ўтирас, қулогига хеч нарса кирмас эди. Фақат президиумга сайланганлар қаторида «Палон хўжалик, палон бўлимнинг рекордчи чўпони Аваз Қамбаров» дейилганда сесканиб кетди. Бу қийноқлар оздай, энди у президиумга чикиб, фахрий ўринда сазойи бўлиб ўтирадими?

Сайлаганлар юкорига таклиф қилинганда Аваз залдан чикиб кетмоқчи бўлди.

— Қаёқка? — деб, Замонали унинг кетидан турди.

— Қишлоқка.

— Қочиб кетасанми?.. Багтар бўлади! Ундан кўра сўз беришса чикиб гапир. Айб сенда эмас-ку!

Атрофдан одамлар икковига ҳайрон бўлиб қараёттаганини Аваз энди сезди. Замоналининг «Айб сенда эмас-ку» деган гапида қандайдир умид учқунлагандай бўлди. У президиумга чикиб, кейинги ўринлардан бирига, пана-рок жойга ўтиреди.

Мансуров ҳам президиумда ўтирган экан, Авазга ўгирилиб:

— Ҳа, ўртоқ чўпон, сурат чиқипти-ку, нега мунча машқингиз паст? — деди секин.

Ҳазиломуз гапиришига қараганда суратнинг тагидаги рақамларни ҳали ўқимаган.

Аваз унга гапнинг учини чиқармоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган эди, кенгашига раислик қилаёган Фиёсiddинов орқага қараб, ўқрайиб, «сўзлашилмасин» дегандай қилди.

Кенгаш катта бир салобат билан ўтмоқда эди. Докладда ва нутқларда тилга олинган масалалар жуда улкан туюлар, бунинг таъсирида Авазга ўзининг ҳозирги ҳолати янада аянчли кўринар эди.

Бунинг устига нотиқлардан бири «палон бўлимнинг машхур чўпони Аваз Қамбаров палондай ютуқларга эришилти, биз ибрат олишимиз керак» деб, ҳалиги ракамларни айтиб қолди-ю!.. Авазни совуқ тер босди.

Олдинги қаторлардан бирида ўтирган Давлатбеков эса, ўз бўлимнинг мактаганидан юзи яшнаб, кўзлари қувонч билан ялтиради. Аваз унинг савлат тўкиб ўтирганини кўриб, «хечкиси йўқ, тўғрилаймиз» деганини эслади. Семиз кўзиларни соттириб, бирига иккита ориғини олдириб тўғрилатадими? Бошқа йўли йўқ! «Турдидан панд едим, энди сенга ён босаман» дегани, «Турдининг ўрнига сени ҳамтоворқ қилиб оламан» дегани экан-да. Бунинг кўлига тушган одам соғ чиқмайди. Ортиқ акасини ҳам ёмон йўлга бошлаганларнинг бири шу эмасми? Аваз унинг мақтовига учеб бу ёгини дуруст ўйламаган экан-да! Энди унга ҳамтоворқ бўлса, Давлатбеков истаган пайтда қўй сўйиб бериши керак бўлади. Ковундай сўйиладиган кўйларнинг ўрнини тўлдириш учун яна ҳаром йўл қидиради...

Авазнинг бояги паришон туйфулари энди бир жойга тўпланиб, Давлатбековга карши нафрат кўзгай бошлади. Бу нафрат унга куч ва дадиллик берар эди...

Бир вақт раислик қилувчи унга сўз берди. Мухташам залда Авазга ўзининг исми алланечук жуда беўхшов эшитилди. Ўрнидан тураётганда кўнглида қандайдир кўркув пайдо бўлди. Нотекис қадамлар билан минбарга томон борар экан, бири қизиқиб, бири ниманидир кутиб, хайриҳоҳлик билан караб турган кўзларни кўрди. Замоналининг «сенда айб йўқ-ку!» деган сўzlари эсига тушиди. Назарида уни йўқ қиласидиган ҳам, бор қиласидиган ҳам мана шу қўпчилик эди...

Ҳалиги газета ҳали ҳам буқланган холича кўлида турганини Аваз минбарга чиққанда сезди. Намсиз лабларини тили билан ялаб ўзини босишга тиришиб:

— Ўртоқлар, — деди, — чўпоннинг меҳнатини шунчалик азизлаб, бизга фамхўрлик қилаётган кишиларга раҳмат... Мен... менга «ўз тажрибангдан гапир» дейишди. Бу ерда биздан тажрибалироқ, биздан хизмати зўрроқ чўпонлар чорва илмини яхши тушунтириб берди. Мен шуларнинг гапига қўшиламан, ҳамма биладиган нарсаларни айтиб ўтирмайман... Кўп одам билмайдиган, ҳозир мени тегирмон тошидай эзаётган бир нарсани ўртага ташламокчиман...

Зал жимжит бўлиб қолди. Фақат Давлатбеков безовта бир қимирлаб олди. Президиумдагилар ҳам бошли-

рини минбар томонга буришди. Мансуров ҳайрон. Вохидов қизиқкан. Фиёсiddинов сергакланган. Аваз қўлидаги газетани титроқ кўллари билан яна бир буклади. «Балога қоласан!» деди ички бир овоз. Аваз ўзига-ўзи далда бериб ичиди: «Сендан олса чўпонлик таёғини олади-да, нимадан мунча қўркасан!» деди. Сўнг бор гапни айтиб берди. Давлатбеков газетани адаштириб, Авазни кўзбўя-мачилик билан рекордчи чўпонга айлантирганини эшигган одамлар бирдан говур қилишди, зал силкиниб кетгандай бўлди. Кулги товушлари эшитилди. Давлатбеков сакраб ўрнидан турди-ю, Фиёсiddиновга қараб:

— Хусумат бор бу гапда, муҳбирнинг хатосини менга тўнкайтп! — деди.

Кенгашларда мана шунака фавқулодда тўкнашувлар бўлишини жуда ёмон кўрадиган Фиёсiddинов «лов» этиб қизарди. Авазга қаҳр билан тикилиб:

— Сизга минбар шунака гаплар учун берилганми-ди? — деди. — Мақсадингиз нима ўзи?

— Мақсадимни хозир айтаман. Шу кенгаш яхши чорвадорларнинг ишларини юзага чиқариб, бошқаларга намуна қилиб кўрсатиш учун бўляптими? Биз сидқидилдан ишлаб ҳар юз совлиқнинг юз йигирмадан кўзисини шунчалик семиртириб берганимиз ҳам осон иш эмас. Мана, чўпонлар ўтирипти, айтсин, агар ҳамма сурувлар шундай бўлса, бизнинг хўжалигимиз энг илгор хўжалик бўлар эди.

Мансуров президиумдан минбар томонга бўй чўзиб:

— Тўғри! — деди.

Залдан ҳам маъқулловчи товушлар эшитилди. Аваз дадилланди.

— Энди шу яхши натижанинг ёнига яна ўнтадан йўқ қўзини қўшиб кўрсатиб, мени ёлғончи қилиш нима керак эди? Мен бу ёлғон билан кимга ибрат бўла оламан? Битта-иккита одамни алдаган билан, элни алдаб бўладими? Одамлар ҳамма нарсани билади! Шуни ўртоқ Давлатбековга айтсам, «тўғрилаймиз» дейди. Буни тўғрилаш учун мен эгри бўлишпим керак, одамлар алданиши керак, давлат зарар кўриши керак. Мен тушунолмай қолдим: бу ҳаммаси нима учун қилинади? Давлатбековга ўхшаган одамларнинг яхши кўриниши-ю мартабаси ортиши учунми?

Сўнгти гап Фиёсiddиновга ҳам тегиб кетди. Унинг чаккасидаи яра изи корайиб, кўзлари қисилди. У Авазга ўшқирди:

— Бас! Давлатбековдан ўч олмоқчи бўлсангиз, бошқа жойда олинг! Кенгашни бузманг! Тушинг минбардан!

Залдан Замоналининг хитоби эшитилди:

— Нега тушади?! Гапирсин!

Кўғчилик ҳам шуни истар эди.

Фиёсиддиновнинг ёнида ўтирган Абдуманноп Воҳидов Авазга юзланиб:

— Давом этинг, — деди. — Биз кенгашни парад килиб ўтказмоқчи эмасмиз. Танқид ҳам керак.

Фиёсиддинов залнинг авзойини кўриб индай олмади. Аваз энди унга қараб ётифи билан гапирди:

— Ўртоқ Фиёсиддинов, сиз катта одамсиз, районимизга кўп меҳнатингиз сингтану лекин нукул Давлатбековни қўллаб-кувватлашингиз кишини ҳайрон колдиради. Мен шу одам тўғрисидаги рост гапни айтсан нега қасд олиш бўлиб кўринади? Одамлар қасд олгиси келганда ростини айтиб, бошқа вақтда бир-бирининг айбини яшириб юрса... оқибати нима бўлади? Ахир бу Давлатбеков нимага кўл урса сирти ялтирок, ичи қалтироқ бўлиб чиқади. «Маданият» десангиз «хўжа кўрсинга» лекция ўтказади. Қанча ҳаракатлар билан қишлоққа электр олиб борилса, шунга ҳам «мендан кетгунча, эгасига еткунча» деб қарайди. «Чўпоннинг яхши ишини юзага чиқар» дейилса, бунга ҳам, мана, ёлроң аралаштириб ўтирипти. Ҳамма иши омонат! Ҳаммасини иши битиб, эшаги лойдан ўтишига мослайди... Нима, биз икки кунлик омонат чайла кураётимизми?

— Абадий турадиган жамият куряпимиз! — деб гап кўшиди Воҳидов. — Сиз тўғри айтасиз, ўртоқ Қамбаров. Биз шу улур бинонинг ҳар бир ғиштини умрбод турадиган қилиб, заррача ҳам қаллобликни яқинига йўлатмай, энг ҳалол, энг покиза қўллар билан кўйишимиз керак.

Фиёсиддинов қовогини солиб индамай ўтирас ва залдагиларнинг бошлари оша орқадаги кинобуджанинг тўрт бурчак тешикларига қарап эди.

— Ундей бўлса, — деди Аваз Воҳидовнинг сўзига жавобан, — «мажбуриятни каттароқ олинг, ёрдам берамиз» дейишган эди... Хўп, мен ҳам қўзини хозиргидан кўпроқ олинига сўз бераман. Лекин менинг бундан ҳамма катта мажбуриятим — ҳалол бўлиш, элу юртга виждан билан хизмат қилиш. Мана шу мажбуриятни бажарища ҳам ёрдам беришларингизни сўрайман.

Аваз минбардан тушар экан, залнинг бир четидан бошланган қарсак ҳамма қаторларга ёйилди-ю, президи-

умга ҳам чикди. Боя Авазни ёзигерга киргизиб юборгудай бўлган зилу замбил нарсани қарсак чалаётган қўллар унинг елкасидан олиб ташлагандай туолар ва ғалати бир енгиллик берар эди...

* * *

Шу кентга шундай кейин Давлатбеков хўжаликда узоқ ишлай олмади. Фиёсiddинов «мухбир ҳам текширмай ёзитти» деб, айнинг бир қисмини унга юклаб, Давлатбековни қаттиқ ҳайфсан билан олиб қолди-ю бирор кеч кузда Абдуманноп Воҳидов биринчи секретарликка мўлжалланаётгани маълум бўлди.

Давлатбеков бунинг дарагини эшитиб, қизиқ бир иш қилди.

«Замонали Сайфиддиновнинг парткомга ёзигерган таклифларини мен илгари тушунмаган эканман, Ойкўл билан бизнинг қишлоқни зўрлаб бирлаштирганлар хақиқатан хато иш қилишган экан, Бодомзор боғдорчилик хўжалигига қўшилсин, мен эски боғларни тиклайман» деб, бошқармага ариза кўтариб борди.

У Замоналини енголмаслигига, Воҳидов районда иш боши бўлса, ахволи янада танглашишига акли етиб шундай килган эди.

Фиёсiddинов ҳам Давлатбековни қутқариб колишнинг шундан бошқа йўли йўқлигини сезиб, аризасини дарҳол кувватлаб чиқди.

Хаддан ортиқ улканлашиб кетган район йил охирига бориб иккига ажралди. Бу ерда Воҳидов биринчи секретари бўлиб қолди-ю қўшини районга Фиёсiddинов биринчи секретарь бўлиб кетди. Кейин Давлатбеков унинг олдига «кўз ёши» қилиб борди. Фиёсiddиновнинг ёрдами билан ўша райондаги жамоалардан бирига ферма мудири бўлиб олди...

48

Қиши ўтиб, яна ёз келди.

Қамбар ота Ойкўлнинг булоги устига қурган шийпон аллақачон битган. Булоқ атрофи цементланиб, соя жойига курсилар ҳам ўрнатилган, сувига келган аёллар ўтириб дам оладиган, ҳангомалашадиган баҳаво жой бўлган... Қишлоқнинг шўх болалари шийпонниг силлиқ устунларига кўнгилларида борини яширикча ёзигерга қамбар ота улгуришган: бир устунга кўк сиёҳ билан: «Қамбар ота

яшасин» деб, иккинчисига кизил қалам билан «Кундуз!!!» деб ёзилган. Хитоблар сони мухаббатнинг кучини билдирса керак...

Бўлим идораси Ойқўлга қўчиб келган ва бултур маданият уйига мўлжаллаб ремонт қилинган бинони эгалланган. Бунинг эвазига Ойқўлда уч юз кишилик камтаргина маданият уйи қуриш учун маблағ ва материал берилган. Қурилишга кишлоқ яхши кўринадиган баландроқ бир жойни танлашиб, пойдеворини ҳам тиклаб қўйишган.

Қамбар ота ҳозир мана шу ерда ишбоши. У тушда қурилишдан қайтаётган эди, иккита тўқли билан битта кал эчкини эшагига боғлаб олган Норбой ота район томондан чиқиб келди.

Кечаки қурун Норбой ота шу молларини бозорга хайдаб кетганини Қамбар ота кўрган эди.

— Ҳа, Норбой ака, ўтмадими? Молнинг бозори чақон деб эшитган эдим-ку.

— Э, оёғини ерга теккизмай айтган нархингизга олиб кетяпти.

— Нега сотмадингиз бўлмаса?

— Иш! — деб Норбой ота эшагини ва унга боғланган эчки-қўйларини тўхтатди. Сўнг воқеани айтиб берди: — Мен буларни сотиб, сигир олмокчи эдим. Ўша ерда бир таниш одам: «Сигир оламан деган одамга хўжалик уч юз сўмдан қарз беряпти» деб қолди.

— Лекин кўп яхши бўлди-да! — деди Қамбар ота. — Бу йил ўнга қўй қылсангиз ҳам йўл берган эди. Энди яна қарз ҳам берадиган бўлишиштими?

— Э, уста, биз кўп алданиб, юрагимизни олдириб қўйган эканмизми, ё қариликми... Мен қурфур, аввал ишонмагман. Директоримиз Мансуров бор-ку. Бозор куни бўлса ҳам, идорасида ўтирган экан. «Шу ростми, қарз тўғрилаб берасизми?» деб, ўшанинг олдига борибман-да. Қаранг! «Тўғрилаймиз» деди. Замоналига қўнғироқ қилиб, «керакли қоғозларини ёзиб беринг» деди. Шундан кейин бу жониворларни сотгим келмади-да.

— Ҳа, энди, ёш мол экан, сўйилиб жувонмарг бўлиб кетар эди...

— Лекин кўлдан гўшт олиб бўлмайди, нарх-наво жуда кўтарилиб кетипти. Умрим бино бўлиб гўшт бунақа қиммат бўлганини билмайман. Бир кило гўштга бир пуд буғдой берса-я! Уйинг қуйгур Давлатбековлар беш-олти йилдан бери чорванинг баракасини учирган эди. Кусури энди чиқяпти-да.

— Лекин кузга бориб нарх тушадику-я.

— Ишқилиб, охири бахайр бўлсун.

Норбой ота «бу йил даромад катта бўляпти» деб, Камбар отанинг кўнглида ётган катта бир истакни қўзғаб қўйди. Шу вактгача ота бу истакни катталарга айтишга журъат қилолмай юрар эди. Энди Норбой ота билан хайрлашиб, уйдан қоғозга ўроғлик бир нарсани олиб чиқди-ю бўлим бошлигининг идорасига қараб кетди.

* * *

Бултур омбор қилиб қўйилган илгариги жамоа идорасини энди таниб бўлмайди: атрофига гуллар экилиб, ҳамма ёғи оқланган. Очик деразалардан бирининг олдида бухгалтер чўт қоқиб ўтирипти. Иккинчисидан телефонда гаплашаётган Замоналининг товуши эшитилади:

— Ветврач аниқлабдими? Бизда йўқ эди-ку... Оббо!.. Мансуров-а?.. Качон?.. Бўпти, мен ҳозир чиқиб бораман...

Камбар ота стол ёнида жим ўтириб, унинг телефондан бўшашини кутар эди.

Замонали трубкани жойига қўйиб, терлаб кетган бўйинларини рўмолчаси билан артди. У этик кийган, ўтган йилдагига нисбатан анча тўлишган, офтобда кўп юриб, бўйинларигача қорайиб кетган. Телефонда эшитган гапи уни ташвишга солиб қўйди чамаси, Камбар отага паришон бир назар ташлаб:

— Хўш, ота, келинг, — деди.

— Шуни бир очиб кўр, Замонали ўғлим, — деб Камбар ота қўлидагини унга узатди.

Қоғозга Самарқанд кошинларидан икки донаси ўралган эди. Бири Шоҳизинда гумбазидагидек тиниқ тўқ моний рангда-ю бири Регистон деворларидағи кошинлардек нафармон тусда. Иккови ҳам яп-янги. Замонали беихтиёр орқаларини ўтириб кўрди: сополга ўхшайди. Оғирлиги шоколад плиткасидай бор.

Камбар ота бу йил қишида Тошкентдаги катга ўғлининг машинасида Самарқандга борган, қадимий кошинларнинг сирини топиб, уларни маҳсус цехда ишлаб чиқараётган усталар билан танишган эди.

— Дунё кўрган яхши экану, — деб гап бошлиди. Камбар ота, — дунё ўзи келиб кўраётган жойларимизни билиб қўйиш ҳам керак экан-да. Хоҳ ишон, хоҳ ишонма, Замонали ўғлим, беш юз йилдан бери охори тўқилмаган кошинларни кўриб ҳангуд манг бўлиб қолдим. «Мадани-

ят деганинг мана шунақа минг йиллик бўлса-да» дедим. Арзимаган шайхлар ўзларининг мақбарасига шундай умри узоқ кошинлар ишлаттганда, биз Ойқўлда қишлоқнинг маданият уйига ишлатмасак... қандоқ бўлади?

- Буни топиш қийиндири-да, ота.
- Э, мен ўзим топаман... Пул бўлса, Акмалжон ёрдам беради. Уч-тўрт юз донасини сотиб олсагу маданият уйининг пештоқига ишлатсан. Кейин ёшлар тутул, кексалар ҳам «жуда ҳалолу покиза жой бўлипти» деб, хавас қилиб, келаверади!
- Тўғри-ю лекин бу кошиннинг бўёғига олтин қўшиб ишланади деб эшигтан эдим. Жуда киммат бўлса керак.
- Кимматлигига қиммат. Яна ўн минг сўмни аччиқ тишлаймиз...
- Йўқ, бунга Мансуров кўнмайди. бутун қурилишга зўреа ўттиз минг берди.
- Бир амаллаб кўндирайлик-да энди, Замонали ўғлим! Мана, ахир, харид нархлари ошиб, бу йил совхоз неча юз минг қўшимча даромад қиласмиш.
- Бу гап Замоналига боя телефонда айтишган совук хабарни эслатди.
 - Отажон, кейинчалик яна ўйлашармиз. Ҳозир Мансуровнинг кўнглига бу гап сиғмаса керак.
 - Нега?.. Тинчликми ўзи?
 - Ёз оғир келганини биласиз. Қурғоқчилик... Бизга-ку тоғ тўсиб қолган булутларнинг ёмфири иш бериб, буғдойдан дуруст ҳосил оляпмиз, лекин паstdаги бўлимларнинг экини ўримга келмай, мол қўйиб юборишидди... Ўт кам, сув танқис.
 - Илон йили жуда қуруқ келади-да, ўғлим. Ёз ҳам бу йил ёниб ўтапти.
 - Ким билади, шу қуруқлигу иссиқлик ҳам сабаб бўлдими, молларга ёмон бир касал юқипти. Қўшни районнинг чорваси карантин эди. Энди бизнинг хўжалик ҳам карантинга тушадиганга ўхшайди. Мол доктори тоғда юрганмиш, мен ҳозир етиб боришим керак...
 - Хўп, хўп, ўғлим, ундан бўлса, ҳозир мавриди эмас...

Замонали отланиб токқа чикиб кетди.

* * *

Бултур шу пайтларда Девдаранинг суви одамни оқизадиган даражада катта эди. Қишида токқа қор жуда кам тушгани учун ҳозир шу сувнинг ярми ҳам йўқ. Лекин

июнь-иоль ойларида бу ерларга озгина-озгина бўлса ҳам ёмрир ёғиб турди-ю ўт анча дуруст бўлди.

Ойкўлнинг бултурги икки суреви устига бу йил яна олти сурув қўй қўшилган. Аваз ҳозир шуларнинг ҳаммасига жавобгар. Бош чўпон. У ўша жийрон қашқа отда сурувдан сурувга ўтади. Гоҳо бирор чўпон бетоб бўлиб ёки жавоб сўраб кетса, Аваз унинг ўрнига қўй боқиб туради. Қишида тўл яхши олинган, ҳозир ҳамма сурувларда ҳам совликлардан қўзилар кўп эди. Бунинг устига кутилмаганда бир сурувдан устма-уст иккита қўй касалланиб ўлди. Аваз ветврачни чакирган эди, қўйларнинг ўлигини кўриб:

— Ёндириб, кўмиб ташланглар, — деди.

Кўшини районнинг бир-иккита суреви «районнинг чегарасидан ўтманглар» деган огоҳлантиришларга қарамай, Ойкўлнинг ўти бўлиқ яйловларида уч-тўрт марта яширинча боқилган экан. Уларда тарқалган юкумли касаллик хаشاқданми, сувданми, Ойкўлнинг шу сурувига ҳам юқипти.

Аваз билан ветврач бу сурувни дарҳол бошқа сурувлардан узокка, тоғнинг холироқ жойига хайдатди. Отда стиб келган Замонали ҳам уларга қўшилиб, соғ сурувларни қаерда боқиши, қаерда боқмасликни чўпонларга айтиб чиқишиди. Кейин ветврач қўй-қўзиларни эмлашга дори топиш учун районга тушиб кетди-ю Замонали билан Аваз Кўкёнада қўй боқиб юрган Холбекнинг қўшига йўл олишиди.

Сўқмоқ арчазорлар орасидан эгилиб-буралиб ўтар, юқорига кўтарилиглани сари отлар ҳансираф, баъзан ўйталиб қўйишар, эгарда хомуш ўтирган Аваз билан Замонали кўнгилсиз нарсалар тўғрисида ўй суришар эди. Ранг-баранг бўлиб гуллаб турган тоғ ўтлари, шишадай тиниқ булоқ сувлари, қулф уриб ўсган ўрмон... Ҳозир бу гўзалликларнинг аллақаерларида юкумли микроблар яшириниб ётипи. Сувда оқиб келяптими? Гулга қўниб туриптими? Арчаларнинг тагида урчияптими? Билиб бўлмайди. Энди бу ерларнинг чорваси бир-икки ой карантин бўлади...

Аваз шу муносабат билан бошига тушадиган қийинчиликларни ўйлаган сари, касалликни Ойкўл яйловларига келтирган қўшнилардан хафа бўлар, ҳар хил маънавий иллатлар эсига тушар эди.

— Кийин экан-да, — деди Аваз. — Давлатбековга ўхшаган бир-иккита одам четлатилгани билан ёмонлик

тугаб битмас экан. Худбинлик, инсофсизлик, порахўрлик бошқа-бошқаси микробга ўшраб, кўзга кўринмай яхши нарсаларнинг орасига кириб оладими дейман?..

— Кириб олган жойидан топиб йўқотаверамиз, Аваз. Шундан бошқа йўли йўк.

Олдинда бултур Авазларнинг қўши турган қўтон кўринди. Унинг бир четида ўша синтетик ўтов турипти. Энди унда Холбек билан Жаннатхон истиқомат килади. Исмат бобо улардан аразлаб Ортиқ билан дарё бўйига кетиб қолгандан кейин, Холбек онасини ҳам токқа, шу уйга кўчириб келган. Ўзи илгари Аваз боксан совлиқ қўйлар сурувини олган. Хозир қўй-қўзилари жилға бўйлаб ёйилиб ўтлаяпти. Холбек билан Жаннатхон баландроқ жойда ўтиришипти. Арчалар орасидан келаётган Авазлар уларга кўринмас эди.

Бирдан жимжит ёналар бўйлаб ипакдай майин бир куй таралди-ю ўрмонни ҳам ҳаракатта келтирсандаи бўлди. Рубобда чалинаётган бу куйга жуда нафис, жуда жарангли бир аёл овози жўр бўлиб ашула бошлади. Аваз Жаннатхоннинг овозини таниб, отининг жиловини тортди. Замонали ҳам отини тўхтатиб, қулоқ солди.

Дилбар куй таъсирида нохуш ўйлар аста-секин чекиниб, тоғлар аввалгидан азизроқ ва улуғворроқ кўриниб кетди.

Аваз Хулкар билан шу тоғда ўтказган баҳтиёр дамларини, энди такрорланмайдиган бултурги ҳаётларини эслади. Бу хотира қўшиқ билан бирга ҳам шодликсҳ, ҳам нурли бир маъюслик уйғотиб янграётгандай бўлди.

Куй Авазнинг хаёлини негадир Сунбул чўққига олиб чиқди. Шу чўққи ортидаги гўзал тоғ кўли Ойқўл унинг қўзига кўриниб кетди.

Калин арчазорлар орасига жойлашган бу кўлни Аваз умрида фақат бир марта кўрган. Сунбул чўққидан Ойкўлга тушиб турган бир ариқ сув хозир Авазга Жаннатхон бўлиб куйлаётгандек туюлди.

Аваз Хулкарни Ойкўлга олиб чиқаман деган, лекин ҳали бу ниятига етмаган эди. Энди у хаёлида Хулкарни ва бундан икки ой аввал түгилган қизчалари Сунбулойни шу кўл бўйига бошлаб келди. Офтоб баланд кўтарилиган сари арчалар кўл юзидан ўз сояларини йигиб олишар, зилол тўлқинлар қуёш нурини ўзларига зарблаб минг карра кўпайтириб кўрсатар эди. Йўқ, бу кўлнинг тўлқинлари эмас, янграётган куйнинг тўлқинлари! Уларда жимираётган нур — қуёш эмас, Хулкарнинг кўзла-

ри... Хулкар ўз кишлоқларининг ҳам Ойкўл деб аталишини эслайди-ю:

— «Аваз ака, таёфингизни ташланг, Ойкўлнинг булоғидан чиқади» — дейди.

— «Бунинг учун таёқнинг ичига олтин яшириш керак-да, Хулкар».

— «Яшириб нима қиласиз, тоғнинг турган-биттани олтин-ку».

Шунинг учун бу ерда Жаннатхоннинг овози ҳам олтиндай тиниқ чиқар экан-да!

Куй бирдан тутади. Аваз воқеликка қайтди ва тушкўриб уйғонган одамдай атрофига кўз ташлади.

Замоналиниң ҳам чехраси очилиб кетган. У яна Жаннатхоннинг куйини эшишишни истарди. Гўзал табиат орасига яширинган ёмон нарсалардан ҳадисираਬ келаётганда қаршисидан шундай ажойиб куй чиқиб қолишини хеч кутмаган эди.

Нариги ёнанинг қиррасида турган чўпонлар ҳам янги ашулага мунтазир эди. Жаннатхон уларни кўрди ва уялиб Холбекка қаради. Холбек унинг овозини тоғда бир ўзи эшитаётгандай бўлар эди. Ҳозир атрофига қараб, бу мумкин эмаслигини сезди, пастида янги қурилаётган дам олиш уйига фишт тераётган Мадаминжон ҳам Жаннатхоннинг қўшигини эшитиб, бу томонга қараб турарди. Бошқалар эшитмасин деса, ўзи ҳам маҳрум бўлишини ўйлаб, Холбек маъюс кулимсиради:

— Яхши от билан яхши йигит элники дейишар эди. Яхши овоз ҳам элники, чамаси-да, Жаннат.

— Лекин ҳозир мен фақат сиз учун айтяпман, — деди Жаннатхон ва янги бир куйни бошлади.

Унинг қора кўзлар ҳақидаги бу куи тоғлардан ҳам ошиб, осмонга чиқди.

Осмонда қалдирғочлар ҳавони ўқдай кесиб учар, тўрғайлар бир нукта устида қанот қоқиб ғужирлашарди.

Хув нарида уч-тўртга қора қушлар шошилмай айланышарди. Аваз бу қушлардан кўзини олди-ю жилгада юрган кўй-кўзиларга қаради. Уларнинг орасидан бултурги этизак кўзиларни қидириб топди. Улар энди катта кўй бўлиб, ўзлари ҳам биттадан қўзи эргаштириб юришишти.

Аваз улардан кўзини олди-да, қора қушларга бир қаради, сўнг яна Холбек билан Жаннатхон томонга юзланди. Кўзларида завқ...

Замонали унинг кўнглидан ўтган нарсани сезгандай бўлди... Жаннатхоннинг куйи тоғдай абадий, осмондай баланд туйгулар уйғотар эди. Олдинда турган қийинчилеклар, ёзниг оир келиши-ю бошқа ташвишлар ҳозир ошиб ўтиши мумкин бўлган бир довондек туолар эди. «Шундан ўтсақ, нарёғи яхши кетади», деди Аваз ўзича. Аммо орқасига қараса, ошиб ўтилган довонлар қаваг-қават... Олдинда ҳам қаторлашиб турган бўлса керак, лекин ҳозир унга фақат биттаси — шу ёзга тааллуқлиси қийин кўринади, холос.

Жаннатхон ҳамон тўлиб-тошиб куйлади.

Осмоннинг бир четида қанот қоқмай айланиб юрган кора қушлар ўлжа қидириб узоклашиб боради.

T a m o m

1963—1965